

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

На правах рукопису

ПОЛЯНОВСЬКА ОЛЬГА РОМАНІВНА

УДК 37. 018. 32 + 373. 3: 159. 922. 763 : 364. 044. 43 (043. 5)

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФІЛАКТИКИ
ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ-СИРІТ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО
ВІКУ В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИХ ЗАКЛАДАХ ІНТЕРНАТНОГО
ТИПУ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
педагогічних наук

Науковий керівник:
Ковчина Ірина Михайлівна,
доктор педагогічних наук,
професор

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ-СИРІТ	

13	
1.1.Профілактика правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку як науково-педагогічна проблема.....	13
1.2.Нормативно-правове забезпечення профілактики правопорушень неповнолітніх.....	43
1.3.Моделювання процесу соціально-педагогічної профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку.....	61
Висновки до першого розділу.....	85
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДАХ.....	
88	
2.1.Стан прояву порушень у поведінці дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу.....	89
2.2. Характеристика соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень молодших школярів у інтернатних закладах.....	117
2.3. Технологія профілактики правопорушень дітей-сиріт у початковій школі.....	136
2.4. Результати впровадження соціально-педагогічних умов і технології профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку.....	172
Висновки до другого розділу.....	184
ВИСНОВКИ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	190
ДОДАТКИ.....	221

ВСТУП

Актуальність теми. Соціально-економічний розвиток, євроінтеграційні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, потребують формування свідомої особистості, здатної контролювати власну поведінку, відчувати відповідальність за наслідки, задовольняти потреби в межах правових норм. Найбільші можливості для реалізації цих завдань має цілеспрямована, чітко структурована соціальна профілактика правопорушень, яка повинна здійснюватися серед усіх категорій населення, зокрема й дітей молодшого шкільного віку.

Зміни, що відбуваються в нашій державі, безпосередньо впливають на один із найбільш важливих соціальних інститутів – сім'ю, формуючи середовище, у якому вона існує. Саме сімейні проблеми та конфлікти спричиняють значну кількість негативних явищ, найшвидше з яких поширюється явище біологічного та соціального сирітства серед дітей. Згідно з даними Державного комітету статистики України, загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на кінець 2010 року складала 980 119 осіб, з яких 24 тисячі перебувають у навчально-виховних закладах інтернатного типу [40]. Діти, які перебувають у таких закладах, часто проявляють схильність до правопорушень. Це обумовлено недостатнім рівнем здійснення профілактики негативних проявів у їх поведінці, що часто викликано формальністю профілактичної діяльності, неврахуванням суб'єкт-суб'єктних відносин учасників освітньо-виховного процесу.

Поведінка дітей-сиріт молодшого шкільного віку, що перебувають у таких закладах, спричинена їх психологічними особливостями. Для таких дітей характерні агресивність, тривожність, неадекватна самооцінка, деприваційні стани. Часто свої прагнення вони можуть задовольняти неправомірним шляхом, оскільки у них відсутнє критичне ставлення до неправомірних учинків, а також властиві адиктивні потяги. Завдання школи-інтернату – запобігти такому явищу, виявивши соціально-педагогічні умови здійснення профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Про актуальність здійснення профілактики правопорушень неповнолітніх свідчить лист МОН № 1/9-623 від 13.09.10 року “Щодо подолання злочинності серед неповнолітніх та організації профілактичної роботи” [252]. У ньому одним із найбільш важливих напрямів роботи з дітьми та молоддю визначено превентивне виховання та профілактичну роботу щодо подолання злочинності серед неповнолітніх. У “Концепції превентивного виховання дітей і молоді” [91], затвердженій Президією АПН України, наголошується, що профілактична робота повинна проводитися з усіма дітьми з метою попередження відхилень у поведінці, а особливо з тими, хто перебуває у несприятливих умовах виховання і вже характеризується негативною поведінкою, а також із тими, хто став на шлях неправомірної поведінки.

Порушена проблема не нова у соціально-педагогічній науці. Здійснено низку досліджень, що стосуються різних аспектів виховання і розвитку молодших школярів. Вони знайшли своє відображення у працях О.В.

Матвієнко [115], І.П. Підласого [149], В.І. Терещенка [222], М.М. Фіцули [234], О.О. Чорної [241] та ін. Питання розвитку та формування особистості дітей-сиріт розкриті у дослідженнях Л.М. Артюшкіної [9], О.В. Голуб [34], Л.В. Канішевської [66], Б.С. Кобзаря [75], Н.М. Огренич [132], І.В. Пеши [146], Л.С. Степаненко [212], Г.Є. Улунової [227] та ін.

Дослідженню феномена профілактики правопорушень присвячені праці О.В. Дорогіної [45], І.В. Козубовської [83], А.О. Поляничко [152] та ін.

Теоретичні основи причин появи протиправної поведінки та їх усунення розкрито у низці психолого-педагогічних досліджень В.К. Андрієнко [5], В. М. Бехтерева [17], П.П. Блонського [19], В.П. Кащенко [70], В.І. Куфаєва [103], А.С. Макаренка [110], І.О. Невського [129], П.Г. Редкіна [191], С.Т. Шацького [246] та ін.

Серед питань профілактики правопорушень розглядались, зокрема такі, як: характеристика особистості неповнолітнього правопорушника (М.О. Алемаксін [3], Ю.М. Антонян [7], Т.З. Гарасимів [28] та ін.), психологічні передумови виникнення правопорушень і діагностика відхилень у поведінці (С.Д. Арзуманян [8], А.С. Белкін [16], І.В. Ващенко [21] та ін.), соціально-правові та психологічні аспекти цього процесу (І.М. Ковчина [79], Т.М. Краснобаєва [94], Ж.В. Петрочко [144] та ін.).

Обґрунтуванню і висвітленню соціально-педагогічного аспекту вирішення означеної проблеми присвячували дослідження Н.І. Агаркова [1], М.Я. Калиняк [63], Н.А. Клішевич [74], Л.М. Линник [107], В.М. Оржеховська [138], Н.П. Пихтіна [148] та ін.

Різні аспекти проблеми профілактики правопорушень дітей молодшого шкільного віку відображені у працях О.І. Данченко (профілактика девіантної поведінки) [37], І.Г. Запорожана (педагогічні основи правовиховної роботи) [54], Н.П. Онищенко (корекція девіантної поведінки молодших школярів у дитячих громадських організаціях) [135], Т.Є. Федорченко (рання профілактика девіантної поведінки) [231] та О.В. Шарапової (педагогічні умови корекції девіантної поведінки) [243].

Водночас недостатньо обґрунтованими та дослідженими залишаються шляхи ефективного застосування вище викладених соціально-педагогічних ідей та теорій в умовах сучасної школи інтернатного типу. Варто також відзначити, що за останні 15-20 років, у період невинуватого послаблення соціально-виховної роботи серед молодших школярів, з'явилася тенденція нарікання на зовнішні фактори (ЗМІ, надмірна зайнятість батьків, низький рівень життя та ін.), що негативно впливають на формування особистості зазначеної категорії дітей, у тому числі дітей-сиріт, які перебувають у навчально-виховних закладах інтернатного типу. Така ситуація сьогодні відобразилася у суперечностях між: соціально-виховним потенціалом шкільного середовища і недостатнім використанням його у практиці роботи сучасного навчально-виховного закладу інтернатного типу; потребою переходу до гуманістичної моделі виховання і збереженням традиційних підходів у профілактичній роботі серед дітей-сиріт; необхідністю ефективної взаємодії педагогів, дітей-сиріт молодшого шкільного віку та соціальних інститутів поза школою і недостатньою злагодженістю, а іноді й відсутністю такої взаємодії.

Необхідність вирішення названих суперечностей між завданнями соціально-педагогічної профілактики і недостатнім використанням ефективних соціально-педагогічних умов та технологій, які б сприяли успішному формуванню правомірної поведінки серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу, а також

актуальність означеної проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **“Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри соціальної педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова “Психолого-педагогічні засади професійної підготовки студентів до соціально-педагогічної діяльності” (2007-2010 рр.).

Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 8 від 28 лютого 2008 р.) й узгоджена у бюро Міжвідомчої Ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 22 травня 2008 р.).

Мета дослідження – розробити, обґрунтувати та експериментально перевірити соціально-педагогічні умови здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу.

Визначена мета обумовила вирішення таких **завдань дослідження**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми профілактики правопорушень дітей-сиріт і розкрити зміст поняття “профілактика правопорушень дітей-сиріт”.
2. Визначити критерії та охарактеризувати показники і виявити рівні сформованості правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку в інтернатних закладах.
3. Розробити модель та обґрунтувати соціально-педагогічні умови і технологію профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу.
4. Експериментально перевірити ефективність упровадження соціально-педагогічних умов та технології профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу

Об'єкт дослідження – процес профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – технологічне забезпечення впровадження моделі і соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу.

Для досягнення мети і розв'язання поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**: *теоретичні* – логіко-системний і порівняльний аналіз, систематизація й узагальнення ідей педагогічної та психологічної літератури з досліджуваної проблеми з метою виявлення наукових підходів до проблеми дослідження, сутності та складових профілактичної діяльності й

обґрунтування соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку; метод моделювання з метою розробки моделі профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу; аналіз державних документів та шкільної документації з метою визначення правомірності підходів до організації профілактичної роботи з попередження правопорушень серед молодших школярів у інтернатних закладах; *емпіричні* – педагогічне спостереження, анкетування, бесіди, опитування з метою виявлення критеріїв, показників, рівнів сформованості та прояву молодшими школярами правомірної поведінки; *педагогічний експеримент* (констатувальний, формувальний, контрольний), який дав можливість перевірити ефективність запроваджених соціально-педагогічних умов та технології профілактики протиправної поведінки молодших школярів; *метод експертних оцінок* з метою визначення рівня сформованості правомірної поведінки у дітей-сиріт молодшого шкільного віку та *математичної статистики* для кількісного та якісного аналізу емпіричних даних.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: концепція ціннісних орієнтацій особистості (І.М. Бакума [12], І.Д. Бех [15], А.Г. Маслоу [114], В.В. Молодиченко [125] та ін.); теоретичні основи профілактичної роботи серед школярів (Н.П. Пихтіна [148], О.А. Попелишко [157], Т.Є. Федорченко [231] та ін.); психолого-педагогічні положення щодо здійснення профілактики правопорушень (І.В. Козубовська [83], Т.Є. Колесіна [86], А.М. Прихожан [162] та ін.); сучасні концепції соціально-виховної роботи з учнями школи-інтернату, які базуються на комплексному підході (Л.С. Волинець [209], І.В. Пеша [146], Т.Ф. Прітченко [161] та ін.), розумінні профілактичної роботи як соціально-педагогічного компонента виховання школяра (О.В. Безпалько [14], А.О. Полянничко [152], В.М. Стратонов [214] та ін.), педагогічній підтримці дитини і процесу корекції її неправомірної поведінки (Н.П. Онищенко [135], Г.В. Товканець [224], В.Г. Троцько [225], О. В. Шарапова [243] та ін.); теоретичні положення про напрями й особливості роботи з дітьми-сиротами (В.П. Вугрич [27], О.В. Голуб [34], О.В. Дорогіна [46], Н.М. Огренич [132] та ін.); технологізація соціально-педагогічної діяльності (Т.Ф. Алексеєнко [205], Р.Х. Вайнола [20], І.Д. Зверева [203], Л.М. Завацька [52], А.Й. Капська [206] та ін.) та технологія організації профілактичної діяльності (О.Л. Караман [69], І.М. Ковчина [80], О.В. Матвієнко [115], Ж.В. Петрочко [143] та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що:

- *уперше обґрунтовано та визначено* напрями, соціально-педагогічні умови, форми і методи профілактики правопорушень та розроблено модель профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу, критерії правомірної поведінки (когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінковий) і показники виміру її рівнів (високого, середнього, низького); *запропоновано* авторське

визначення дефініцій “профілактика правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку”, “соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень”

- *окреслено* соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу (організація навчально-виховного процесу, спрямованого на формування усвідомленої відповідальності з боку самих учнів; соціально-педагогічний вплив інформаційно-правової освіти на дітей-сиріт молодшого шкільного віку; індивідуалізація профілактики правопорушень дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу; підвищення рівня професійної готовності педагогів до здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт);

- *уточнено* зміст понять “профілактика правопорушень” і “технологія профілактики правопорушень”; уточнено стадії формування поведінки правопорушника; *подальшого розвитку набули* зміст процесу профілактичної роботи з попередження правопорушень та технологія профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу.

Практичне значення одержаних результатів: апробовано соціально-педагогічні умови та технологію у навчально-виховному процесі шкіл-інтернатів при здійсненні профілактики правопорушень молодших школярів; методику підготовки вихователів та вчителів до профілактичної роботи з молодшими школярами; створено банк творчих завдань, ігротек, інтерактивних технологій профілактичної роботи з метою формування правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу.

Результати дослідження можуть бути використані вчителями, вихователями, соціальними педагогами та психологами загальноосвітніх шкіл-інтернатів, працівниками центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді; викладачами та студентами у вищих навчальних закладах у процесі викладання курсів “Основи соціально-правового захисту особистості”, “Соціально-педагогічна профілактика правопорушень”, “Методика виховної роботи”; на курсах підвищення кваліфікації педагогічного колективу навчально-виховних закладів інтернатного типу Хмельницької області.

Основні результати дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес Вовковинецької загальноосвітньої школи-інтернату I-III ступенів Деражнянського району (довідка № 74-11 від 02.02.2011 р.), Головчинецької загальноосвітньої школи-інтернату I-III ст. для дітей-сиріт Летичівського району (довідка № 25 від 18.01.2011 р.) Хмельницької області, Тульчинської спеціалізованої загальноосвітньої школи-інтернату I-III ступенів – ліцею Вінницької обласної Ради (довідка № 39 від 01.02.2011 р.), Комунального закладу “Брацлавський НВК: ДНЗ, ЗОШ I-III ступенів – гімназія Вінницької обласної Ради” (довідка № 194 від 07.02.2011 р.), Житомирської ЗОШ I-II ст. та Бердичівської ЗОШ I-III ст. для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (довідка № 156 від 04.02.2011 р.) Житомирської

області; основні теоретичні та методичні результати дослідження впроваджено у навчально-виховний процес (як факультативний курс) підготовки фахівців для роботи з молодшими школярами Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (акт № 579 від 19.09.2011 р.), Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (акт № 07-10 / 3008 від 20.09.2011 р.) та на курсах підвищення кваліфікації вчителів шкіл-інтернатів, що проводилися на базі Управління освіти і науки Хмельницької обласної держадміністрації (акт № 80 від 07.02.2011 р.).

Експериментальна робота проводилася на базі Вовковинецької та Головчинецької шкіл-інтернатів Хмельницької області, Брацлавського і Тульчинецького навчально-виховних закладів інтернатного типу Вінницької області, Житомирської та Бердичівської шкіл-інтернатів Житомирської області.

Експериментом було охоплено 228 осіб, зокрема, в експериментальних групах нараховувалось 98 учнів та 106 у контрольних, крім того, учасниками експерименту стали 9 вчителів, 7 соціальних педагогів і 8 вихователів зазначених освітніх установ. Дослідження проводилось упродовж 2007-2011 років.

Особистий внесок здобувача. У статті “Особливості забезпечення здійснення профілактики правопорушень серед дітей молодшого шкільного віку нормативно-правовою базою”, опублікованій у співавторстві з І.М. Ковчиною, внесок дисертанта полягає в аналізі нормативно-правового забезпечення проблеми профілактики правопорушень неповнолітніх; у статті “Соціально-правовий захист молодших учнів шкіл-інтернатів”, опублікованій у співавторстві з І.М. Ковчиною, авторським є визначення соціально-педагогічних умов успішної профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку на основі аналізу державних та міжнародних нормативно-правових актів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження доповідалися та отримали схвалення на наукових і науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – “Соціальна безпека і гуманітарний захист в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики” (Чернігів, 2009), “Соціальна робота і сучасність: теорія та практика” (Київ, 2010), “Духовність у становленні та розвитку особистості” (Тернопіль, 2011); *всеукраїнських* – “Актуальні проблеми сучасної педагогічної освіти” (Хмельницький, 2008), “Професіоналізм педагога в контексті європейського вибору України” (Хмельницький, 2009), “Школа першого ступеня в умовах інноваційних процесів в освіті” (Тернопіль, 2009), “Проблеми освіти в контексті гуманізації суспільства” (Хмельницький, 2010), Третіх Всеукраїнських Читань з Гуманної Педагогіки “Справжнє виховання дитини – у вихованні самих себе” (Київ, 2008); *міжвузівській* – “Освіта як важлива соціокультурна детермінанта становлення особистості” (

Хмельницький, 2010); під час роботи *круглих столів* – “Актуальні проблеми готовності дітей до навчання у сучасній початковій школі” (Хмельницький, 2010), “Актуальні проблеми виховної роботи з молодшими школярами у позаурочний час” (Хмельницький, 2011). Методичні аспекти дослідження озвучувалися на курсах підвищення кваліфікації вихователів шкіл-інтернатів Хмельницької області (31 січня 2011), міжвузівському семінарі “Правова освіта перед викликами сучасності” (Київ, 2011); *щорічних звітних* науково-практичних конференціях Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, 2007-2011 рр.). Результати дослідження також доповідались на засіданнях кафедри соціальної педагогіки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображено у 22 друкованих працях, із них: 13 статей у наукових фахових виданнях (2 у співавторстві), 2 статті у збірниках наукових праць та 7 тез доповідей за результатами роботи конференцій. Загальний обсяг особистого доробку становить 9 друкованих аркушів.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів та висновків до них, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 274 сторінки друкованого тексту, з них основного тексту 185 сторінок. Робота містить 15 таблиць та 6 рисунків на 14 сторінках, 14 додатків на 53 сторінках. Список використаних джерел нараховує 259 найменувань, з них – 4 іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ-СИРИТ

Проблема попередження злочинності серед дітей-сиріт була і залишається актуальною у суспільстві впродовж існування людства, оскільки певні несанкціоновані відносини у системі “людина-людина” виникають постійно і часто є неправомірними. Нерідко учасниками неправомірних відносин стають діти та підлітки, про що свідчить статистика: кількість неповнолітніх, які вчинили злочини, складала у 1990 році – 12659 осіб, у 1995 році – 16745 осіб, у 2000 році – 20231 особу, у 2005 році – 26470 осіб, то за чотири місяці 2007 року (станом на 30.04.2007) зафіксовано 6549 злочинів, учинених неповнолітніми та за їхньою участю [104]. Особливою категорією дітей, які часто стають правопорушниками, є діти-сироти, як біологічні, так і соціальні. Вони потребують уваги та достойного піклування з боку суспільства, оскільки позбавлені батьківської турботи, що негативно впливає на формування важливих рис підростаючої особистості. Ефективність здійснення процесу профілактики правопорушень серед дітей загалом, зокрема й дітей-сиріт, вимагає аналізу проблеми профілактики правопорушень у науковій літературі, що сприятиме вивченню та

впровадженню попереднього досвіду суспільства, допоможе виробити ефективну сучасну систему профілактичних заходів та виокремити соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку у навчально-виховних закладах інтернатного типу

1.1 Профілактика правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку як науково-педагогічна проблема

Дослідження проблеми профілактики правопорушень дітей-сиріт має свою історію. Педагоги великого значення надавали попередженню негативних впливів на формування особистості. Аналізуючи психолого-педагогічні дослідження М.О. Алемаксіна [2], В.К. Андрієнко [5], Л.А. Єремєєвої [50], М.А. Єфімова [51], А.С. Макаренка [110], П.Г. Редкіна [191], В.Г. Сенько [195], В.М. Сороки-Росінського [202], С.Т. Шацького [246], М.В. Шелгунова [248], та ін., які займалися проблемами попередження та профілактики правопорушень серед дітей, нами виявлено два кардинально різні підходи до визначення факторів, що впливають на формування неправомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку: перший – освітній, другий – сімейний.

У педагогічній літературі другої половини ХІХ – початку ХХ століття значну увагу звертали на проблему профілактики правопорушень дітей та особливості виховання дітей-сиріт з асоціальною поведінкою. Науковці М.М. Генрет [41], Г. Роков [192], В.Я. Стоюнін [213], М.В. Шелгунов [248] вважали неосвіченість першопричиною появи правопорушень у поведінці дітей. У цей же час з'являється низка фундаментальних педагогічних робіт щодо особистості важковиховуваних дітей. Це передусім дослідження таких вчених, як В.М. Бехтерев [17; 18], В.П. Кащенко [70], Л.Ф. Лазурський [105], П.Г. Редкін [191], К.Д. Ушинський [228; 229], праці яких є важливими для розв'язання завдань нашого дослідження.

Основними чинниками дитячої злочинності автори називають педагогічну та соціальну занедбаність, відсутність сімейного та суспільного виховання, недостатній догляд дорослих і шкідливий вплив навколишнього соціального середовища. Саме тому ми зупинимось на детальній характеристиці психолого-педагогічних досліджень науковців, які працювали над їх детальним вивченням.

Зокрема, нас зацікавила праця “Думки про наші гімназії” В.Я. Стоюніна, у якій автор звертає увагу громадськості на необхідність уведення невідкладних змін у навчально-виховний процес, оскільки наявність великої кількості протиправних вчинків, перевага особистісних інтересів над суспільними, неповага до особистості людини та інші явища в суспільстві свідчать про помилковість навчально-виховних стереотипів, що склались у освіті та соціумі. Зазначена проблема, на наш погляд, залишається актуальною і сьогодні. Неодмінних змін потребує організація профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних

зкладах інтернатного типу. Автор вважав, що лише нав'язуючи певні правила поведінки, закони і покарання, неможливо досягти успіху. Потрібно спочатку знищити основні причини аморальних і беззаконних явищ у державі. У книзі звертають увагу на необхідність формування людини як громадянина не опосередковано від життєвого середовища, а особистості, здатної безпосередньо активно діяти в ньому, розуміти власні і загальносуспільні потреби, проблеми [213, с. 39]. Великого значення у формуванні правомірної поведінки дітей педагог надавав прикладу дорослих. Діти схильні до наслідування і, якщо вони бачать приклад аморальної поведінки, відповідно й самі будуть так діяти. “Схильність до наслідування витікає з прагнення дітей до найлегшої діяльності: наслідуючи, людина знаходить можливість задовольнити свою потребу в діяльності, не намагаючись самотійно створювати її засоби” [213, с. 123]. В.Я. Стоюнін звертає увагу на шкідливість називання дитини брехуном, коли вона сказала неправду, або злодієм, коли вона вкрала що-небудь незначне, тривалий час ставитися до неї з презирством. Адже така поведінка може бути корисною лише тоді, коли в дитини вже сформовані моральні почуття і, зокрема, почуття сорому [213, с. 126]. Ми виявили, що причиною формування аморальних вчинків, на його думку, може бути як нереалізоване прагнення до діяльності, так і схильність дитини-сироти до бездіяльності. “Дитину потрібно зацікавити, мотивувати до діяльності, бо через бездіяльність і з'являються крадії, брехуни, злі бешкетники” [213, с. 128].

Не менш цінними для нашого дослідження виявились наукові праці В.П. Кашенка, оскільки в них він звертає увагу на вивчення понять “важкі діти”, “аномальні діти”, а також досліджує причини виникнення різних відхилень у поведінці, які можуть впливати на формування неправомірної поведінки дітей-сиріт, основною причиною появи дитячих правопорушень є, на його думку, неправильне виховання, внаслідок незнання внутрішнього світу дитини, тобто її індивідуальних особливостей, а також неправильний підбір методів, прийомів виховання. Дуже важливою для попередження такого явища є якісна теоретична та практична підготовка педагогів. До категорії “важких” учених зараховує дітей з характерними особливостями поведінки, пов'язаними із стійкими відхиленнями від норми, акцентуаціями характеру особистості дитини, що проявляються в ускладнених формах поведінки. Провести чітку межу між нормальною поведінкою й акцентуаціями характеру як можливим станом між нормою і патологією надзвичайно складно, а подекуди і неможливо, оскільки певні прояви в поведінці можуть виникати як у нормальних, так і у “важких” дітей. Недоліки, що проявляються у характері дітей, він поділяє на дві групи: переважно емоційні (нестійкість, суперечливість; підвищена збудливість; сильна загостреність симпатій та антипатій до людей; імпульсивність вчинків, нестримний гнів; лякливість і хворобливі страхи (фобії); песимізм і надмірна радість, байдужість і безініціативність; нечистоплотність, педантизм; пристрасне читання); переважно активно-вольові (хворобливо виражена активність; надмірна балакучість; постійне прагнення насолоди; відсутність визначених

цілей; нестримність, розсіяність; немотивована брехня; безцільне крадійство; знуцання над тваринами; злорадство і знуцання над оточуючими людьми; негативізм; деспотизм; надмірна “нерадивість”; замкнутість; жебрацтво). Вищеописане дозволило нам зробити висновок, що при здійсненні профілактики правопорушень дітей-сиріт або заходів, спрямованих на перевиховання дитини, потрібно обов’язково враховувати, чи певний прояв поведінки є наслідком неправильного виховання або зумовлений обставинами, чи це психічне відхилення від норми у розвитку особистості. Великого значення у профілактиці правопорушень В.П. Кащенко надавав таким засобам виховання, як колектив та фізична праця. Виховання, на думку науковця, обов’язково має вселяти в дитину впевненість у тому, що вона може подолати будь-які труднощі. Ним систематизовано методи дослідження та розроблено чітку програму вивчення важковиховуваних дітей, способи корекційного виховання [70].

Не менш вагомими для нашого дослідження вважаємо погляди П.Г. Редкіна. Провідна роль у становленні особистості і запобіганні дитячій злочинності належить, на його думку, освіті. Педагог стверджував, що чинником правопорушень є неосвіченість та незайнятість, а можливість навчатися у школі привела б до зниження дитячої злочинності. Проте, хочемо зауважити, що не лише можливість навчатися позитивно впливає на попередження правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку, а й якість освітнього процесу в навчально-виховному закладі, у тому числі інтернатного типу. Як і В.П. Кащенко, він вважав, що профілактика правопорушень можлива засобами правильного виховання. Так як і В.Я. Стоюнін, П.Г. Редкін був упевнений, що виховання надмірною кількістю правил та настанов викликає лише протидію і обурення, оскільки дитина найкраще наслідує не слова, а особистий приклад поведінки, позитивні якості батьків, вихователів [191, с. 175-212].

Проблемі пошуку ефективного способу виховної взаємодії, який дозволить зменшити кількісний прояв формування правопорушень серед дітей-сиріт, на наш погляд, увагу приділив відомий педагог М.В. Шелгунов. Він зазначав, що досить складно здійснювати процес правового виховання дитини засобами формального моралізування та повчання, оскільки вони можуть не дати жодного результату, якщо нав’язуватимуть дітям тенденції, думки, переконання дорослих [248, с. 264]. Такий спосіб виховання призведе лише до появи рабів, а не особистостей, які можуть діяти і думати самостійно, а діти з такого середовища, потрапляючи у складні життєві обставини, часто не в змозі зробити власний вибір чи протидіяти негативному середовищу [248, с. 43-53]. Ми погоджуємося з цією думкою та вважаємо, що лише свідоме сприйняття дітьми-сиротами молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу правових знань сприятиме формуванню їх правомірної поведінки.

Також на важливість неформального правового виховання вказував Г. Роков. Воно має здійснюватись не відірвано від реальності, а в процесі шкільного життя і на його прикладах, формуючи відповідні цінності та

переконання у дітей: “Школа, перш за все, має всім своїм життям і діяльністю являти практичне втілення тих правових понять, які вона розвиває на уроках права, як ідеальні теоретичні догми” [192, с. 34]. Він акцентував увагу на тому, що правилам і законам, яких мають дотримуватись учні у власному житті, беззаперечно повинні слідувати вчителі і вихователі. Вони мають дотримуватись педагогічного обов’язку, бути коректними, справедливими; все їх шкільне життя має бути врегульоване такими правилами і законами, які без жодного виключення були б обов’язковими для кожного педагога. З іншого боку, це свідчить, що і для учнів мають бути вироблені норми поведінки в школі, їх ставлення до педагогів, друзів і всього шкільного устрою. Вихідним пунктом правового режиму, на думку педагога, мають бути права учнів, із яких самі по собі випливають їх обов’язки. Такий правовий устрій в школі, і ми з цим погоджуємося, гальмуватиме формування якостей, що розвиваються в атмосфері вседозволеності і безправ’я, зокрема таких нахилів, як нахабство, властолюбство, прагнення до різноманітних насолод. Одним із засобів профілактики правопорушень Г. Роков називав правове виховання практичного спрямування [192, с. 35]. Дійсно, на наш погляд, лише педагогічний колектив, який буде дисциплінованим, організованим, злагодженим та самокритичним, зможе досягти успіху в профілактиці правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу.

Проблемі зростання правопорушень серед дітей присвячена збірка наукових праць 1912 р., видана за редакцією М.Н. Гернета, “Діти-злочинці”, зміст якої спрямовано на розкриття багатьох суперечливих питань з профілактики правопорушень – актуалізацію відповідальності неповнолітніх правопорушників перед законом, причини вчинення злочинів неповнолітніми, типи малолітніх злочинців. Нашу увагу привернула стаття О.І. Зака “Типи дитячої злочинності” у якій наводиться класифікація та характеристика дітей-злочинців: випадкові злочинці, діти-злочинці з поганою спадковістю, злочинці, що стали на протизаконний шлях внаслідок бідності. До першої групи автором віднесено дітей, які зазвичай незнайомі з основними нормами права і порушують їх з легкістю, не розуміючи, що вчиняють злочини [41, с. 102]. Такі діти здорові і в фізичному, і в моральному аспектах, в їх “злочинах” є багато специфічно дитячого, присутні елементи грайливості. До цієї категорії автор відніс більшість дітей-бродяг. До другої групи віднесено дітей з поганою спадковістю, з вродженими дефектами психофізичної організації, з крайніми проявами ранньої розбещеності. До третьої групи належать діти фізично здорові, психічно нормальні, а на злочинний шлях їх підштовхнули життєві обставини: холод, голод: “дві сили, дія яких тим більш жахлива, чим далі суспільство знаходиться від нормального, справедливого порядку” [41, с. 111]. Таку класифікацію вважаємо досить точною та змістовною, оскільки вона охоплює усі можливі загальні причини неправомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку. Автор вважає, що лише враховуючи специфіку кожної групи, можна чітко спланувати і реалізувати програму профілактики правопорушень і

перевиховання серед дітей. Окрім соціально-економічних чинників виникнення правопорушень, у статті ще називаються руйнування сімейних форм виховання у зв'язку із складними побутовими умовами. На жаль, зазначена причина набуває актуальності і в наш час.

Однією з передумов здійснення правопорушень дітьми-сиротами ми визначаємо важковиховуваність, тому вважаємо за доцільне охарактеризувати це явище. Важковиховуваність дітей найбільш яскраво проявляється в школі. Тому важливим завданням школи є, на думку В.І. Куфаєва, визначення причин такого явища до того, як погана поведінка учня виявиться в різкій формі, тобто перейде у правопорушення [103, с. 113]. Ми впевнені у правильності такого підходу до організації навчально-виховної діяльності дітей-сиріт молодшого шкільного віку в школах-інтернатах.

У контексті нашого дослідження привертає увагу досвід І.О. Невського, який визначив поняття “важкий” – не як якісну характеристику дитини, а як термін, що свідчить про деякі зовнішні прояви її особливостей, що ускладнюють педагогічну роботу з ними [129, с. 5]. Відхилення від норми у поведінці і навчальній діяльності учений пов'язує з індивідуальним досвідом дітей, який часто у них є досить обмеженим, спотвореним, суперечливим. Ці проблеми часто ускладнюються ще й відставанням в розвитку пізнавальних процесів та емоційно-вольової сфери; моральних властивостей, якостей особистості. У роботі І.О. Невського “Важкий успіх: (Без “важких” працювати можна)” червоною ниткою проходить думка про те, що “важкі” учні з'являються там, де систематично порушуються загальноприйняті педагогічні принципи і правила, допускаються значні помилки у вихованні дітей, в організації навчальної діяльності і поведінки, на яку дуже реагують дисгармонічні учні, з ослабленою нервовою системою [129, с. 5-59]. Зовнішні та внутрішні чинники, об'єктивні та суб'єктивні фактори і обставини, що породжують педагогічну занедбаність дітей та підлітків, систематично повторюючись, відчужують дітей від сім'ї та школи. Часто учень не витримує цієї обстановки і кидає виклик всім, хто зіпсував йому життя. На цьому етапі “важка” дитина стає правопорушником. Надзвичайно важливим правилом при роботі з дітьми у профілактиці правопорушень є беззаперечна повага до їх особистості, що неухильно проявляється в повсякденних стосунках з ними. І.О. Невський вважав, якщо у дитини зруйноване почуття власної гідності, то його неможливо відновити або створити заново [128, с. 23-39].

Більшість педагогів одностайні в тому, що неправомірною поведінкою дитини формується внаслідок педагогічної занедбаності. Ще П.П. Блонський зазначав, що зазвичай основною причиною правопорушень дітей є малокультурна домашня обстановка, матеріальні проблеми сім'ї, бездоглядність дітей. Він розглядав явище педагогічної занедбаності як таке, що має різні витoki: педагогічні, соціальні і біологічні. У зв'язку з цим ним виділено типи педагогічно і соціально занедбаних дітей, а також нервово хворих, які мають відхилення в стані психічного здоров'я і розвитку: а) невстигаючі; б) дезорганізатори; в) ліниві; г) єдині в сім'ї; д) психічно

недорозвинені [19, с. 12-21]. Усі перераховані типи дітей “виховують” свій характер у сім’ї та “довиховують” у школі. Очевидним є той факт, що вчителі не можуть зразу ж, з перших днів перебування дитини в навчально-виховному закладі інтернатного типу, поламати негатив, що склався у сім’ї дитини.

Соціальні сироти, перебуваючи ще у сім’ї, спостерігали та засвоювали аморальні приклади поведінки, які сприймалися ними як абсолютно звична поведінка дорослих. Наслідування таких “зразків” поведінки призводило до сприйняття правопорушень як норми поведінки. Тому, безперечно, важливим завданням педагогічного колективу навчально-виховного закладу інтернатного типу вважаємо перевиховання цих дітей з метою формування у них моральних цінностей, переконань, правової культури.

Велике значення для визначення теоретичних підходів до вивчення проблеми нашого дослідження має педагогічна спадщина А.С. Макаренка. У своїй педагогічній діяльності, спрямованій на виправлення правопорушників та попередження схильності до неправомірних дій, А.С. Макаренко суттєву увагу приділяв дитячому колективу та самоуправлінню в ньому. Для його діяльності був характерний принцип педагогічного оптимізму, що полягав у виявленні у кожної дитини позитивних рис. Він стверджував, що це є вирішальним у перевихованні людини. Педагог писав, що добре в людині доводиться завжди проектувати, і вихователь це повинен робити. Він зобов’язаний підходити до людини з оптимістичною гіпотезою, хай навіть з деяким ризиком помилитися [110, с. 9]. Нам імпонує макаренківський принцип “перспективних ліній у вихованні” [110, с. 10]. Виховати людину можливо лише тоді, коли вона чітко усвідомлюватиме, що чекає її попереду, яких цілей потрібно досягти для реалізації своїх життєвих планів. На думку А.С. Макаренка, найбільш ефективним для формування особистості дитини є колектив, членом якого вона є. Це положення він називає “принципом паралельного впливу” [110, с. 11]. Ще одним важливим положенням педагогічної системи А.С. Макаренка є виховання працею. Він зазначав, що у трудовій діяльності дітей слід звертати особливу увагу на розвиток уміння орієнтуватися на планування роботи, на дбайливе ставлення до часу, до знарядь виробництва і матеріалів праці, на якість роботи. Для здійснення трудового виховання важлива певна різноманітність робіт, уміння переключатися з однієї роботи на іншу і водночас уміння виконати до кінця будь-яку роботу, хоч би вона й набридла [110, с. 13]. Досвід його роботи показав, що такий підхід до організації трудової діяльності безперечно сприяє розвитку у правопорушників режиму дисципліни, почуття обов’язку і честі. Також у перевихованні правопорушників він надавав великого значення особистості педагога. Виховуючи дітей, педагог сам повинен бути зразком людини – громадянина, володіти педагогічною майстерністю. “...За моїм глибоким переконанням, – писав А.С. Макаренко, – хлопчики і дівчатка стають правопорушниками або “ненормальними”, завдячуючи “правопорушницькій” або “ненормальній” педагогіці. Нормальна педагогіка, педагогіка активна і цілеспрямована досить швидко перетворює дитячий

колектив в колектив абсолютно нормальний. Ніяких природжених злочинців, ніяких вроджених важких характерів немає; у мене особисто, у моєму досвіді, це положення досягло вираження стовідсоткової впевненості” [111, с. 139-140]. Свій досвід А.С. Макаренко окреслив в багатьох педагогічних статтях та літературних творах. Зважаючи на те, що проблема профілактики правопорушень дітей-сиріт в навчально-виховних закладах інтернатного типу залишається актуальною і сьогодні, ми переконані, що його спадок потрібно вивчати та творчо використовувати в сучасній соціально-педагогічній діяльності.

Для нашого дослідження, ми вважаємо необхідним проаналізувати досвід педагога В.М. Сороки-Росінського, який займався питаннями соціального виховання. Він очолював школу для важковиховуваних дітей ім. Ф.М. Достоєвського в Петрограді, опис якої ввійшов у літературу під назвою “Республіка ШКІД”. Цей твір був написаний колишніми учнями, в минулому дітьми “вулиці”, дітьми-сиротами. Центральною у всій педагогічній системі в школі ім. Ф.М. Достоєвського була особистість учня-вихованця. Педагог вважав, що для важковиховуваних дітей мають існувати окремі школи, оскільки звичайні заклади не дають можливості для виходу їх енергії та розвитку творчих здібностей. Більше того, вони відволікають інших дітей, згуртовують їх навколо себе, здійснюючи негативний вплив, однак акцент робиться на тому, що діти, які залишилися без підтримки батьків, суспільства та ще під впливом багатьох економічних обставин і стали жебраками, в житті, де постійно вчиняються крадіжки та інші злочини, не бачать нічого аморального. Вони сприймають такий спосіб життя як єдино можливий в пристосуванні і боротьбі за життя, за існування. Головним засобом перевиховання дитини, створення для неї умов нормальної життєдіяльності, а також для вирішення проблеми злочинності неповнолітніх, її профілактики В.М. Сорока-Росінський називає навчання, але водночас зазначає, що воно має здійснюватись не заради накопичення знань, а для того, щоб будь-які знання були перетворені в дію, тобто мали практичне значення [202, с. 139-231].

Для обґрунтування нами соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу важливим є аналіз досвіду видатного педагога ХХ ст. С.Т. Шацького. Свою діяльність він спрямував на організацію праці і відпочинку в спеціальних навчальних закладах міських дітей з неблагополучних сімей, безпритульних дітей, сиріт та ін. С.Т. Шацький неодноразово підкреслював, що негативний вплив середовища створює небезпеку для дитячого розвитку. Найбільш діяльними елементами негативного впливу є негаразди у розвитку суспільства, що насамперед сприяють злочинності. Діти, перебуваючи у середовищі злочинців, переймають думки злочинців, намагаються наслідувати їх, вихвалитися злочинними здобутками, поступово забуваючи, викреслюючи своє минуле нормальне життя. Ці думки великого педагога, як і багато інших у його творах, засвідчують, що великого значення у формуванні особистості дитини-сироти він надавав середовищу, в якому вона перебуває. Звичайна школа, на

його думку, насамперед дбає про оволодіння дітьми знаннями, а не про їх виховання, тому для дітей, позбавлених батьківського піклування, потрібні окремі школи [246, с. 121-126].

Низький рівень правової свідомості, правових знань часто призводить до вчинення правопорушень дітьми-сиротами в школах-інтернатах. Питання формування особистості неповнолітнього правопорушника досліджувала Н.І. Фелінська. Вона наголошувала на тому, що у формуванні особистості дитини відіграє роль як біологічний фактор, так і суспільне середовище та мікросоціальні умови – побут, сім'я, внутрішні стосунки, причому, насамперед сім'я, а вже потім близьке оточуюче середовище – школа, друзі. Профілактика правопорушень має здійснюватися в школі, в дитячих кімнатах міліції, де на обліку знаходяться діти, які ще не вчинили злочин, але вже скоїли правопорушення. На думку Н.І. Фелінської, правильне розуміння ролі біологічних і соціальних факторів у формуванні особистості правопорушника, їх правильний розподіл в системі спеціально організованих закладів може надати велику допомогу в боротьбі з правопорушеннями серед неповнолітніх [232, с. 107-118].

Упродовж 70-80 рр. ХХ ст. виконано низку цікавих наукових досліджень стосовно проблеми профілактики правопорушень серед дітей. Зокрема в роботах О.С. Белкіна [16], В.Г. Сенько [195] розглядаються питання попередження дитячих проступків, недисциплінованості школярів, Е.А. Баєрюнас [10], В.М. Обухов [130], Т.В. Писарева [151] створили методику вивчення важковиховуваних дітей та їх сімей. Детальна характеристика учнів-правопорушників відображена в наукових дослідженнях М.А. Алемаксіна [2], Л.А. Єремєєвої [50], Л.М. Зюбіна [59] та ін.

Вважаємо за доцільне охарактеризувати у нашій роботі погляди М.А. Алемаксіна, оскільки у своєму науковому доробку він здійснив класифікацію важковиховуваних учнів та визначив основні шляхи перевиховання неповнолітніх правопорушників. Причини вчинення правопорушень він пов'язував з соціально-психологічними умовами, що впливали на формування особистості. М.А. Алемаксін визначив зовнішні і внутрішні (психологічні) обставини, які впливають на вчинення правопорушень неповнолітніми. Головним видом правопорушень неповнолітніх назвав крадіжки (96 %), які здійснюються внаслідок прямої матеріальної необхідності та пов'язані з розходженням між матеріальними можливостями суб'єкта, його потребами і бажаннями мати те, що є в інших. У процесі досліджень ним було виявлено, що сім'я впливає на появу правопорушників серед неповнолітніх, оскільки є тим мікросередовищем, в якому росте і формується дитина. Основними шляхами перевиховання неповнолітніх правопорушників вважав організацію їх навчальної і трудової діяльності, активного відпочинку, правильного виховання їх потреб, ідеалів, моралі [3, с. 87-99].

М.А. Єфімов, В.А. Лобанов виявили чинники і умови, які зумовлюють прояви неправомірної поведінки у дітей. Виділяються загальні і конкретні причини такої поведінки. Загальні полягають в основі всіх або більшості

правопорушень. Конкретні більш різноманітні. В основі кожного прояву неправомірної поведінки можна виявити як загальні, так і конкретні причини, оскільки особистість неповнолітнього злочинця формується під впливом сім'ї, найближчого оточення, дорослих злочинців, ЗМІ та ін. Проведені ними дослідження підтвердили, що більше 60 % неповнолітніх правопорушників здійснюють порушення внаслідок того чи іншого негативного впливу або відсутності належного виховання з боку сім'ї [51, с. 25]. Звертається увага і на якість та рівень формальності виховної роботи в школі, відсутність моральної свідомості. За їх даними, діти часто мають високий рівень розвитку інтелекту, але надзвичайно низький рівень розвитку моральної культури [51].

Проблема впливу несприятливих умов сімейного виховання на виникнення правопорушень серед школярів цікавила В.К. Андрієнко. Факторами сімейного життя, які призводять до правопорушень учнів, названо низький рівень культури і освіти, відсутність моралі, педагогічну неграмотність батьків. Окрім сім'ї, й інші фактори впливають на формування такої поведінки: недоліки у виховній роботі школи і дошкільних установ, в роботі з підлітками і їх батьками в мікрорайоні за місцем проживання, в роботі суспільних і культурно-масових установ та ін. [5, с. 153-169].

Своєчасне реагування на негативні зміни у поведінці дітей-сиріт молодшого шкільного віку, що перебувають в навчально-виховних закладах інтернатного типу, сприяє швидкій її корекції та попередженню стійких негативних проявів, зокрема, правопорушень. Важливою умовою попередження протиправних вчинків С.Д. Арзуманян вважав діагностику ранніх відхилень у поведінці дітей. На його думку, ранні відхилення в поведінці дітей – результат негативного впливу дорослих. На відміну від М.А. Алемаксіна, він діагностував ранні відхилення поведінки дітей та розділив їх на дві групи: недисципліновані і погано виховані; пасивні, емоційно байдужі і некоммунікбельні [8, с. 38]. Ним розроблено психолого-педагогічні рекомендації для успішного формування поведінки дітей [8, с. 32-42].

Не менш вагомою щодо проблеми ранньої профілактики правопорушень ми вважаємо позицію В.Г. Сенько, яка звертала увагу на необхідність здійснення профілактичної роботи з важковиховуваними молодшими школярами. Вона визначила найбільш характерні ознаки важковиховуваності молодших школярів, які проявляються в рисах характеру, зокрема впертість, неслухняність, недисциплінованість, лінь, неухажливість, неохайність, егоїзм, забіякуватість, капризність, злодійство, нечесність, грубість, лицемірство. Необхідною умовою організації діяльності, спрямованої на перевиховання, В.Г. Сенько визначила диференційований підхід [195, с. 87].

На Україні різним аспектам проблеми профілактики правопорушень учнів присвятили дослідження І.О. Данченко [36], І.Г. Запорожан [54], О.С. Казачінер [62], Т.В. Ковтун [77], І.В. Козубовська [83], Т.М. Краснобаєва [94], Л.М. Линник [107], С.Г. Немченко [127], В.М. Оржеховська [138], О.А. Попелишко [157], Т.Ф. Прітченко [161], В.І. Терещенко [222], М.М. Фіцула [234] та ін.

Тому, на думку І.В. Козубовської, насамперед, необхідно забезпечувати ранню профілактику неправомірної поведінки. Домінуючу роль у забезпеченні психолого-педагогічних умов ранньої профілактики правопорушень неповнолітніх вона відводить соціально-психологічній службі, зокрема, шкільній [84]. У результаті дослідження особистісних характеристик учнів, схильних до правопорушень, І.В. Козубовська стверджує, що для них, як правило, є властивим: низький рівень правосвідомості (близько 90 %), відхилення в сфері уваги (60 %), пам'яті (40 %), мислення (50 %), мовлення (80 %), уяви (45 %), емоційні розлади (70 %), слабовілля (35 %), неадекватна самооцінка (80 %), низький статус в класному колективі (70 %), потяг до беззмістовного проведення часу (75 %), куріння (93 %), вживання алкоголю (95 %) і т.п. [84, с. 387]. Аналіз цих результатів дозволить нам враховувати особливості формування психічних процесів дітей-сиріт молодшого шкільного віку, схильних до правопорушень, у процесі профілактичної діяльності, спрямованої на корекцію їх поведінки.

Працюючи над проблемою профілактики правопорушень, В.І.

Терещенко виділив соціально-педагогічні фактори та причини правопорушень: сім'я, наркотики, проституція, соціально-економічні та політичні зміни, обмежені можливості неповнолітніх влаштуватися на роботу, недоліки навчально-виховного процесу [222]. Він відзначає, що відхилення в поведінці дітей молодшого шкільного віку не є проявом специфічних особливостей цього періоду розвитку. На думку педагога, потрібно вчасно проводити спеціальну виховну роботу з виявлення незначних відхилень у моральному розвитку, щоб вони не посилювались і не виявлялись у жорстокості, нечесності, схильності до крадіжок, бродяжництві, неповазі до старших і ровесників, негативному ставленні до навчальної діяльності [222, с. 87-88]. В.І. Терещенко визначає профілактику правопорушень молодших школярів як важливу соціально-педагогічну проблему, яка вимагає чіткої організації інтелектуально-пізнавальної діяльності, ранньої діагностики, педагогічної корекції, особливого індивідуального підходу, пошуку позитивних якостей, уважного і доброзичливого ставлення, олюднення, гуманізації середовища, включення в різноманітну діяльність [222, с. 170]. На його погляд, система запобіжної роботи з дітьми в 4-річній школі посідає особливе місце в профілактиці правопорушень. Мета її – створити спосіб життя, моральне середовище, яке надалі навчить “важкого” учня керувати своїми діями і вчинками. Важливу роль у цій системі відіграють уроки культури поведінки [219, с. 19]. Ми вважаємо, що створення ефективного виховного середовища в школі-інтернаті сприятиме здійсненню профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Не менш вагомими для повноцінного розкриття змісту нашої теми визначаємо дослідження В. Лютого, у яких відображені проблеми визначення понять “порушення соціальних норм”, “профілактика”, “соціальна профілактика”, цілі, об'єкта та видів соціальної профілактики, структури процесу соціальної профілактики, напрямів профілактичної діяльності. Порушення соціальних норм він визначає як реакцію індивіда в ситуації

соціальної дезадаптації, якщо він не бачить або не вважає за доцільне використовувати інші можливості для задоволення власних потреб. Визначення соціальної профілактики сформульовано так: це діяльність, спрямована на попередження виникнення і розвитку соціальних проблем і проблем особистості. Вона має передбачати, на його думку, виявлення, усунення або нейтралізацію соціальних і психологічних факторів, які призводять до появи і загострення проблеми. Метою соціальної профілактики визначає створення умов для уникнення проблем, повноцінної життєдіяльності людей і задоволення ними своїх потреб таким чином, щоб це не призвело до негативних наслідків. Види профілактики В. Лютий класифікував за різними критеріями. За першим виділяє загальну профілактику (охоплює широкі прошарки суспільства і направлена на подолання найбільш загальних, універсальних причин проблеми), спеціальну профілактику (орієнтована на соціальні групи, які знаходяться в особливих умовах, що збільшують ризик виникнення і загострення проблеми (групи ризику)), індивідуальну профілактику (направлена на окрему особистість і має на меті подолати специфічні для неї проблеми). Залежно від того, на якому етапі розвитку проблема і її вплив на ту чи іншу соціальну групу, є такі види профілактики: первинна – діяльність, спрямована на попередження виникнення проблеми; вторинна – діяльність, направлена на попередження загострення проблеми і її наслідків серед осіб, які відчували на собі її вплив; третинна – робота здійснюється з особами, які постраждали від проблеми і направлена на попередження її рецидивів. Профілактика, на його думку, будь-якої соціальної проблеми повинна бути спрямована як на соціальне середовище, в якому вона виникає, так і на особистість, яка від цієї проблеми страждає. Він є прихильником думки, що на особистість постійно впливає система факторів, які і визначають їх поведінку та проблеми, що виникають внаслідок цієї взаємодії. Їх можна поділити на соціальні та особистісні. Згідно з цим розподілом визначив завдання соціальної профілактики: дослідити причини і фактори проблеми або негативного соціального явища; встановити ресурси, необхідні для подолання проблеми або виявити наявні; подолати негативний вплив середовища; розширити можливості для задоволення потреб, подолання проблем повноцінної життєдіяльності (підвищити соціальні ресурси); подолати особистісні фактори, які здійснюють сприяння виникненню або загостренню проблем або заважають їх вирішенню; підвищити особистісні ресурси, здатність особистості адекватно реагувати на проблеми, долати їх і задовольняти потреби; організувати взаємодію суб'єктів у подоланні проблеми, організувати діяльність, спрямовану на попередження і подолання проблем [109, с. 15-19].

Ми не можемо залишити поза увагою дослідження С.Г. Немченко з проблеми формування девіантної поведінки, оскільки у них він визначає головні фактори, що впливають на становлення особистості правопорушника, деякі причини правопорушницької поведінки, а найважливіше – умови профілактики правопорушень серед дітей.

Здійснивши аналіз основних теорій вітчизняних психологів та педагогів щодо поведінки людини, С.Г. Немченко виокремлює три групи факторів, які впливають на її становлення: індивідуально-психологічні особистісні фактори (потреби, мотиви, цілі, думки тощо); соціально-групові фактори (характер міжособистісних взаємовідносин, групові норми, цінності, орієнтації, ролі, вплив середовища); соціально-культурні детермінанти (елементи культури (цінності та норми), які регулюють суспільні взаємодії). Дослідник вважав, що девіантна поведінка може бути наслідком духовних проблем, пов'язаних з внутрішньоособистісними конфліктами та неадекватними психічними захистами. Умовою успішного розвитку і самореалізації підростаючого покоління визначив його захист від криміногенного впливу мікросередовища, нейтралізацію факторів, що зумовлюють відчуження молодших школярів від позитивно орієнтованих колективів. Найважливіше завдання ранньої профілактики правопорушень полягає у корекції деформацій особистості з метою недопущення формування стійкої неправомірної поведінки [127].

На необхідності здійснення профілактики правопорушень у середовищі учнів наголошує В.М. Стратонов, оскільки саме вона, на його думку, допоможе забезпечити зниження росту злочинності в серед дітей та молоді. Важливими факторами, які впливають на поведінку дітей, називав сім'ю та вулицю. Складовою частиною виховання, що дозволяє запобігти неправомірній поведінці школярів називає правове виховання, яке, на думку дослідника, має здійснюватися за участю сім'ї, школи, інспекції у справах неповнолітніх, дільничних інспекторів та суспільства загалом [214, с. 79-82].

На наш погляд, ефективність здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку значною мірою залежить від результатів діяльності вчителя. Цю складову профілактичної діяльності школи досліджувала В.М. Оржеховська. Некомпетентність вчителя, на її думку, призводить до того, що він не може проаналізувати поведінку учня, встановити причини відхилень у поведінці, що, як наслідок, призводить до стійких порушень у поведінці, до відхилень у розвитку, моральному становленні дітей. За даними досліджень, таких учнів у початковій школі 10-20 % [136, с. 7].

Ми погоджуємося із вченою в тому, що однією із причин появи правопорушень серед учнів є низька правосвідомість, незнання правових норм і невміння керуватися ними в житті. Для розв'язання проблем у роботі з "важкими учнями" пропонує: об'єднати зусилля школи і сім'ї, державних і громадських організацій для встановлення контролю за використанням вільного часу учнів; залучити всіх учнів, схильних до правопорушень, до різноманітних видів творчої, пізнавальної позашкільної діяльності; координувати зусилля шкіл, культосвітніх закладів, спорткомітету в організації дозвілля дітей і підлітків; використовувати виховні можливості праці для виховання і перевиховання учнів, схильних до правопорушень; кардинально перебудувати роботу клубів і гуртків за місцем проживання; об'єднати зусилля шкільних рад, трудових колективів з метою посилення

відповідальності батьків за виховання дітей, використати для цього можливості рад трудових колективів, профспілкових організацій; перебудувати роботу комісії та інспекції у справах неповнолітніх, виробити чіткіші критерії взяття на облік дітей і підлітків, встановити контакти зі школами як у виявленні причин правопорушень учнів, так і у виробленні методики спільної профілактичної роботи [136, с. 10].

На актуальність проблеми попередження правопорушень молодших школярів вказує О.А. Попелишко. Він зазначає, що до продуктивних результатів призведе лише взаємодія різних інституцій з категорією правопорушників та визначає рівні профілактичної діяльності: організаційно-структурний, науковий, прикладний, практичний [157, с. 536-541]. Ми вважаємо, що лише комплексний та ступеневий підхід до профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку дозволить забезпечити ефективне її здійснення в навчально-виховних закладах інтернатного типу.

Дослідження проблеми профілактики правопорушень потребує з'ясування значення понять “профілактика”, “правопорушення”, “профілактика правопорушень”. Проаналізувавши дослідження науковців, ми виявили відсутність єдиного підходу до їх тлумачення.

Під профілактикою розуміють науково обгрунтовані дії, спрямовані на запобігання можливих фізичних, психологічних, соціокультурних колізій в окремих індивідів, груп ризику, збереження нормального рівня життя і здоров'я людини, сприяння у досягненні поставлених цілей і розкритті її внутрішнього потенціалу [47, с. 369].

Профілактика (педагогічна) – це комплекс цілеспрямованих колективних, індивідуальних впливів на свідомість, почуття і волю учнів з метою вироблення імунітету до негативних впливів навколишнього середовища, попередження асоціальної спрямованості поведінки неповнолітніх, їхньої антигромадської поведінки, і перебудови ставлення учнів до оточуючої дійсності в процесі перевиховання [201, с. 143].

На думку О.І. Федоренко, профілактика – це цілеспрямована, організована та планомірна діяльність, спрямована на запобігання або зменшення негативних наслідків тих чи інших зовнішніх та внутрішніх факторів. Умовою ефективності профілактики є знання сутності відхилення. Там, де сутність відхилення не є пізнаною, не може мати місця науково обгрунтована профілактика [230].

У соціальній педагогіці під профілактикою розуміють “сукупність державних, соціально-медичних і організаційно-виховних заходів, спрямованих на попередження, усунення чи нейтралізацію основних причин і умов, що викликають різного роду соціальні відхилення в поведінці молоді” [211, с. 294].

З'ясуємо також значення дефініції “правопорушення”. Правопорушення (проступок) – протиправна (навмисна чи необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на державний чи громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавчо передбачається адміністративна відповідальність [201, с. 138].

Правопорушення – це порушення адміністративних та правових норм, які проявляються через дрібні крадіжки, здирництво, викрадення автотранспортних засобів, хуліганство [60].

Правопорушення неповнолітніх – це дії, які, як правило, не становлять значної суспільної небезпеки, характеризуються примітивністю способів їх вчинення, часто мають чітко виражену дитячу мотивацію. Вони надзвичайно небезпечні тим, що в разі відсутності своєчасної реакції на них з боку батьків, учителів, громадськості, правоохоронних органів можуть набути систематичного характеру, сприяти поглибленню соціальної деформації особистості. Вони та інші антисуспільні прояви здебільшого не можуть розглядатись як щось раптове, несподіване, випадкове. Це – закономірний наслідок тривалого процесу соціальної деформації особистості. Поступово складаються елементи майбутнього антисоціального вчинку, формуються його основні риси [82].

Отже, на думку О.В. Бакаєва, профілактика правопорушень – це обумовлений соціальний процес. Його соціальний характер зумовлюється тим, що він здійснюється державними органами і громадськими об'єднаннями, посадовими особами і громадянами, тобто суб'єктами, що є учасниками соціальних відносин, які ними створюються, реалізуються і припиняються. Характерною особливістю профілактики злочинності є взаємозв'язок застосованих для усунення причин злочинності заходів. Застосування комплексу заходів є обов'язковою умовою ефективності попередження правопорушень, а отже, і однією з основних її ознак [11].

Профілактика правопорушень серед неповнолітніх – діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ для неповнолітніх, спрямованих на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих неповнолітніх на території України, в її окремому регіоні, у сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання [200, с. 451].

Оскільки об'єктом нашого дослідження є діти-сироти молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу, то ми зосередили увагу не лише на особливостях біологічних сиріт, а й соціальних, так як це явище дуже поширене в сучасному суспільстві. За статистичними даними, кількість соціальних сиріт в Україні при живих батьках складає 95 % [40].

Юридичне визначення категорій дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, подано в Законі України “Про охорону дитинства”: “дитина-сирота – дитина, у якої померли чи загинули батьки; діти, позбавлені батьківського піклування, – це діти, батьки яких: позбавлені батьківських прав; дітей відібрано без позбавлення батьківських прав; визнані відсутніми безвісти; визнані недієздатними; оголошені померлими; відбувають покарання в місцях позбавлення волі; перебувають під вартою на час

слідства; розшукуються органами внутрішніх справ через ухиляння від сплати аліментів; відсутність відомостей про їхнє місцезнаходження; через тривалу хворобу не мають змогу виконувати батьківські обов'язки; підкинуті діти; батьки яких невідомі; безпритульні діти" [175].

Загальноосвітні школи-інтернати всіх типів і форм власності для дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування – навчально-виховні або виховні заклади, що забезпечують дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, умови для проживання, різнобічного розвитку, виховання, здобуття певного рівня освіти, професійної орієнтації та підготовки, готують дітей до самостійного життя [171].

Вважаємо за доцільне коротко зупинитись на характеристиці дітей молодшого шкільного віку та обґрунтувати необхідність здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт в навчально-виховних закладах інтернатного типу саме у цей віковий період, оскільки це час інтенсивної соціалізації особистості в умовах зростання психічних можливостей дитини. У цьому віці дії дитини, що не відповідають нормам, розглядаються як делінквентна поведінка, що виявляється у формах дрібного хуліганства, порушеннях шкільних правил і дисципліни, пропусків уроків, втеч з дому, нечесності, крадіжок [148].

Вже в цьому віці в зв'язку з існуванням соціальних вимог і заборон у дитини, на думку І.В. Козубовської та Г.В. Товканець, виникає усвідомлення обов'язкового і забороненого. Поряд з "хочу" існує "не можна", "потрібно" і т. п. Виникає різне співвідношення зовнішнього і внутрішнього світу – поведінки "для себе" і "для інших". Із цих взаємовідносин формуються такі риси характеру, як ініціативність, сміливість, правдивість або ж замкнутість, нечесність, вередливість. Отже, якщо у індивіда сформоване негативне ставлення до різних видів діяльності, до оточуючих його людей, має місце неадекватна самооцінка і т. д., є підстави говорити про негативну, можливо, асоціальну спрямованість поведінки, яка з часом може перейти в правопорушення [82]. Діти-сироти часто мають негативний життєвий досвід, який сформувався в процесі їх перебування в сім'ї. Ця обставина підтверджує необхідність здійснення профілактики правопорушень не пізніше молодшого шкільного віку.

У своєму дослідженні І.О. Данченко [37] довела, що негативний досвід, який дитина набула на ранніх стадіях

розвитку особистості, має досить стійкий характер та виявляється у процесі її дорослішання у різних формах, зокрема й у правопорушеннях.

У віці 7-12 років у 43 % дітей-сиріт зареєстровано появу реакцій імітації (наслідування), які від нормальних, психологічно зрозумілих форм можуть переходити до патологічних варіантів із домінуванням реакцій протесту в житті суб'єкта, ускладнюються негативними побутовими настановами (наслідування поведінки антисоціальних елементів, паління, вживання алкоголю, бродяжництво). У 31,5 % дітей-сиріт реакції протесту ставали патохарактерологічними, коли наслідування пов'язане з переживаннями власної неповноцінності, котрі виникають найчастіше під впливом більш сильного в певній мікроситуації індивідуума, що придушує, не дає можливості виявити себе і зайняти авторитетну позицію серед однолітків [116].

У молодших школярів, які виховуються в навчально-виховних закладах інтернатного типу, не розвинена довільна саморегуляція поведінки. Це позначається на їхній готовності до шкільного навчання, на загальному розвитку особистості. Такий стан спричиняється суворою регламентацією їхньої життєдіяльності, пов'язаною із режимом дня, постійними вказівками дорослих. За таких умов у дітей лише формується звичка до "покрокового" виконання вказівок дорослих і не розвиваються ініціативність, здатність самостійно планувати, діяти і контролювати свою поведінку. Встановлено, що в умовах інтернату у дітей-сиріт спостерігаються суттєві порушення в мотиваційній сфері, що виявляється в "симптомі відчуження бажань" [23, с. 25]. Рівень знань вихованців шкіл-інтернатів щодо наявності та функцій правозахисних та консультативних установок вкрай низький [23].

За результатами опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень, визначено, що 57 % вихованців інтернатних закладів недостатньо проінформовані щодо своїх прав, а 13 % дітей знають лише обов'язки. Обізнаність школярів у цих питаннях поверхова, тобто вони чули про законодавчі документи, у яких записані права дитини, однак не знають їх конкретно. При цьому переважна більшість вихованців має бажання ознайомитись з документами, що закріплюють їх права [182, с. 72-73].

На думку Л.С. Степаненко [212], чим довше дитина була соціально ізольована чи є сиротою, особливо в ранньому віці, тим частіше формуються у неї негативні риси характеру. Навіть якщо вона вчасно отримала кваліфіковану допомогу педагогів, медиків, психологів, то в дитини зберігаються окремі відхилення, зокрема, у стосунках з іншими людьми. У спілкуванні дітей-сиріт спостерігається настирне і неврівноважене прагнення до любові й уваги з боку інших людей. Такі ж риси проявляють діти молодшого шкільного віку, які виховувалися в неблагополучних сім'ях. Тому в основі

роботи педагогів шкіл-інтернатів, на її погляд, має бути виховання у школярів гуманізму, працелюбності, порядності, чесності, благородства, милосердя [212].

Схильність до протиправної поведінки в учнів, особливо молодшого шкільного віку, не формується раптово. У науково-педагогічній літературі [83; 86; 188; 231; 234; 243] ряд авторів відповідно до відхилень у розвитку особистості визначають такі стадії формування поведінки правопорушника: несхвальна поведінка (епізодичні пустощі, бешкетництво); поведінка, що засуджується (пов'язана із систематичним осудом з боку вихователя); девіантна поведінка (морально негативні прояви і проступки); делінквентна (передзлочинна) поведінка (хуліганство, скривдження, образи); злочинна поведінка (карається відповідно до кримінального кодексу).

З метою запобігання формування протиправної поведінки у дітей-сиріт молодшого шкільного віку необхідно здійснювати ранню профілактику. На цьому наголошувала Т.Є. Колесіна [86]. Профілактика правопорушень повинна бути дуже ранньою. Її необхідно розпочинати не з моменту зовнішнього прояву негативної поведінки дитини, а з виявленням перших, малопомітних негативних симптомів у стосунках з іншими людьми і поведінці дитини та якнайшвидшій їх ліквідації. За результатами її дослідження, три чверті усіх важких підлітків уже в першому класі проявляли нестійкість у поведінці, грубощі, жорстокість, конфліктували з педагогами, пропускали уроки, багато з них уже в 1-2 класах перебували у становищі "ізолюваних" і надавали перевагу позашкільній сфері взаємовідносин. Для молодших школярів притаманні такі антигуманні прояви, як грубість, капризність, впертість, забіякуватість, байдужість, озлобленість, брехливість та ін. Рання профілактика має бути спрямована на корекцію антигуманних рис [86, с. 81-84]. Оскільки діти шкіл-інтернатів належать до групи ризику, часто є педагогічно та соціально занедбаніми і важковиховуваними, доцільно здійснювати профілактику правопорушень цієї категорії учнів нашої країни уже з першого класу. Профілактика будь-якої соціальної проблеми повинна бути спрямована як на соціальне середовище, в якому вона виникає, так і на особистість, яка від цієї проблеми страждає.

Профілактика і корекція девіантної поведінки особистості є особливо дієвою на ранніх етапах, зокрема, під час навчання в школі. Слід приділити увагу тим особливостям поведінки, що можуть передувати правопорушенням.

Йдеться насамперед про пропуски уроків (можуть бути як формою девіантної поведінки, так і наслідком невротизації дитини – “шкільного неврозу”), погану успішність у навчанні (може бути зумовлена як педагогічною занедбаністю, так і дефектами інтелектуального розвитку, затримкою психічного розвитку загалом), низький статус дитини у шкільному колективі, ізолюваність у ньому; наявність компенсаторної поведінки інфантильного характеру (через прагнення забезпечити успіх будь-яким чином, зокрема, через роль “класного блазня”, який псує зошити відмінників та меблі, б’ється) тощо [201, с. 35].

У такому закритому закладі, як школа-інтернат, значна роль у педагогічній профілактиці правопорушень належить соціальним педагогам та вихователям. Їх завдання не тільки змінити ставлення дитини до людей, а й сформуванню у неї правильне бачення своєї повсякденної поведінки. У здійсненні профілактичної діяльності, при відсутності очікуваного результату, інтернат може звернутись до служби у справах дітей та кримінальної міліції у справах неповнолітніх, органів внутрішніх справ з метою спільного впливу на особистість дитини.

Виховно-профілактична робота соціального педагога повинна переслідувати стратегічні завдання зі створення умов для всебічного розвитку і формування особистості вихованця, першочерговими з яких є: активне формування у них громадянської позиції, несприйняття зразків протиправної поведінки, переконання у необхідності дотримання правових норм, відповідальності; сполучення роз’яснення з переконанням; виховання почуття товарищескості і взаємодопомоги; недопущення відчуження учнів молодших класів від навчання і школи; індивідуальна робота з ними і їх безпосереднім оточенням; коригування відхилень у поведінці [11].

Ефективним шляхом здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в школах-інтернатах ми вважаємо правове виховання. Дослідженням цієї проблеми займався І.Г. Запорожан. Ним обґрунтовано принципи відбору змісту правового виховання учнів молодших класів: доступність правової інформації, урахування соціального статусу школярів, орієнтація на правомірну поведінку дітей і ін.; розроблено структуру і зміст правового виховання молодших школярів, який охоплює сукупність знань з конституційного, трудового, цивільного, адміністративного, сімейного, екологічного і кримінального права; виявлено показники (правові знання і уявлення; правомірна поведінка; оцінка власних і чужих вчинків; наявність навичок самоконтролю; прояв інтересу до правової інформації), рівні (високий, достатній, середній і низький) правової вихованості молодших школярів; визначено педагогічні умови, які забезпечують ефективність технології правового виховання молодших школярів (врахування особливостей молодшого шкільного віку в підборі

змісту і методики правовиховної роботи, єдність правового виховання на уроках і в позаурочний час, організація життя і діяльності учнів на засадах моралі і права тощо) [54].

Поширенню правопорушень серед дітей, на думку Т.Ф. Прітченко, сприяє недостатня індивідуально-виховна робота за місцем навчання, слабкий контроль за відвідуванням занять, незадовільна організація дозвілля, шкідлива роль телепрограм, відеоматеріалів, що пропагують жорстокість. Великого значення вона надає правовиховній роботі, спрямованій на формування усвідомлення неповнолітнім того, що після вчиненого злочину настає індивідуальна відповідальність [161, с. 193]. Ми визначаємо усвідомлення дітьми-сиротами відповідальності за свої вчинки як важливу соціально-педагогічну умову профілактики правопорушень.

На наш погляд, основою правомірної поведінки є сформованість моральної культури, що забезпечує вибір законних шляхів вирішення життєвих проблем. Особливу увагу В.П. Вугрич звертає на моральний розвиток учнів шкіл-інтернатів. Він зауважує, що значна кількість таких дітей має серйозні моральні відхилення, які проявляються в емоційно-чуттєвій сфері – в бідності почуттів, емоційній глухоті, байдужості; в змістово-раціональній сфері – у відсутності чітких моральних переконань; у поведінці й діяльності – в ігноруванні загальноприйнятих моральних правил, норм. Такі діти можуть виявляти позитивне ставлення до людей з негативним моральним досвідом, які уявляються їм “героями”, котрих варто наслідувати, що характеризує їх як сприйнятливих до негативних зовнішніх впливів [27, с. 50-51].

Для нашого дослідження важливо виявити соціально-педагогічні засади профілактичної роботи з важковиховуваними. На думку Л.М. Линник, їх можна класифікувати на: теоретичні; психолого-педагогічні, організаційно-педагогічні та соціально-педагогічні. До останніх, зокрема, належать рання коригувальна профілактика характерологічних особливостей, що зумовлює пом'якшення характеру девіантної поведінки [107].

Вважаємо за доцільне з'ясувати класифікацію дітей, схильних до правопорушень. На основі детермінантності делінквентності О.В. Змановська виділяє шість основних груп таких осіб: ситуативний правопорушник, протиправні дії якого змотивовані конкретною ситуацією; субкультурний правопорушник, що ідентифікувався з груповими антисоціальними цінностями; невротичний правопорушник, асоціальні дії якого є наслідком інтрапсихічного конфлікту і тривожності; “органічний” правопорушник, що скоює протиправні дії внаслідок травм і пошкоджень мозку з домінуванням імпульсивності, інтелектуальної недостатності й афективності; психотичний правопорушник, який скоює делікти внаслідок важкого психічного розладу – психозу, зміни свідомості; антисоціальний правопорушник, антисупільні дії якого викликані специфічним поєднанням особистісних рис (ворожості, нерозвинутості вищих почуттів) [58].

Нашу увагу привернули дослідження Т.В. Ковтун щодо проблеми визначення напрямків профілактики девіантної поведінки. До них вона

зарахувала такі: а) оздоровлення середовища і подання допомоги неповнолітнім, які опинилися в несприятливих умовах життя і виховання, ще до того, як негативна дія цих умов суттєво вплине на їх поведінку; б) запобігання переходу на злочинний шлях і створення умов для виправлення осіб, які допускають правопорушення, що не караються законом. Відзначила, що формування почуття громадянського обов'язку є важливим елементом у профілактиці правопорушень дітей молодшого шкільного віку [77, с. 424-427].

Інший підхід до визначення напрямків профілактики правопорушень дітей-сиріт описано у дослідженнях О.С. Казачінер. Загалом профілактична робота, на її погляд, має здійснюватися у напрямках:

- проведення індивідуальної виховної роботи з важковиховуваними учнями;

- загальна профілактична робота – організація виховних заходів профілактичного характеру [62, с. 13-14].

Проаналізувавши наукові дослідження з проблеми профілактики правопорушень неповнолітніх, ми узагальнили напрями цієї діяльності та представили їх у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Напрями профілактики правопорушень, визначені науковцями

Дослідник	Напрями
Т.В. Ковтун, С.Г. Немченко, О.А. Попелишко, П.Г. Редкін, В.М. Сорока-Росінський, В.М. Стратонов, С.Т. Шацький	Оздоровлення середовища та надання допомоги неповнолітнім ще до того, як відбудеться негативний вплив на їх поведінку
М.М. Генрет, А.С. Макаренко, І.О. Невський, Г. Роков, В.Я. Стоюнін, М.В. Шелгунов	Подолання неуспішності дитини у різних сферах її життя
М.А. Алемаксін, В.М. Сорока-Росінський, В.Я. Стоюнін, Н.І. Фелінська, С.Т. Шацький	Знищення основних причин аморальних і беззаконних явищ у державі

Продовження табл. 1.1

С.Д. Арзуманян, П.Г. Редкін, Г. Роков, В.Я. Стоюнін	Демонстрування прикладів правомірної поведінки дорослими
В.П. Кащенко, А.С. Макаренко	Виховання впевненості у дитини, що вона може подолати будь-які труднощі
В.І. Куфаєв	Виявлення причин відхилень у поведінці дітей до того, поки вони ще не перейшли в правопорушення
А.С. Макаренко, В.І. Терещенко	Накопичення позитивного соціального досвіду дитиною
М.А. Єфімов, В.А. Лобанов,	

А.С. Макаренко, В.Г. Сенько, В.М. Сорока-Росінський	Формування професійної компетентності педагогічного персоналу
І.О. Невський, В.М. Сорока-Росінський	Усунення недоліків у організації та здійсненні навчального процесу
М.А. Алемаксін, В.К. Андрієнко, Л.Г. Сагатовська, В.М. Стратонов, В.І. Терещенко, Н.І. Фелінська	Забезпечення сприятливих умов сімейного виховання
Т.В. Ковтун, В.Г. Сенько, Н.І. Фелінська	Попередження злочинів та перевиховання злочинців і запобігання небезпечним діям психічно хворих та лікування душевнохворих, які вчинили такі дії
В.М. Оржеховська	Об'єднання зусиль школи та сім'ї. Перебудова роботи комісії у справах неповнолітніх

Лише чітке та послідовне структурування профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу дозволить досягти, на наш погляд, позитивних змін у їх поведінці, формуванні відповідальності, правової свідомості та обізнаності.

Для нас важливо з'ясувати суть поняття “профілактика правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу”, оскільки це ключове поняття нашого дослідження, яке недостатньо розкрито у педагогічній літературі. Тому, проаналізувавши дослідження науковців [11; 200; 201; 230], вважаємо за доцільне запропонувати таке визначення: це соціально-педагогічна діяльність колективу школи-інтернату, спрямована на створення сприятливих соціально-педагогічних умов нейтралізації негативних впливів на вихованців молодшого шкільного віку (депривації, соціальної ізоляції, недостатності спілкування з дорослими, неадекватної самооцінки та ін.) та попередження таких впливів з метою запобігання антисуспільних та антигромадських проявів у їх поведінці, що можуть класифікуватися як “проступок” або “правопорушення”.

Таким чином, профілактику правопорушень ми розглянули як багатоаспектне явище, ефективність якого зумовлюється врахуванням факторів, що впливають на формування правопорушень серед дітей-сиріт та чітко визначеними напрямками профілактичної діяльності.

Отже, аналіз психолого-педагогічних та соціально-педагогічних досліджень з проблеми профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку спонукає до висновку, що вона є актуальною та потребує більш детального дослідження деяких її аспектів, зокрема, нормативно-правових засад здійснення профілактики правопорушень досліджуваної категорії дітей у навчально-виховних закладах інтернатного типу.

1.2 Нормативно-правове забезпечення профілактики правопорушень неповнолітніх

З метою визначення нормативно-правових засад здійснення профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку ми проаналізували міжнародні та державні документи, якими має керуватися у своїй роботі педагогічний колектив навчально-виховних закладів інтернатного типу. Певні аспекти нормативно-правового регулювання профілактики правопорушень вже з'ясовані науковцями: О.Є. Омельченко досліджено проблеми реалізації профілактичної функції слідчого щодо запобігання злочинам [134]; Н.І. Агарковою, у дисертаційному дослідженні якої одним із аспектів є соціально-педагогічна профілактична робота з типологічними групами важковиховуваних підлітків [1]; О.Б. Андреевою досліджено проблему діяльності органів внутрішніх справ із профілактики правопорушень у сучасних умовах [4]; В.М. Зінич розглянуто організаційно-правові засади профілактичної діяльності дільничного інспектора міліції, розкрито зміст індивідуальної профілактичної роботи з попередження правопорушень, перешкоди на шляху встановлення більш ефективного та взаємовигідного співробітництва між дільничними інспекторами міліції та населенням, головною з яких є недосконалість нормативно-правової бази [57]; Т.Л. Кальченко з'ясовано теоретичні і практичні проблеми організаційної та правової основи діяльності кримінальної міліції у справах неповнолітніх, шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації неповнолітніх, центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, приймальників-розподільників і виховно-трудова колонії для неповнолітніх, судів, притулків та інших установ, які здійснюють профілактичну діяльність у межах своїх професійних обов'язків щодо злочинності неповнолітніх, ним розроблено систему заходів загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання злочинності [64]. Я.М. Квітка визначила проблеми попередження адміністративних правопорушень серед неповнолітніх [71]. У колі досліджень О.Г. Колб знаходилась проблема профілактики правопорушень серед неповнолітніх у слідчих ізоляторах МВС України [85]. Загальні засади сучасних центрів зв'язків з громадськістю в організації роботи щодо зміцнення правопорядку і профілактики правопорушень визначено В.А. Комаровим, а також ним здійснено загальну характеристику стану правопорушень та завдань органів внутрішніх справ щодо боротьби з ними, названі основні умови розвитку правових засад взаємодії органів внутрішніх справ з громадськістю [87]. Над проблемою застосування адміністративно-правових засобів припинення правопорушень, що можуть бути використані адміністративною службою міліції, працював О.О. Кулешов [101]. Л.В. Крижною описано систему попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових відносин [97]. Над питанням попередження хуліганства працював Г.І. Піщенко, зокрема досліджував кримінально-правовий і кримінологічний аспекти [150]. У колі наукових досліджень В.І. Шаповал опинилась проблема організаційно-правових основ діяльності Державної служби охорони при МВС України щодо попередження та припинення правопорушень [242]. Проте проблема аналізу нормативно-правових документів, які регулюють процес профілактики правопорушень у середовищі молодших школярів, залишилась нерозкритою.

Одним із міжнародних документів, спрямованим на забезпечення повноцінного розвитку дітей, є Декларація ООН про права дитини, яка проголошує принципи забезпечення прав дітей, зорієнтована на забезпечення їм щасливого дитинства. Зокрема, у принципі 2-му звертають увагу на необхідність надання можливостей та умов, які б дозволили розвиватися фізично, розумово, морально, духовно. На наш погляд, лише забезпечення повноцінного розвитку особистості молодшого школяра дозволить уникнути відхилень у його поведінці. Ще один принцип, який, на нашу думку,

проголошує одну із умов профілактики правопорушень серед дітей, – 9-ий. Згідно з ним, дитина повинна бути захищена від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості, експлуатації [78]. Жорстоке ставлення до дітей часто може їх спонукати до вчинення правопорушень з різних причин: прагнення помститися за заподіяну шкоду; потрапляння в психологічну залежність призводить до покори і виконання того, що тобі вказують робити; боязнь продовження насильницьких дій.

Отже, реалізація цих принципів у навчально-виховних закладах інтернатного типу дозволить запобігти виникненню правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку. Якщо потреби у розвитку цих дітей будуть реалізовані, то у них не виникатиме необхідності шукати неправомірні способи досягнення своїх прагнень.

З 27 вересня 1991 р. в Україні Верховною радою ратифікована Конвенція ООН про права дитини [89], яка є міжнародним документом, спрямованим на реалізацію соціальної політики держав-учасниць стосовно забезпечення прав дітей, їх розвитку. У статті 17 як одна з важливих умов профілактики правопорушень серед дітей, на наш погляд, зазначається роль засобів масової інформації у забезпеченні соціального, духовного і морального благополуччя, здорового фізичного і психічного розвитку дитини. Надання можливості дітям вільного доступу до інформації, яка сприятиме їх становленню, – важлива передумова формування стійких правових інтересів та переконань. На жаль, інформація, яку отримують діти з українських засобів масової інформації, не завжди відповідає їх віку та потребам, що часто спонукає до деформації розвитку особистості та в подальшому може вплинути на формування схильності до правопорушень. Інформаційний потік ЗМІ має перебувати під чітким контролем держави. Ще гірша ситуація у школах-інтернатах для дітей-сиріт, оскільки доступ у таких закладах до інформації досить обмежений. Така ситуація негативно впливає на набуття цією категорією молодших школярів правових знань. У цій же статті вказується на необхідність сприяння державою розробці належних принципів захисту дитини від інформації і матеріалів, що завдають шкоди її благополуччю. У Конвенції статтею 19 передбачено відповідальність дорослих за втягнення дитини у діяльність, яка може викликати негативні зміни у її розвитку (п.1). У статтях 33, 34, 36 зазначені зобов'язання держав-учасниць щодо запобігання девіантній та адиктивній поведінці дітей. Стаття 40 ілюструє умови здійснення третинної профілактики без використання цього терміну. У названому документі передбачено ряд статей, на які можна опиратись при розробці законів державою щодо здійснення профілактики правопорушень у середовищі дітей, в тому числі дітей-сиріт, проте статей, які безпосередньо вказують на необхідність такої роботи, немає.

В Україні прийнята та реалізується Концепція Загальнодержавної програми “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006-2016 роки”. У документі наголошується, що діти, позбавлені батьківського піклування, потрапляють у сферу впливу кримінальних структур, займаються жебракуванням, бродяжництвом. Звертається увага й

на те, що відсутність у державі ювеніальної юстиції, орієнтованої на профілактичні заходи, призводить до зростання рівня дитячої злочинності. Основними причинами цієї ситуації названо такі: загальне зниження рівня життя населення, виїзди батьків до інших країн з метою працевлаштування; збільшення кількості неблагополучних сімей; асоціальна поведінка батьків, ухиляння батьків від виконання своїх обов'язків стосовно виховання дітей; жорстокість і насильство в сім'ях; недостатнє фінансування навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, культури, соціального захисту; відсутність соціальних стандартів діяльності служб, що працюють з дітьми; низька активність територіальної громади у розв'язанні проблем дітей [184]. Педагогічний колектив навчально-виховних закладів інтернатного типу обов'язково має бути обізнаний, на наш погляд, в причинах зростання дитячої злочинності. Знаючи причину виникнення того чи іншого явища, його можна попередити або знайти ефективні шляхи його вирішення.

Для ефективнішої реалізації такої Концепції прийнято Закон України “Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року”. У Законі визначено мету профілактичних заходів – профілактику неправомірних дій з боку дітей, значне зменшення кількості злочинів, вчинених дітьми, приведення умов їх утримання у соціальних установах до міжнародних стандартів. Крім того, тут зазначені основні завдання профілактики, зокрема: активізація профілактичної роботи з метою запобігання правопорушенням у дитячому середовищі, для чого необхідно запровадити у практику нові методи та форми роботи з дітьми, схильними до правопорушень, підвищити рівень обізнаності дітей шкільного віку з правових питань; вживати заходів з метою зменшення кількості випадків повторного вчинення злочинів дітьми до кінця 2016 року не менше, як на 20 відсотків. У законі йдеться і про таку специфічну категорію дітей, як діти-сироти, та наголошується на необхідності забезпечення умов у державі для реалізації їх прав. З метою запобігання ситуаціям, що можуть спонукати таких дітей до вчинення правопорушення держава повинна забезпечити функціонування системи моніторингового нагляду за захистом прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Дуже важливим є наголошення у законі на необхідності створення умов для адаптації молоді з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до самостійного життя та їх доступу до різних видів соціальних послуг [166]. Часто відсутність навичок самостійного життя та невміння вирішити свої проблеми, незнання, куди потрібно звернутися у складній життєвій ситуації, і штовхає дитину-сироту до вчинення правопорушення.

Вагомим міжнародним документом, що забезпечує захист прав дітей і ратифікований у нашій державі (2006 р.), є Європейська конвенція про здійснення прав дітей [48]. У главі 1-й, статті 1-й цього документу визначено її предмет – підтримка прав дітей, надання їм процесуальних прав та сприяння здійсненню ними цих прав шляхом забезпечення становища, при якому діти особисто або через інших осіб чи органи поінформовані та

допущені до участі в розгляді судовим органом справ, що їх стосуються. Згідно з Європейською конвенцією діти мають право отримувати систематично повноцінну інформацію про свої права. Для означення такої інформації в документі використано термін “відповідна інформація”. Розшифровується він так: інформація, яка відповідає віку й рівню розуміння дитини та яка надається для того, щоб дитина могла реалізувати свої права в повному обсязі, якщо надання цієї інформації не завдає шкоди благополуччю дитини. Отже, працівники школи-інтернату систематично зобов’язані інформувати дітей-сиріт молодшого шкільного віку про наслідки протиправних вчинків та їх вплив на подальше життя цієї категорії клієнтів на рівні, доступному розумінню.

Основним державним документом, яким необхідно керуватися в процесі організації профілактики правопорушень дітей-сиріт, є Конституція України. У статті 52 стверджується, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. А це свідчить про те, що діти-сироти мають такі ж права, як і всі інші діти нашої країни. Тут звертається увага на те, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Стаття 57 декларує, що кожному гарантовано знання своїх прав та обов’язків. Це підтверджує необхідність здійснення правової освіти в середовищі дітей-сиріт молодшого шкільного віку [90].

У Законі України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” обґрунтовано необхідність здійснення профілактики правопорушень серед вихованців шкіл-інтернатів, про що свідчить стаття 37, у якій вказується на необхідність виховання правової культури дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Для реалізації такого завдання, згідно з законом, до базових навчальних планів навчально-виховних закладів для цієї категорії дітей вводиться курс “Правова культура”. Проаналізувавши навчальні плани загальноосвітніх закладів інтернатного типу, ми виявили, що у них відсутній такий курс як у варіативній, так і інваріантній частинах. Цей закон є чинним, а отже, можна констатувати факт, що вищезазначений пункт не реалізується у школах-інтернатах. Крім того, у законі міститься стаття 17, у якій наголошується на необхідності соціальної та психологічної адаптації дітей-сиріт, що безперечно впливатиме на формування їх особистості та здатності долати життєві труднощі [165].

Часто діти-сироти, що виховуються в інтернатних закладах, звикають до споживацького способу життя і, опинившись на одинці з собою, без належної психологічної підтримки, можуть прагнути до найпростішого способу задоволення своїх потреб – злочинного. З метою запобігання неготовності дітей цієї категорії до дорослого життя введена стаття 21, якою передбачено у закладах, де вони перебувають, запроваджувати програми психологічної та практичної підготовки до праці [165].

Верховною Радою України 24.01.1995 р. було прийнято Закон “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для

неповнолітніх” [174]. Проте його назву з часом змінено відповідно до Закону № 609-V (609-16) від 07.02.2007 на “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей”.

Основна мета реалізації цього закону – соціальний захист і профілактика правопорушень дітей. У Законі визначається поняття “профілактика правопорушень серед дітей”, яке тлумачиться як діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ для дітей, спрямована на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню дітьми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих дітей на території України, в її окремому регіоні, в сім’ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання (ст.3). Отже, профілактика правопорушень серед неповнолітніх передбачає: диференційований підхід, створення належних умов для нормальної життєдіяльності, попереджувальну діяльність органів і служб, координацію зусиль державної влади, громадськості, сім’ї у цій роботі. У Законі чітко визначено перелік органів і служб у справах неповнолітніх, спеціальних установ та закладів, що здійснюють соціальний захист та профілактику правопорушень серед дітей. Стаття 5 цього документу вказує на зобов’язання кримінальної міліції у справах дітей щодо запобігання злочинам в середовищі дітей, розкриття злочинів, що вже сталися, виявлення дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, а також батьків, що не дотримуються правил виховання дітей, порушують їх права, визначені у нормативно-правових актах нашої країни та міжнародних документах ратифікованих Україною. Крім того, у Законі (стаття 15) визначено умови охорони прав дітей під час здійснення заходів, спрямованих на профілактику правопорушень, а також вказується на обов’язкову відповідальність осіб, що заподіяли шкоду та відшкодування заподіяної шкоди.

Закон України від 23.03.2000 р. “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” [181] підкреслює, що за практичною соціальною допомогою кожен може звертатися до центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді, які здійснюють, крім матеріальної допомоги, ще й необхідні заходи щодо молоді з метою запобігання та подолання негативних явищ у молодіжному середовищі (правопорушення, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, проституція тощо (стаття 6).

На запобігання вчинення правопорушень дітьми та неповнолітніми спрямовано Закон України “Про соціальні послуги”. У ньому чітко визначено порядок надання соціальних послуг дітям та молоді, які знаходяться у складній життєвій ситуації у зв’язку з сирітством, безпритульністю, малозабезпеченістю, конфліктами і жорстоким ставленням у сім’ї [179].

Закон України “Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю” від 21 червня 2001 р. уточнює поняття “профілактика” з точки зору теорії соціальної роботи, вперше вводить в обіг поняття “соціальне інспектування”. Поняття “соціальна профілактика” визначається так: це робота, спрямована на запобігання складним життєвим обставинам сімей, дітей та молоді,

аморальній, протиправній поведінці в сім'ях, серед дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді і запобігання такому впливу та поширенню соціально небезпечних хвороб серед дітей та молоді. У статті 9 Закону чітко описані завдання соціальної профілактики. До них належать: здійснення комплексних заходів, спрямованих на запобігання сімейному неблагополуччю, соціальному сирітству, насильству в сім'ї та жорстокому поводженню з дітьми, найгіршим формам дитячої праці; проведення системного обліку і догляду за дітьми та молоддю, які виявили схильність до асоціальної поведінки; організація інформаційно-просвітницької, пропагандистської роботи в сім'ях, серед дітей та молоді за місцем проживання, навчання або роботи, спрямованої на формування в особистості стандартів позитивної поведінки, здорового способу життя [180]. Концептуальні заходи профілактичної діяльності навчально-виховних закладів інтернатного типу мають вибудовуватись на основних положеннях цього закону.

Закон України "Про охорону дитинства" складається з восьми розділів, кожен з яких включає систему статей. У своєму аналізі ми зосередимо увагу лише на тих, які відповідають контексту нашого дослідження. У Законі передбачено низку статей про відповідальність дорослих за заподіяння шкоди нормальному розвитку дитини (розділ 1, стаття 4, пункт 3; розділ 2, стаття 8, пункт 2; розділ 5, стаття 24, пункт 13). Крім того, у ньому містяться статті, в яких безпосередньо йдеться про здійснення профілактики правопорушень у дитячому середовищі, зокрема розділ 2, стаття 10, пункт 4, у якій вказується, що держава здійснює захист дитини від залучення її до екстремістських, релігійних, психокультурних угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор. У розділі 3, статті 12, пункті 2 вказується, що виховання дитини має спрямовуватися на розвиток її особистості, поваги до прав, свобод людини і громадянина, мови, національних, історичних і культурних цінностей українського та інших народів, підготовку дитини до життя у суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності всіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами. У розділі 4, статті 20, пункті 4 Закону вказується на заборону у засобах масової інформації пропаганди культури насильства і жорсткості, розповсюдження порнографії та інформації, що зневажає людську гідність і завдає шкоди моральному благополуччю дитини. Розділом 5, статтею 24, пунктом 3 та 4 передбачено необхідність піклування держави про створення нормальних умов для розвитку безпритульних дітей, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [175]. Зазначені пункти, на нашу думку, вказують на те, які передумови потрібно створити в навчально-виховних закладах інтернатного типу для реалізації завдань профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Одним із важливих документів, спрямованих на організацію комплексних заходів щодо профілактики дитячої злочинності, є Указ Президента України № 200/98 від 18.03.1998 р. “Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві”. У ньому вказано на актуальність цієї проблеми, визначено мету заходів, спрямованих на профілактику бездоглядності та правопорушень серед дітей. В Указі чітко визначені завдання заходів та організації, які відповідають за їх виконання. Зокрема, зазначені такі важливі завдання:

- розробити та затвердити Концепцію запобігання девіантній поведінці неповнолітніх;
- запровадити систематичне проведення цільових рейдів для виявлення бездоглядних дітей та здійснення заходів щодо їх соціальної реабілітації;
- опрацювати ефективний механізм виявлення та повернення до навчальних закладів дітей шкільного віку, які не навчаються;
- продовжити роботу з розвитку структури служб у справах неповнолітніх, зміцнення їх кадрового забезпечення, підвищення ефективності профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві;
- створити при Міністерстві освіти, науки, молоді та спорту України на громадських засадах Координаційну раду з профілактики девіантної поведінки неповнолітніх із залученням фахівців зацікавлених центральних органів виконавчої влади;
- сприяння створенню і організації роботи громадських груп щодо пропаганди здорового способу життя та надання допомоги дітям з девіантною поведінкою;
- розробити та запровадити профілактичні програми із запобігання кримінальної активності дітей та підлітків груп ризику;
- вивчати та запроваджувати в практику передовий національний і зарубіжний досвід роботи з профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей;
- їх соціальної реабілітації в суспільстві; увага звертається на підготовку компетентних фахівців, здатних ефективно здійснювати профілактичну діяльність, створення відповідної інформаційно-методичної бази, залучення ЗМІ до висвітлення цієї проблеми у сучасному суспільстві та заходів, які проводяться для її усунення [169].

Зазначені аспекти указу ми вважаємо важливими завданнями здійснення профілактики правопорушень у середовищі дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу, оскільки вони всебічні, ґрунтовно охоплюють складові профілактичної системи, які мають призвести до позитивних результатів її реалізації.

Указом Президента України № 992/2001 від 18.10.2001 р. затверджено Національну програму правової освіти населення [173]. Часто причиною порушення законодавства стає низький рівень правової освіти населення. З метою розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму,

задоволення потреб громадян у одержанні знань про право вирішено розробити та впроваджувати цю програму.

Дуже важливими напрямками реалізації програми є надання правової освіти в загальноосвітніх закладах. Дітям повинні надавати початкові знання про норми поведінки, формувати навички їх дотримання, виховувати повагу до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку. Виконання цього завдання досить актуальне в навчально-виховних закладах інтернатного типу, оскільки вже в початковій школі часто можна прослідкувати прояв девіантної поведінки серед дітей-сиріт. Забезпечення ранньої правової освіти сприятиме запобіганню вчинення правопорушень дітьми-сиротами молодшого шкільного віку. У Програмі розроблена чітка система заходів щодо реалізації зазначених завдань.

В Указі Президента України № 1086/2005 від 11.07.2005 р. “Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей” [176] пріоритетним напрямом діяльності органів виконавчої влади вказано реалізацію державної політики щодо захисту прав дітей, насамперед дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Одним із важливих завдань, визначених в Указі, є розробка проекту Національної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки. Відповідно до нього в Україні розроблена і реалізується ця Програма. У розділі “Мета і завдання Програми” наголошується на необхідності розробки і вдосконалення форм роботи з профілактики безпритульності і бездоглядності, застосуванні ефективних форм соціальної підтримки дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, запровадженні оптимальних форм і методів роботи з дітьми, які перебувають у закладах соціального захисту, що, на наш погляд, продуктивно впливатимуть на здійснення соціальної профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку. У результаті виконання Програми передбачається зменшити на 50 % кількість безпритульних і бездоглядних дітей. Серед основних заходів програми передбачено удосконалення нормативно-правової бази, зокрема щодо відповідальності дорослих, що здійснюють виховання, за порушення нормального розвитку дитини, жорстоке поводження, залучення до жебракування. У пункті 10 розділу “Основні заходи Програми” наголошено на необхідності встановлення чіткого механізму співпраці місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо соціально-правового захисту безпритульних і бездоглядних дітей, їх соціалізації, реабілітації та адаптації в суспільстві; вказується на необхідність здійснення контролю за дотриманням культурно-розважальними закладами, ігровими залами, комп’ютерними клубами нормативно-правових актів щодо порядку відвідування їх дітьми, заборони продажу алкогольних напоїв, тютюнових виробів, розповсюдження наркотиків, пропаганди проституції, насилля, жорстокості. Це завдання безпосередньо спрямоване на ліквідацію виникнення аморальної, девіантної поведінки в середовищі дітей молодшого шкільного віку. Пунктом 12 Програми передбачено створення системи інформування підрозділів кримінальної міліції у справах неповнолітніх,

органів управління освітою про дітей, які не навчаються та скоїли злочини, правопорушення, затримані за вживання наркотичних речовин, алкогольних напоїв, бродяжництво, жебракування, яке спрямоване на профілактику правопорушень дітей на всіх рівнях: первинному, вторинному, третинному. У пункті 21 наголошується на необхідності впровадження спеціальних технологій коригування поведінки і розумового розвитку дітей залежно від віку та соціальної історії, що обумовлює необхідність індивідуального підходу в профілактиці правопорушень.

Указ Президента України №376/2007 від 04.05.2007 р. “Про додаткові заходи щодо захисту прав та законних інтересів дітей” [164] передбачає посилення контролю за змістом реклами, з метою недопущення поширення соціально небезпечної реклами, яка може негативно впливати на здоров’я і свідомість дітей та молоді. На наш погляд, це одна з важливих умов у запобіганні деформацій у розвитку особистості дитини молодшого шкільного віку, що можуть спричинити в неї бажання діяти неправомірно. Адже вони не завжди можуть чітко усвідомлювати, що добре, а що погано у зв’язку із своїми віковими особливостями.

В Указі Президента України № 411/2008 від 05.05.2008 р. “Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей” [172] передбачено впровадження передового світового і вітчизняного досвіду з профілактики правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації. У ньому акцентовано увагу на необхідності здійснення контролю за діяльністю відділів кримінальної міліції у справах дітей та здійснення заходів, що забезпечать такі відділи кваліфікованими кадрами. Таким чином, навчально-виховний заклад інтернатного типу має посилити співпрацю з кримінальною міліцією з метою активізації профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Крім того, нормативними документами, що регулюють здійснення профілактики правопорушень неповнолітніх, особливо на третинному рівні, є Постанови Пленуму Верховного Суду України. Зокрема, Постанова № 5 від 16.04.2004 р. “Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх” [178]. У частині 3, пункті 2 висвітлено необхідність при прийомі рішення щодо обрання запобіжного заходу враховувати стан здоров’я неповнолітнього, його сімейний і матеріальний стан, місце проживання, спосіб життя, соціальні зв’язки та інші обставини, які дозволяють прогнозувати його поведінку. У Пункті 5 наголошено на необхідності при розгляді справи про злочин неповнолітнього, крім обставин, зазначених у статті 64 КПК (1001-05), з’ясувати його вік, стан здоров’я та загального розвитку, характеристику (ставлення до навчання, праці, поведінка в побуті тощо); умови життя і виховання (дані про сім’ю, побутове оточення), обставини, що негативно впливають на його виховання; вплив дорослих підмовників та інших осіб, які втягнули неповнолітнього у злочинну діяльність (с. 433 КПК (1003-05), а також його ставлення до вчиненого діяння. У зв’язку з цим при розгляді справ суди мають з’ясувати, чи є серед осіб, які можуть позитивно впливати на засудженого (батьки,

близькі родичі, вчителі, співробітники тощо), такі, що бажають здійснювати нагляд і виховну роботу.

При вирішенні питання про покарання дорослих осіб, винних у втягненні неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність, суди повинні суворо дотримуватися вимог с. 65 КК (2341-14).

У Постанові Кабінету міністрів України № 226 від 5.04.1994 р. “Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування” [177] звертають увагу на професійну підготовку працівників закладів інтернатного типу. Відзначається, що їм мають бути притаманні такі риси характеру, як сердечність, доброта, висока відповідальність за доручену справу. Цією постановою пропонується розробити чітку систему підбору кадрів. На наш погляд, наявність кадрів, що є справжніми професіоналами, одна з важливих умов запобігання виникнення явища протиправної поведінки в середовищі дітей.

На основі постанови Кабінету Міністрів України № 502 від 8.07.1995 р. “Про створення кримінальної міліції у справах неповнолітніх” [183] в Україні на базі інспекції у справах неповнолітніх Міністерства внутрішніх справ її створено. У Положенні “Про кримінальну міліцію у справах неповнолітніх”, прийнятому на основі постанови, згаданої раніше, визначається мета її створення (створюється з метою соціального захисту та профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли 18-ти річного віку). Відповідно до змін, внесених Постановою Кабінету Міністрів України від 08.08.2007 року № 1015 до Постанови КМУ № 502 від 08.07.1995 року, та з метою узгодження чинного законодавства України з відповідними міжнародними нормами кримінальна міліція у справах неповнолітніх перейменована у кримінальну міліцію у справах дітей.

Кримінальна міліція у справах дітей проводить роботу, пов’язану із запобіганням правопорушень серед дітей; здійснює розшук тих, які залишили сім’ю, навчально-виховні заклади та спеціальні установи для дітей; виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми, вживає в межах своєї компетенції заходів до їх усунення, бере участь у правовому вихованні дітей; веде профілактичний облік неповнолітніх. Кримінальна міліція у справах дітей здійснює свою діяльність у тісній взаємодії з іншими правоохоронними органами, МОЗ та їх органами на місцях, надсилає їм у разі потреби інформацію, пропозицію про поліпшення роботи щодо здійснення соціального захисту дітей та профілактики правопорушень серед них, а також про усунення недоліків у цій роботі.

Отже, кримінальна міліція зобов’язана систематично відвідувати школи-інтернати для дітей-сиріт з метою інформування педагогічного колективу про зміни, що відбуваються у законодавчій базі України стосовно прав дітей та їх обов’язків, а також зустрічатися з клієнтами цієї категорії та реалізовувати завдання профілактики правопорушень відповідно до своєї компетенції.

Не менш вагомим нормативним документом України, спрямованим на профілактику правопорушень населення, в тому числі дітей-сиріт, є Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1209-р від 30.11.2011 “Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року” [184]. Однією із проблем, визначених у ньому, є збільшення кількості правопорушень, вчинених неповнолітніми та за їх участю, та випадків втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Основними причинами виникнення злочинної поведінки зазначено неналежний рівень комплексних запобіжних заходів, спрямованих на усунення причин та умов вчинення правопорушень, профілактичної роботи з особами, схильними до їх вчинення; низький рівень правової культури населення, роз’яснювальної роботи з формування відповідального ставлення громадян до питань дотримання законності, особистої участі в охороні громадського порядку, профілактики правопорушень та боротьби із злочинністю; недостатня увага органів державної влади до питань організації дозвілля молоді, її зайнятості та відпочинку. У Концепції запропоновано шляхи розв’язання проблеми профілактики правопорушень. Надзвичайно важливими, на наш погляд, при організації профілактичної діяльності з дітьми-сиротами молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу є: провадження просвітницької діяльності, спрямованої на виховання негативного ставлення до протиправних діянь; здійснення заходів, спрямованих на підвищення рівня моральності в суспільстві, правової культури громадян, утвердження здорового способу життя, запобігання проявам екстремізму; проведення профілактичної роботи з неблагополучними сім’ями, а також розроблення механізму екстреного реагування на факти бездоглядності дітей з метою недопущення їх втягнення у злочинну діяльність.

Про актуальність проблеми профілактики правопорушень неповнолітніх свідчить лист МОНмолодьспорту України №1/9-623 від 13.09.10 року “Щодо подолання злочинності серед неповнолітніх та організації профілактичної роботи” [252]. У ньому одним із найважливіших напрямів виховної роботи з дітьми та молоддю визначено превентивне виховання та профілактичну роботу з подолання злочинності серед неповнолітніх. Аналіз стану правопорушень серед підлітків дає підстави вважати, що подолання криміногенної ситуації в дитячому та молодіжному середовищі є гострою та актуальною проблемою для суспільства. З метою пошуку ефективних шляхів та методів зниження рівня злочинності серед дітей та молоді, виявлення позитивного досвіду профілактичної роботи, вчасного реагування на факти бездіяльності органів управління освітою на місцях, користуючись оперативними статистичними даними та інформаційними матеріалами, що надходять з регіонів, йому необхідно здійснювати щоквартальний моніторинг стану злочинності та правопорушень серед неповнолітніх. Також у документі визначені основні завдання профілактики злочинності серед дітей та неповнолітніх на всіх рівнях здійснення навчально-виховного

процесу. Для підтвердження дієвості цього листа видано наказ №1023 від 29.10.10 року “Щодо профілактики злочинності і правопорушень серед дітей, захисту їх прав на освіту”. У наказі чітко визначена система профілактичних заходів, яка має здійснюватися в навчально-виховних закладах, у тому числі інтернатних [253].

Отже, зроблений нами аналіз нормативно-правового забезпечення, на основі якого здійснюється профілактика правопорушень дітей-сиріт у нашій країні, спонукає до наступних висновків: в Україні реалізовується ряд міжнародних документів з цієї проблеми та розроблена достатня кількість загальнодержавних документів, якими можна керуватися у здійсненні превентивних заходів серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку щодо вчинення правопорушень у навчально-виховних закладах інтернатного типу, проте потребує неодмінного прийняття Закон України “Про профілактику правопорушень”.

1.3 Моделювання процесу соціально-педагогічної профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку

Профілактика правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку у навчально-виховних закладах інтернатного типу буде ефективною лише у випадку її моделювання і прогнозованого результату. Передумовою успішного моделювання процесу профілактики є, на нашу думку, необхідність визначення факторів та причин, які впливають на формування правопорушницької поведінки цієї категорії клієнтів.

Першочерговими *факторами*, що сприяють формуванню правопорушень поведінки серед дітей, О.П. Кондратюк, А.О. Молчанова, В. Ф. Орлов, Н.А. Ткачова [188] визначили дефекти правосвідомості і порушення соціальної адаптації. Саме вони обумовлюють здійснення багатьох злочинів внаслідок нездатності розв’язати ситуацію в соціально прийнятному плані. Окрім вищезазначених, науковці виділяють зовнішні та внутрішні фактори, які стимулюють асоціальну поведінку. Основними зовнішніми факторами, що сприяють вчиненню правопорушень особистістю, вважають алкоголізм, погане виховання та війну. До внутрішніх психологічних факторів, які найчастіше призводять до відхилень у поведінці аж до скоєння злочинів, дослідники зараховують такі: потребу в престижі і самоповазі; необхідність ризику, переживання небезпеки, які виконують функцію активатора психіки (особливо в осіб з “немотивованими” вчинками); наявність штучних потреб; агресивність, найчастіше набуту в умовах родини або іншої референтної групи; наявність акцентуацій характеру; відхилення у психічному розвитку; неадекватну самооцінку тощо. Вони часто підштовхують молодшого школяра до крадіжок, брехні, наклепів тощо.

З метою подальшого моделювання процесу профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу, ми з’ясували *причини*, які спонукають зазначену категорію клієнтів до порушень у поведінці. З цією метою

проаналізували дослідження науковців нашої країни. Отже, головною причиною, що спонукає до вчинення правопорушень учнів, В.М.

Оржеховська називає формалізм в організації профілактичної роботи [136].

На думку Т.Ф. Прітченко, відсутність диференційованого підходу до роботи з важковиховуваними дітьми та функціонально неспроможними сім'ями, недостатність індивідуально-виховної роботи за місцем навчання, шкідлива роль телепрограм, відеоматеріалів, що пропагують жорстокість, сексуальну розпусту, насильство, демонструють у деталях етапи скоєння злочинів, є актуальними причинами зростання злочинності серед молоді [161].

Дослідженнями [11; 51; 231; 234] доведено, що більше 60% неповнолітніх здійснюють злочини внаслідок того чи іншого негативного впливу або відсутності належного змістовного виховання. Незаперечним фактором формування негативних проявів у поведінці дітей є формалізованість виховної роботи. Ще однією суттєвою причиною схильності до правопорушень юристи називають нечітке уявлення учнів про елементарні правила поведінки в суспільстві та недостатнє знання законодавства.

Головною причиною виникнення правопорушень серед дітей, на думку В. І. Шведової, є відсутність змістовного навчання з прав людини і громадянина. Значна кількість неповнолітніх правопорушників втратили інтерес до навчання, вони не відчують потреби щось знати [247]. Ще однією причиною визначено відсутність позитивного практичного досвіду правової поведінки старших учнів, які часто є прикладом для молодших школярів.

Особливостями, які дуже відчутно впливають на формування негативних звичок у поведінці молодших школярів, є відсутність успіху у навчанні. Усе це сприяє формуванню у них проявів неправомірної поведінки [49]. Низький рівень культури в освіті, відсутність моралі, педагогічна неграмотність оточуючих дорослих здійснюють на дитину-сироту постійний негативний вплив, що зазвичай призводить до виникнення педагогічної занедбаності та схильності до правопорушень [5].

Важливими причинами формування правопорушень у середовищі дітей є також умови несприятливого морального становлення особистості, зниження інтересу до навчання, відсутність стимулу отримати гідну освіту і зацікавлення у змісті знань [158].

Педагогічні кадри закладів освіти не здійснюють на належному рівні профілактичну роботу з дітьми-сиротами, у них відсутнє стимулювання цієї діяльності; загроза безробіття, низький рівень матеріального забезпечення сімей, неспроможність держави задовольнити першочергові потреби молодших школярів (нагодувати, одягти); незайнятість їх суспільно корисною працею.

Першопричиною правопорушень у дітей молодшого шкільного віку є недостатня увага з боку дорослих. Це насамперед стосується дітей з інтернатних закладів освіти. Якби у кожному такому навчальному закладі

можливо було проводити соціально-педагогічну діяльність у повному обсязі, при достатньому фінансуванні та достатній кількості не тільки вихователів, але й соціальних педагогів, кількість правопорушень серед дітей-сиріт суттєво знизилася б. Увага, яка повинна приділятися кожній дитині, особливо на перших роках шкільного навчання, перекрила б негативні прояви у гіперактивних дітей. Відчуваючи любов дорослих, молодший учень був би “захищеним” від негативу навколишнього середовища.

Недостатність уваги з боку дорослих часто обумовлює появу правопорушень у середовищі дітей. За даними наукових досліджень, у тому числі отриманих і науковцями Інституту охорони здоров'я дітей та підлітків АМН України, основними причинами різноманітних відхилень особистісного розвитку дітей-сиріт названі такі: дефіцит спілкування на рівні дитина-дорослий; специфічність системи спілкування з дорослими та однолітками; емоційно-дистанційний стиль взаємодії дитини та дорослого; відсутність можливості створення власної моделі родинно-побутових стосунків; обмеженість спілкування з ровесниками із повних сімей; синдром “великого колективу”, що усуває й ускладнює диференційований підхід до дітей; недостатність умов для задоволення особистісних потреб дітей, їхнього саморозвитку і самореалізації; низький рівень загальних знань та пізнавально-інформаційного розвитку [116]. Недостатність спілкування дітей інтернатних закладів з дорослими і призводить до асоціальних вчинків їх вихованцями, які з часом переходять у правопорушення.

Отже, формування негативних соціально-психологічних властивостей особистості неповнолітніх правопорушників відбувається під впливом ряду причин, головними з яких є: негативний вплив друзів, знайомих та однолітків; недоліки у роботі правоохоронних органів – органами кримінальної міліції у справах дітей значно послаблено профілактичну роботу в підлітковому середовищі; низький рівень виховної роботи у закладах освіти [21].

Виявлені різними дослідниками причини виникнення правопорушень серед дітей молодшого шкільного віку ми узагальнили і поділили на дві групи: зовнішні та внутрішні – і відобразили їх на рисунку 1.1.

Значна частина науковців (В.К. Андрієнко [5], О.В. Бакаєв [11], В.О. Єременко [49], В.М. Оржеховська [136], В.М. Приходько [160]) головним фактором, що спонукає до відхилень у розвитку особистості дитини та формуванні у неї схильності до правопорушень називає вплив сім'ї, тому зупинимося детальніше на його характеристиці. Оскільки діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, перебували часто в несприятливих умовах сімейного життя, це, безперечно, вплинуло на формування їх поведінки.

На думку В.Г. Троцько, І.М. Трубавіної [225], поведінка співвідноситься із моральними поглядами людини та складається із вчинків, обумовлюється середовищем, в якому дитина живе, спілкується, вчиться, та цінностями, які є головними у ньому і ставленням до них. Найбільша роль у вихованні дитини

Рис. 1.1. Причини виникнення правопорушень серед дітей молодшого шкільного віку

належить сім'ї, оскільки вона є найближчим оточенням дитини. Для молодшого школяра властиво приймати цінності однієї, близької йому групи, в якій він відчувається найбільш комфортно, захищено, впевнено, яка визначає її думки та вчинки. Зазвичай такою групою є сім'я, яка у дітей-сиріт здебільшого неблагополучна. Часто вона не має позитивних моральних і духовних цінностей, що зумовлює конфліктну поведінку її членів. Потрапляючи в негативне середовище, дитина діє невідповідно до норм права, аби заслужити схвалення у своїй групі (сім'ї), тоді як погляди інших груп не враховуються нею, хоч би якими справедливими вони були. Таке неусвідомлене наслідування поведінки дорослих подекуди призводить до формування правопорушницької поведінки у молодших школярів.

Дослідники Ю.М. Антонян, В.М. Кудрявцев, В.Е. Емінов [7] теж вважали, що особливий вплив на формування особистості молодшого школяра має сім'я, оскільки вона є інститутом первинної соціалізації. Дитина безсвідомо засвоює зразки і манери поведінки, типові реакції старших на ті чи інші проблеми і навіть, ставши вже дорослою, часто відтворює у своїй поведінці те, що відбилось в її психіці з дитинства.

Здійснивши соціально-педагогічний аналіз проблем дитинства, В.М. Приходько [160] зауважила, що діти, які відчують недостатність спілкування, відсутність сфери соціально значущої діяльності, страждають на синдром безпорадності, розгубленості, надмірної тривожності. Втрата романтики і творчості, бідність фантазії, жорстокість, конфліктність і відчуженість з боку дорослих – все це прояви сучасної кризи дитинства. Виховання в таких умовах вона назвала шляхом до важковихованості, правопорушень неповнолітніх.

Схильність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до вчинення правопорушень, у порівнянні з дітьми, які виховуються в сім'ях, більша у 1,5-2 рази. Нерідко у своїх біологічних родинах дитина залучається в протиправні вчинки як жертва чи мимовільний співучасник (згвалтування, хуліганство, злочинство) [116].

У своєму дослідженні Т.К.Н. Гіббенс, проаналізувавши причини, що породжують делінквентність, відмітив, що соціальні проблеми одного покоління завжди знаходять специфічне відображення у психологічних проблемах наступного. Батьки, що втратили впевненість у собі, у своєму завтрашньому дні, відчують сильну тривогу, депресію і не в змозі захистити своїх дітей ні матеріально, ні економічно, ні психічно, не можуть налагодити стійких, теплих, емоційних зв'язків з ними, створити у них відчуття захищеності. Діти таких батьків складають достатньо високий відсоток безпритульних, бездоглядних дітей, вихованців дитячих установ [31, с. 56]. Виростаючи, вони так само, як і їхні батьки, не вміють долати життєві труднощі та шукають найлегших шляхів вирішення проблем, часто протиправних.

На основі аналізу наукових досліджень [7; 9; 12; 21; 28], ми виявили причини, які впливають на формування схильності до правопорушень у дітей-сиріт молодшого шкільного віку. До них належать: низький рівень професійної готовності педагогічного колективу школи-інтернату до профілактики правопорушень, негативний вплив учнівського колективу, сім'ї, вулиці, негативний індивідуальний досвід дитини, неврози, індивідуальні психологічні особливості, погане фізичне самопочуття, незнання правових норм.

Отже, з'ясувавши причини та фактори формування правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу та з метою реалізації завдань нашого дослідження, вважаємо за доцільне змоделювати процес соціально-педагогічної профілактики правопорушень цієї категорії школярів.

Дослідженням проблеми моделювання педагогічного процесу займались Є.О. Лодатко [108], О.П. Мещанінов [119], В.І. Міхеєв [124], В.М. Монахов [126], О.М. Пехота [145].

Ми погоджуємося з думкою О.М. Пехоти [145, с. 220], що модель є теоретичним взірцем-еталоном, який відображає бажану організацію того чи іншого процесу, дослідження явища.

Моделювання педагогічного процесу, на думку В.І. Міхеєва, має декілька аспектів застосування: гносеологічний, у якому модель відіграє роль проміжного об'єкта у процесі пізнання педагогічного явища; загальнометодологічний, який дозволяє оцінювати зв'язки і відношення між характеристиками стану різних елементів навчально-виховного процесу на різних рівнях їх опису і вивчення; психологічний, який дозволяє вести опис різних сторін навчальної і педагогічної діяльності та виявляти на цій основі психолого-педагогічні закономірності [124, с. 8].

Моделюючи процес профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку, ми вважаємо за доцільне визначити завдання профілактичної діяльності в закладах інтернатного типу на основі аналізу досліджень з проблеми профілактики правопорушень зробленого нами в параграфі 1.1. Основними із них виокремлюємо такі: *по-перше*, дослідити причини і фактори виникнення правопорушень у школі-інтернаті; *по-друге*, визначити ресурси навчально-виховних закладів інтернатного типу, необхідні для подолання цього явища або виявити наявні; *по-третє*, попередити негативний вплив середовища на дитину-сироту молодшого шкільного віку; *по-четверте*, розширити сприятливі умови для задоволення потреб, подолання проблем, повноцінної життєдіяльності (підвищити соціальні ресурси) зазначеної категорії клієнтів; *по-п'яте*, коректувати особистісні фактори, сформовані у дітей-сиріт, які сприяють вчиненню ними правопорушень; *по-шосте*, підвищувати особистісні ресурси, здатність молодших школярів адекватно реагувати на проблеми, долати їх і задовольняти потреби в межах закону; *по-сьоме*, організувати взаємодію суб'єктів у подоланні проблеми, діяльність, спрямовану на попередження і подолання проблеми формування правопорушницької поведінки. Реалізація виокремлених завдань повинна попереджувати негативну поведінку дітей-сиріт, що опинилася в навчально-виховних закладах інтернатного типу.

Для моделювання процесу профілактики правопорушень є особливо важливим той факт, на основі яких *принципів* цей процес здійснюється. Так В. Лютий виокремлює такі принципи:

- забезпечення права людини на вільний вибір своєї поведінки, обмеженої подібним правом інших людей, відмова від спроб маніпулювання людиною;
- ненасильницький характер профілактики, добровільність участі в профілактичних заходах; екологічність, безпечність профілактичних дій для представників цільових груп і їх виконавців;
- відповідність профілактичних дій потребам і інтересам представників цільових груп, їх віковим та соціокультурним особливостям;

- випереджувальний характер профілактики. Ці принципи, на його думку, потрібно враховувати при визначенні змісту і виборі методів профілактики [109, с. 15-25].

У свою чергу, головними принципами побудови системи превентивного виховання В.М. Приходько називає такі: комплексності; системності; науковості; інтегрованості; мобільності; наступності; конкретності; реалістичності; етичності [160, с. 10-11].

Специфічними принципами, які рекомендується враховувати при здійсненні профілактичної роботи в інтернатному закладі, Н.І. Клорак та Л.А. Петушкова [207] визначають такі: системності, послідовності, наступності психологічного впливу на вихованців.

Відомо що, будь-яка діяльність здійснюється лише на основі певного мотиву (усвідомленого чи неусвідомленого). Тому ми вважаємо за необхідне виявити специфіку мотивації правопорушницької поведінки серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку. *Мотиви*, що спонукають молодших школярів до протиправної поведінки, О.П. Кондратюк, А.О. Молчанова, В.Ф. Орлов, Н.А. Ткачова [188] поділяють на чотири групи. Перша група: порушення свідомі, але спеціально не спрямовані, наприклад, з метою помсти, як результат неправильного розуміння такого поняття, як “норми поведінки”, норми взаємин між людьми. Сюди зараховують також порушення через особисту впертість, егоїзм тощо. До цієї групи належать деякі випадки свідомого порушення вимог Статуту, рекомендованих правил поведінки, режиму перебування у навчальному закладі, коли інтереси учня виходять за рамки цих правил, вимог. Друга група: порушення як результат недостатньо розвинених сил і механізмів власного “гальмування” або схильності до афективних дій. Вони більш притаманні дітям дошкільного віку та молодшим школярам. До цієї групи порушень відносяться різні капризи, прояви розбещеності як результату невимогливості вихователів, педагогів або безпідставного задобрювання ними дітей за відсутності дотримання в колективах, у навчальних закладах вимог дисципліни і порядку. Третя група: порушення як результат несвідомих дій. Причина – незнання учнем окремих норм, правил, вимог щодо поведінки. До цієї групи слід віднести несподівані порушення, які відбуваються внаслідок такого збігу обставин, коли учень не міг передбачити можливих негативних наслідків задуманої ним якоїсь позитивної дії. Четверта група: є результатом глибокого і тривалого конфлікту вихованця з навчальним закладом або окремими людьми (педагогами, вихователями та іншими працівниками навчально-виховного закладу), індивідуальних труднощів соціального характеру чи будь-яких конфліктів у родині.

У свою чергу Б.С. Волков всі мотиви злочинів неповнолітніх розділяє на три великих групи. Мотиви, що за своїм змістом схожі з мотивами злочинів дорослих: сюди входять мотиви, які характеризуються прагненням здобути засоби на придбання спиртних напоїв, помста. Питома вага цієї групи мотивів від всієї сукупності становить 70,2 %. До другої групи мотивів належать такі, як здійснення суспільно небезпечного діяння через пустощі,

бажання розважитись, показати силу, спритність, бажання проявити сміливість, потребу підняти свій авторитет в очах оточуючих, допомогти другові, проявити солідарність з ним, отримати визнання серед товаришів, наслідування других осіб, з цікавості, хотілось чогось особливого, змусили вчинити злочин. Їх сукупність становить в загальній структурі мотивів 12, 7 %. До третьої групи можуть належати такі мотиви, як прагнення здобути засоби на придбання солодощів і на придбання необхідних речей. Питома вага цієї групи мотивації становить 3,7 % [158, с. 23-95].

Відповідно до мотивів поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку профілактику правопорушень доцільно здійснювати постійно, використовуючи для цього цілеспрямований виховний вплив. Зміст педагогічних заходів, спрямованих на її реалізацію, поділяють на дві групи: 1) забезпечення усунення для дітей таких умов життя та навчання, які можуть стати причиною правопорушень; 2) доцільність в організації такого відпочинку учнів, що реалізує завдання перевиховання і соціальної адаптації так званих “важких” дітей, поведінка яких є іноді протиправною [240].

Процес профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу ми вважаємо за доцільне спрямовувати на формування правомірної поведінки. Оскільки в колі наших наукових інтересів є усі молодші школярі, що перебувають у школах інтернатах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а не лише ті, що вже мають схильність до вчинення правопорушень.

Правомірна поведінка – це вид правової поведінки, що є соціально корисною, відповідає інтересам суспільства, держави й окремих осіб; моделям можливої поведінки, зафіксованим у нормах права, має позитивні юридичні наслідки, гарантується з боку держави, є засобом втілення прав і обов’язків у життя. Правомірна поведінка дістає вираження як у позитивній дії, так і в позитивній бездіяльності, якщо дитина відмовляється від здійснення дій, небезпечних і шкідливих для суспільства [223, с. 58].

Різними аспектами проблеми формування правомірної поведінки дітей молодшого шкільного віку присвятили свої дослідження А.Й. Капська (шляхи соціально-педагогічної підтримки дітей груп ризику), І.М. Ковчина (проблема правового захисту дітей через соціальне дозвілля), І.В. Пеша (причини та наслідки поширення соціального сирітства та соціально-психологічні причини і проблеми сучасного сирітства в Україні; потреби дитини у контексті її прав), Ж.В. Петрочко (проблема реінтеграції дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; забезпечення прав дітей та суб’єкт-суб’єктних відносин у процесі правової соціалізації), Г.М. Лактіонова (участь дітей у процесі прийняття рішень), І. Д. Зверєва (проблеми соціального захисту сиріт) [67; 79; 80; 146; 106; 56].

Важливою складовою у формуванні правомірної поведінки молодших школярів є правова обізнаність. Права дитини обумовлюються її потребами як внутрішніми веліннями, що визначають силу і дієвість права.

На думку Ж.В. Петрочко, розгляд прав дітей в аспекті їх потреб віддзеркалює головну якість права – здатність здійснювати реальний вплив на діяльність і поведінку людей [144, с. 314–321]. Основою забезпечення прав дитини визначає потреби дитини, усвідомлення того, як виховувати дівчаток і хлопчиків у дусі свободи й водночас поваги до прав іншої людини, держави загалом. У своєму дослідженні наголошує на необхідності здійснення соціально-педагогічної діяльності цілісно, тобто сприймаючи дитину в різних взаємодіях – від взаємодії у конкретній ситуації з представниками найближчого оточення, з соціальним педагогом, що постає в ролі помічника, посередника – до взаємодій ресурсів, необхідних для розв’язання проблем дитини, взаємодії соціально-педагогічних технологій, критеріїв оцінки ефективності соціально-педагогічного забезпечення прав особистості та ін. Продуктивною соціально-педагогічна діяльність буде лише за умови високого рівня професійної компетентності фахівців цієї сфери.

Здійснювати профілактику правопорушень, на думку Т.П. Демиденко та Л.Г. Семезенко [39], потрібно з урахуванням індивідуальних та вікових особливостей учнів. У молодших класах – шляхом створення сприятливої психолого-педагогічної атмосфери, впровадження інноваційних технологій навчання засобами гри, які забезпечують здобуття більшістю дітей-сиріт базових правових знань, формування загальнонавчальних умінь і навичок; засвоєння норм культури поведінки; правового виховання школярів; вивчення особистісних рис учнів; виділення молодших учнів з дезадаптивною і асоціальною поведінкою. Необхідно також прислухатись до спостережень і рекомендацій соціального педагога, психолога, соціолога з корекції, нейтралізації джерел моральної деформації, оздоровлення умов життя дітей-сиріт.

На наш погляд, використовуючи знання про причини, мотиви, фактори, завдання, принципи профілактики протиправної поведінки у навчально-виховному процесі школи-інтернату, спрямованому на виконання завдань профілактики, можна досягти оптимальних результатів у превентивному вихованні молодшого школяра.

Проаналізувавши наукову літературу з досліджуваної проблеми, ми зробили висновок, що найбільш ефективними є такі методи профілактичної діяльності з дітьми-сиротами: ситуація вибору поведінки [247]; привчання до додержання правил людського співжиття; метод заміни дії [11]; бесіда; розповідь, пояснення; наведення прикладів; заохочення, покарання; переконання, примусу; метод впливу колективу; вивчення учня і тенденцій його розвитку; арт-терапія; ознайомлення з різними документами; аналіз вчинків учня; бесіда з референтною групою; вивчення навколишнього середовища [207]; індивідуальне попередження; робота в малих групах; мозковий штурм; гра (рольова, драматизація); розбір виховних ситуацій [188]; диспути; творчі проекти; карусель; “Обери позицію”, “Зміни позицію”; дерево вирішень; діагностування (анкетування, опитування); наведення прикладів.

Не менш важливим при здійсненні моделювання процесу профілактики є добір організаційних *форм соціально-виховної роботи за напрямком профілактики правопорушень*. З усієї їх різноманітності найбільш поширеними виявились наступні: зустрічі дітей-сиріт з працівниками соціальних служб, інспекторами кримінальної міліції, людьми, що досягли успіху, реабілітованими злочинцями; виконання доручень [75]; консультації психолога, соціального педагога; індивідуальні бесіди; тренінги; консультації, інструктажі; круглі столи; години спілкування; перегляд фільмів; театралізовані диспути; гурткові форми, клуби спілкування [139].

На підставі аналізу наукової літератури [5; 74; 191; 192; 195; 233], ми визначили напрями профілактики правопорушень дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу: виявлення учнів, схильних до протиправних дій, та причин появи відхилень у їх поведінці, створення можливостей для набуття учнями знань про правомірну поведінку, усунення негативних чинників, що зумовлюють неправомірну поведінку дітей-сиріт, формування свідомого сприйняття правових норм життєдіяльності молодшого школяра, організація профілактики на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, формування у дитини навичок позитивної соціальної поведінки, підвищення професійної готовності педагогічного персоналу у здійсненні профілактики правопорушень.

Визначені напрями профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку сприятимуть виявленню учнів, які вчиняють правопорушення, активізації пошуку можливостей для набуття ними правових знань у середовищі проживання цієї категорії клієнтів, формуванню свідомого та осмисленого сприйняття ними правової інформації та підвищенню професійної компетентності педагогічного колективу навчально-виховних закладів інтернатного типу в напрямку профілактичної діяльності.

Продуктивність здійснення профілактики правопорушень безперечно залежить від соціально-педагогічних умов, які впливають на формування правомірної поведінки дітей-сиріт. Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень, на наш погляд, – це спеціально створені у навчально-виховному закладі сприятливі ситуації та обставини, за яких дитина-сирота набуває позитивний соціальний досвід, правові знання, вміння та навички правомірної поведінки, що позитивно впливають на здійснення процесу профілактики у навчально-виховних закладах інтернатного типу. На основі аналізу досліджень науковців [23; 27; 34; 36; 45], ми припускаємо, що ефективними соціально-педагогічними умовами профілактики правопорушень досліджуваної категорії дітей є такі: організація навчально-виховного процесу, спрямованого на формування усвідомленої відповідальності з боку самих учнів, соціально-педагогічний вплив інформаційно-правової освіти на дітей-сиріт молодшого шкільного віку, індивідуалізація профілактики правопорушень дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу, підвищення рівня професійної готовності педагогів до здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт.

Більшість зазначених принципів, методів, форм та напрямів профілактичної роботи включено до визначеної нами моделі процесу профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку (рис. 1.2.). У її межах передбачається: реалізація напрямів профілактики, впровадження соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень; надання цілісності та системності профілактичній діяльності школи-інтернату завдяки використанню ефективної технології, методів, форм, засобів запобігання неправомірній поведінці; досягнення конкретних результатів здійснення профілактики правопорушень – підвищення рівня правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Дослідження проблеми профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу ми здійснювали через моделювання та в процесі моделювання, що дозволило виділити окремі критерії та показники виявлення рівня правомірної поведінки зазначеної категорії дітей, які потребують обґрунтування та подальшої перевірки ефективності за допомогою дібраних та розроблених нами методик, що застосовуватимуться під час експериментальної роботи.

На основі аналізу літератури з проблеми профілактики правопорушень та особливостей формування особистості дитини-сироти молодшого шкільного віку ми зробили висновок, що соціально-педагогічна профілактика правопорушень в навчально-виховних закладах інтернатного типу – це багатокomпонентний та цілісний процес, суть якого полягає в попередженні формування правопорушень шляхом набуття дітьми-сиротами правових знань та застосування ними їх у своїй практичній діяльності.

Цей процес можливий лише за умови набуття дітьми-сиротами молодшого шкільного віку в школі-інтернаті системи правових знань, формування свідомої мотивації до правомірної поведінки та інтересу до правових знань, бажання діяти відповідно норм права у різних життєвих ситуаціях.

На цьому етапі моделювання процесу профілактики правопорушень з метою отримання можливості виявлення рівнів правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку та перевірки ефективності розробленої нами моделі під час експериментального дослідження ми поставили перед собою такі завдання, які потребують неодмінного вирішення:

- розробити критерії оцінювання правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу

;

- визначити й охарактеризувати показники правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку;

- визначити рівні правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку та описати їх.

Для визначення критеріїв правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку вважаємо за доцільне з'ясувати суть цього поняття.

Науковці О.С. Сисоева та Т.Є. Кристопчук під критеріями дослідження розуміють “ознаки, на основі яких здійснюється оцінка досліджуваного

об'єкта, явища, що визначають реальний стан, рівень сформованості об'єкта” [197, с. 338].

На основі здійсненого аналізу теоретико-методологічних засад профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку (параграфи 1.1, 1.2) до критеріїв формування правомірної поведінки цієї категорії клієнтів ми зараховуємо когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінковий.

Когнітивний критерій – характеризується наявністю в учнів знань про норми правової поведінки; їх правовою обізнаністю; сформованістю моральних та соціальних установок, адекватних їх віку загальнолюдських цінностей; знань про способи продуктивного спілкування, вирішення конфліктів, організацію власної життєдіяльності та побуту.

Показниками цього критерію ми визначаємо наявність в учнів правових знань; уявлень про загальнолюдські цінності; знань про способи продуктивного спілкування, вирішення конфліктних ситуацій.

Наявність правових знань передбачає засвоєння дітьми-сиротами змісту державних та міжнародних документів відповідних віку дітей, де зазначені їх права та обов'язки, можливість відтворити правовий матеріал, знання правил поведінки учнів та державних символів України.

Система уявлень про загальнолюдські цінності передбачає засвоєння досліджуваною категорією дітей сутності понять “добро”, “співчуття”, “взаємодопомага”, “щирість”, “чесність”, “співчутливість” та ін., засвоєння правил поведінки (у школі, на прогулянці, у кімнаті, у громадських місцях).

Система знань про способи продуктивного спілкування та вирішення конфліктних ситуацій передбачає засвоєння учнями молодшого шкільного віку правил спілкування та етикету, оволодіння знаннями про різні способи вираження емоцій та вирішення суперечливих ситуацій, способи переконання та саморегуляції.

Емоційно-мотиваційний критерій – характеризується наявністю у респондентів бажання вести правомірне життя і дотримуватись правомірної поведінки, інтересу до правових знань і навчання; сформованістю почуття відповідальності та самоконтролю, свідомої дисципліни та визнанням норм поведінки; позитивними стосунками з оточуючими; позитивним ставленням до правомірних засобів та способів задоволення власних потреб.

Показниками цього критерію ми визначили такі: уміння здійснювати саморегуляцію; наявність інтересу та мотивації до навчально-пізнавальної діяльності; мотивованість до оволодіння правовими засобами та способами задоволення власних потреб.

Отже, уміння здійснювати саморегуляцію виражається у бажанні дітей-сиріт молодшого шкільного віку навчитися контролювати свою поведінку та негативні прояви, виявляти самостійність у прийнятті рішень.

Інтерес та мотивація до навчально-пізнавальної діяльності проявляються у потребі молодших школярів дізнаватися щось нове, навчатися в школі, знати свої права та обов'язки, уміти взаємодіяти у різних справах.

Мета: формування та розвиток правомірної поведінки у дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу.

Критерії та показники прояву правомірної поведінки:

- ❖ когнітивний (наявність системи правових знань та уявлень про загальнолюдські цінності, способи продуктивного спілкування, вирішення конфліктних ситуацій);
- ❖ емоційно-мотиваційний (усвідомлене здійснення саморегуляції, інтерес та мотивація до навчально-пізнавальної діяльності, мотивованість до оволодіння правовими засобами та способами задоволення власних потреб);
- ❖ поведінковий (сформованість усвідомленої поведінки, володіння навичками соціально-позитивної поведінки, позитивні стосунки з оточуючими та однолітками).

Організація навчально-виховного процесу, спрямованого на формування усвідомленої відповідальності з боку самих учнів

Методи

Форми

виховні години, зустрічі, перегляд фільмів та мультфільмів

переконання, гра, приклад, навіювання

Соціально-педагогічний вплив інформаційно-правової освіти на дітей-сиріт молодшого шкільного віку

Форми

Методи

загальношкільні свята, тижні права, правові декади, конкурс стінгазет, етичні бесіди, години спілкування, гуртки, позакласне читання

словесні методи, методи формування свідомості, наведення прикладів, метод впливу колективу, робота в групах, мозковий штурм

Індивідуалізація профілактики правопорушень дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу

Форми

Методи

індивідуальні бесіди, театралізовані ігри, консультування, індивідуальні вправи, творчі завдання

привчання, заохочення, позитивного та негативного підкріплення, переконання, аналіз вчинків учня, навіювання, доручення, метод впливу колективу

Підвищення рівня професійної готовності педагогів до здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт

Форми

Методи

тренінги, круглий стіл, лекції, семінари, прес-конференція, курси підвищення кваліфікації

дискусія, мозкова атака, ділові ігри, аналіз ситуацій

Напрями профілактики правопорушень

- ❖ виявлення учнів, схильних до протиправних дій, та причин появи відхилень у їх поведінці
- Створення можливостей для набуття учнями знань про правомірну поведінку
- Усунення негативних чинників, що зумовлюють неправомірну поведінку дітей-сиріт
- Формування свідомого сприйняття правових норм життєдіяльності молодшого школяра
- Організація профілактики на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії
- Формування у дитини навичок позитивної соціальної поведінки
- Підвищення професійної готовності педагогічного персоналу у здійсненні профілактики правопорушень дітей-сиріт

Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень

Мотивованість до оволодіння правовими засобами та способами задоволення власних потреб відображає розуміння можливого використання набутих правових знань, відносини між учасниками навчально-виховного процесу, тобто співпрацю, діалог думок, здатність розуміти себе та інших.

Поведінковий критерій – засвідчує прояв у дитини-сироти навичок позитивної поведінки; використання правових знань, умінь та навичок для здійснення правильного вибору у складних життєвих ситуаціях; задоволення власних потреб законними способами; наявність уміння дотримуватись правил людського співжиття; володіння навичками соціально-позитивної поведінки; сформованість навичок правомірної поведінки; уміння здійснювати самоконтроль та саморегуляцію поведінки, свідомо і конструктивно вирішувати конфліктні ситуації; проявляти сформованість соціальної відповідальності.

Цей критерій характеризується такими показниками: наявність у дитини-сироти навичок соціально позитивної поведінки; позитивних стосунків з оточуючими та однолітками; сформованості усвідомленої поведінки.

Наявність навичок соціально позитивної поведінки відображає виконання дітьми-сиротами правил поведінки учня, задоволення своїх потреб соціально прийнятними способами, взаємодію між учасниками навчально-виховного процесу на основі знання та усвідомлення системи загальнолюдських цінностей.

Позитивні стосунки з оточуючими та однолітками виявляються у практичних умінях налагоджувати контакт з різними віковими категоріями людей, уміти сприйняти та оцінити точку зору інших, їх критику стосовно себе, в повазі до учасників навчально-виховного процесу.

Сформованість усвідомленої поведінки відображає об'єм правових знань, правил поведінки, загальнолюдських цінностей та усвідомлене виконання дій у їх межах, відповідальність у прийнятті рішень, гнучкість у застосуванні знань.

На основі визначених критеріїв та показників виявлено три рівні правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку: низький, середній, високий.

Низький рівень сформованості правомірної поведінки засвідчують такі показники: прояв поведінки без усвідомлення наслідків; примітивні правові знання; моральні та соціальні установки слабо розвинуті; конфліктні ситуації вирішують деструктивно; обирають заняття, які подобаються їм і які не потребують значних вольових зусиль; для досягнення цілі обирають будь-які засоби; конфліктні у спілкуванні; схильні до втеч із школи-інтернату та жебракування; почуття відповідальності слабо розвинуте; відсутність самоконтролю та самокритики; вчинки характеризуються необдуманістю, спонтанністю і залежать від впливу референтної групи; низький рівень самостійності, відсутній інтерес до навчання; не застосовують набуті знання на практиці.

Середній рівень прояву правомірної поведінки свідчить, що молодші школярі дотримуються правил поведінки, але при поганому настрої можуть

змінити її на протилежну; на вибір поведінки впливає думка прийнята в колективі чи референтній групі; достатній рівень правової обізнаності, проте низьке практичне застосування знань; усвідомлюють наслідки своїх вчинків; уміють контролювати свою поведінку у конфліктних ситуаціях, проте, інколи емоції переважають; виконують доручення, хоча часто відсутня внутрішня мотивація до діяльності; піддаються впливу власного чи колективного настрою, що впливає на прийняття рішення; орієнтуються на загальнолюдські цінності; неконфліктні у спілкуванні з різними людьми; розвинуте почуття відповідальності; здійснюють самоконтроль та самокритику власної поведінки, хоч інколи потребують вказівки дорослих; до критики інших ставляться позитивно; у проблемній ситуації інколи потребують підказки; середній рівень розвитку самостійності; переважно навчаються добре; використовують набуті знання на практиці, але не завжди успішно.

Високий рівень прояву правомірної поведінки характеризується тим, що вихованці дотримуються загальношкільних правил і норм поведінки, оцінюють наслідки своєї поведінки; наявна правова обізнаність та усвідомлення знань та їх ролі для себе; сформовані моральні знання та соціальні установки; конфліктні ситуації вирішуються продуктивно; виконують доручення та радіють досягнутим результатам роботи; високий рівень вольової регуляції; прагнуть оволодівати загальнолюдськими цінностями; охоче спілкуються з різними віковими категоріями людей; наявне почуття відповідальності; контролюють свою поведінку і здатні до самокритики; адекватна самооцінка; у проблемних ситуаціях, приймають обдумане позитивне рішення; навчаються добре, сформована внутрішня мотивація до навчальної діяльності.

Така класифікація, на наш погляд, дозволяє об'єктивно здійснити підрахунки отриманих результатів дослідження та диференціювати їх при визначенні кількісного співвідношення рівнів правомірної поведінки серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу.

Критерії та показники, зазначені вище, представлено в окремих таблицях 1.2, 1.3, 1.4. Для кожного критерію розкрито зміст за високим, середнім та низьким рівнями.

Отже, у табл. 1.2. ми відобразили показники когнітивного критерію. Наприклад, наявність системних правових знань на високому рівні передбачає достатньо глибокі знання про норми правової поведінки в різних життєвих ситуаціях у учнів, на середньому – знання учнів не завжди усвідомлені, часто схоластичні та на низькому – правові знання примітивні або інтуїтивні.

Таблиця 1.2

Показники когнітивного критерію

Рівні сформованості	Наявність в учнів правових знань	Уявлення про загальнолюдські цінності	Знання про способи продуктивного спілкування, вирішення конфліктних ситуацій
Високий	Достатньо глибокі знання про норми правової поведінки в різних життєвих ситуаціях.	Усвідомлені знання про загальнолюдські цінності, визнання їх важливості.	Конфліктні ситуації вирішують продуктивно.
Середній	Знання не завжди усвідомлені, часто схоластичні.	Розуміють значення загальнолюдських цінностей, але не завжди прагнуть до їх формування у себе.	Наявні знання про способи вирішення конфліктних ситуацій, проте використовуються ситуативно, залежно від настрою.
Низький	Правові знання примітивні або інтуїтивні.	Знання поверхові, епізодичні.	Знання практично відсутні або не використовуються для розв'язання конфліктних ситуацій.
Методики діагностики			
	Анкетування, метод незалежних експертних оцінок, діагностична бесіда, опитування.	Анкетування, метод незалежних експертних оцінок, діагностична бесіда, опитування.	Тест "Малюнок людини", метод незалежних експертних оцінок, діагностична бесіда, опитування.

Зокрема, уміння здійснювати саморегуляцію на високому рівні у дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу виявляється через уміння контролювати власну поведінку, регулювати свій емоційний стан у різних ситуаціях, робити правильний вибір стилю поведінки, що відповідає нормам закону. Наявність інтересу та мотивації до навчально-пізнавальної діяльності, на високому рівні, у досліджуваної категорії дітей характеризується тривалим захопленням навчальною діяльністю, бажанням пізнавати нове, в тому числі і правові норми (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Показники емоційно-мотиваційного критерію

Рівні сформованості	Уміння здійснювати саморегуляцію	Наявність інтересу та мотивації до навчально-пізнавальної діяльності	Мотивованість до оволодіння правовими засобами та способами задоволення власних потреб
Високий	Контролюють власну поведінку,	Навчаються з особливим інтересом, подобаються	Позитивно сприймають інформацію

	вміють регулювати свій емоційний стан в різних ситуаціях.	завдання творчого характеру, систематично здійснюють пошукову діяльність.	про те, як можна згідно з нормами законодавства досягти бажаного, і знають, як нею скористатися.
Середній	Контролюють власну поведінку, та лише в тому випадку, коли мають бажання.	Ініціативу у навчанні проявляють не завжди, часто відсутнє бажання до пошукової діяльності.	Позитивно сприймають інформацію про норми закону, проте рідко можуть прив'язати її до життєвих ситуацій.
Низький	Властива відсутність самоконтролю за власною поведінкою, проявом емоцій.	Навчання для них нудне та нецікаве, відсутнє прагнення до пошукової діяльності.	Мало цікавить інформація про правомірні способи задоволення своїх потреб.
Методики діагностики			
	Кольоровий тест М. Люшера, тест Темл,	Анкетування, тест “Малюнок людини”,	Анкетування, тест “Малюнок людини”,
	Дорки, Амен, “Тривожність”, метод незалежних експертних оцінок, діагностична бесіда, опитування.	метод незалежних експертних оцінок, діагностична бесіда, опитування, методика визначення рівня мотивації за І.Т. Лускановою.	метод незалежних експертних оцінок, діагностична бесіда, опитування.

Наприклад, володіння навичками соціально позитивної поведінки у зазначеній категорії клієнтів на середньому рівні виявляється у добросовісному виконанні суспільних доручень, ініціативі у діяльності без очікування похвали (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Показники поведінкового критерію

Рівні сформованості	Сформованість усвідомленої поведінки	Наявність у дитини-сироти навичок соціально позитивної поведінки	Позитивні стосунки з оточуючими та однолітками
Високий	Поводяться дисципліновано незалежно від того, контролюють їх поведінку дорослі чи ні.	Суспільні доручення виконують добросовісно, проявляють ініціативу, не чекають на похвалу.	Неконфліктні у спілкуванні з однолітками, вчителями, вихователями, іншими дорослими.
Середній	Поводяться дисципліновано, проте за поганого настрою або під впливом оточуючих можуть	Суспільні доручення виконують добросовісно, часто, щоб уникнути критики з боку дорослих.	Здебільшого неконфліктні у спілкуванні, проте, якщо відчувають неприязнь до людини,

	змінити свою поведінку.		можуть вступати з нею в конфлікт.
Низький	Порушують поведінку на перервах та уроках, під час самопідготовки або у кімнаті.	Суспільні доручення виконують з неохотою лише для того, щоб уникнути критики.	Часто конфліктні у спілкуванні, можуть самі провокувати конфліктну ситуацію.
Методики діагностики			
	Кольоровий тест М. Люшера,	Анкетування, тест	Кольоровий тест М.
	тест Темл, Дорки, Амен “Тривожність”, метод незалежних експертних оцінок, діагностична бесіда, опитування, спостереження.	“Малюнок людини”, метод незалежних експертних оцінок, діагностична бесіда, опитування, метод “Ситуація вибору”, включене спостереження.	Люшера, метод незалежних експертних оцінок, діагностична бесіда, опитування, спостереження.

Таким чином, моделювання процесу профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу дозволяє розглянути цей процес як соціально-педагогічну систему, що складається з мети, завдань, напрямів та видів роботи; оптимальних форм та методів профілактики, а також критеріїв, показників та рівнів сформованості правомірної поведінки у зазначеній категорії клієнтів.

Така система має як теоретичне, так і практичне значення, оскільки спрямовує діяльність педагогічного колективу навчально-виховних закладів інтернатного типу з метою ефективного здійснення соціально-педагогічної профілактики правопорушень.

Оскільки подальшого дослідження потребує питання практичної реалізації створеної нами моделі у навчально-виховних закладах інтернатного типу, ми звернулися до аналізу практики роботи цих закладів з метою з'ясування стану прояву порушень у поведінці дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Висновки до першого розділу

У розділі здійснено аналіз поглядів на проблему профілактики правопорушень дітей-сиріт у сучасній соціально-педагогічній і психологічній науках; розкрито зв'язок педагогічних процесів з нормативно-правовою базою при здійсненні профілактики правопорушень серед школярів; змодельовано процес соціально-педагогічної профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку; спроектовано й обґрунтовано модель профілактики правопорушень дітей-сиріт і окреслено напрямки соціально-педагогічної профілактичної роботи в навчально-виховних закладах інтернатного типу; розглянуто й охарактеризовано критерії, показники та рівні правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

На основі аналізу психолого-педагогічних досліджень виявлено два основні наукові підходи до визначення *факторів*, що впливають на виникнення правопорушень у поведінці молодших школярів: *освітній* та *сімейний*.

З метою здійснення ефективної соціально-педагогічної профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу окреслено *причини* здійснення правопорушень саме цієї категорії дітей: *зовнішні* (ті, що породжуються педагогічним або учнівським колективом; ті, які виникли у сім'ї; породжені вулицею) та *внутрішні* (негативний індивідуальний досвід дитини, дитячий невроз, індивідуальні психічні особливості, відсутність інтересу до трудової і навчальної діяльності, погане самопочуття, незадовільний психофізіологічний стан).

Розкрито основні характеристики дітей-сиріт молодшого шкільного віку, які можуть провокувати виникнення правопорушень у їх поведінці, зокрема: біологічні – погана спадковість, обмеженість у пізнавальній сфері; вікові – схильність до наслідування, недоліки емоційно-вольового плану, внутріособистісні конфлікти та неадекватні психічні прийоми захисту; соціально-педагогічні – пасивна життєва позиція, незнання норм права, сформовані антисуспільні цінності та переконання, педагогічна занедбаність, спотворений особистий досвід, недисциплінованість, невихованість та егоцентризм, набуті шкідливі звички. Молодші школярі, котрі перебувають у школах-інтернатах, схильні до таких антигуманних проявів: грубість, капризність, упертість, забіякуватість, байдужість, озлобленість, брехливість та ін.

Виявлено, що у молодших школярів, які виховуються в навчально-виховних закладах інтернатного типу, не розвинена довільна саморегуляція поведінки. Такий стан спричиняється суворою регламентацією їхньої життєдіяльності, пов'язаної із режимом дня, постійними вказівками дорослих. За таких умов діти не засвоюють досвіду правомірної поведінки, правових знань, а лише звикають до “покрокового” виконання вимог дорослих.

Визначено, що схильність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до вчинення правопорушень, у порівнянні з дітьми, які виховуються у благополучних сім'ях, більша у 1,5-2 рази.

Встановлено, що у більшості праць профілактика правопорушень розглядається у контексті соціально-педагогічної роботи, оскільки соціальні та педагогічні чинники можуть впливати найбільш ефективно у взаємозв'язку й обов'язково з урахуванням психологічних особливостей вікових груп вихованців. На основі аналізу змісту понять “профілактика” та “профілактика правопорушень” у педагогічній літературі було розкрито *суть профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу*, яку визначаємо як соціально-педагогічну діяльність колективу школи-інтернату, спрямовану на створення сприятливих соціально-педагогічних умов нейтралізації негативних впливів на вихованців молодшого шкільного віку (депривації,

соціальної ізоляції, недостатності спілкування з дорослими, неадекватної самооцінки та ін.) та попередження таких впливів з метою запобігання антисуспільних та антигромадських проявів у їх поведінці, що можуть класифікуватися як “проступок” або “правопорушення”.

Проаналізовано міжнародні та державні законодавчі документи і виявлено нормативно-правове забезпечення, яке дозволяє у правовому колі здійснювати профілактику.

Обґрунтовано *критерії правомірної поведінки* дітей-сиріт молодшого шкільного віку (когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінковий) та відповідні їм показники. На основі визначених критеріїв та показників виявлено три *рівні правомірної поведінки* дітей-сиріт молодшого шкільного віку: низький, середній, високий.

Змодельовано процес профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу з метою реалізації напрямів і соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень, надання цілісності та системності профілактичній діяльності школи-інтернату через технологічний підхід до профілактики, підвищення рівня правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДАХ

Визначення та обґрунтування соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень серед дітей, позбавлених батьківського піклування, неможливо без виявлення реального стану роботи з молодшими школярами, які перебувають в інтернатних закладах.

Формування рис особистості молодшого школяра в навчально-виховних закладах інтернатного типу залежить від якості роботи педагогічного персоналу, організації навчально-виховного процесу та дозвілля. Профілактика правопорушень дітей-сиріт – важливий напрям роботи школи, який безпосередньо впливає на формування правової, моральної та комунікативної культури. Результат сформованості цих складових особистості учнів обумовлюється ефективністю здійснення профілактичної роботи закладу. У світі, що постійно змінюється, важливо вчити дітей набувати нові, необхідні для вирішення будь-якої ситуації знання, протягом усього життя. У розділі визначено соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень, які містять систему методів, принципів, засобів, форм роботи, які ми систематизували і узагальнили у моделі профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку. Школа-інтернат не може раз і назавжди надати дітям способи розв’язання життєвих проблем, оскільки вони досить швидко втрачають свою актуальність та дієвість, тому вона має шукати шляхи стимулювання учнів до розвитку протягом усього їх життя. За допомогою соціально-педагогічних технологій необхідно

формувати критичне мислення, активну громадянську позицію, адекватну самооцінку, творчість та свідомість у вихованців школи-інтернату. Саме такі риси допоможуть знайти правомірний вихід дитині-сироті із будь-якої непростой життєвої ситуації.

2.1 Стан прояву порушень у поведінці дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу

Завданням нашого дослідження є визначення і створення соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень у навчально-виховному процесі шкіл-інтернатів та експериментальна перевірка їх ефективності. Ми опиралися на те, що навчально-виховний заклад інтернатного типу забезпечує розвиток та навчання дітей-сиріт, проте слабким аспектом його діяльності є здійснення педагогічної соціалізації дітей, формування у них активної життєвої позиції, вміння вберегти себе від зазіхань на свої права та дотримуватися обов'язків, досягати бажаного законним шляхом. Лише поєднання професійних зусиль соціального педагога, вихователів і вчителів сприятиме кращому здійсненню профілактики правопорушень, яку беззаперечно потрібно розпочинати вже у молодшому шкільному віці. На першому етапі констатувального експерименту ми поставили своїм завданням виявлення реального рівня ефективності профілактичної роботи з попередження правопорушень у навчально-виховних закладах інтернатного типу саме з цією віковою категорією на основі визначення рівня правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Констатувальний експеримент проводився на базі Вовковинецького, Головчинецького, Тульчинського, Брацлавського, Житомирського та Бердичівського навчально-виховних закладів інтернатного типу протягом 2007-2008 н.р. у 1, 2, 3, 4 класах. Він охопив 228 респондентів, з них 204 – це учні 1-4 класів, 9 вчителів, 7 соціальних педагогів і 8 вихователів зазначених освітніх установ.

Мета констатувального експерименту полягала в тому, щоб перевірити ефективність традиційних підходів у доборі змісту, методів, форм, засобів здійснення профілактики вчителями та вихователями шкіл-інтернатів, визначити рівень прояву правомірної поведінки молодших школярів. Її реалізація дала нам можливість визначити соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень серед дітей-сиріт та обрати соціально-педагогічну технологію профілактичної роботи щодо запобігання неправомірної поведінки учнів молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу. З цією метою ми вивчали думки вчителів та вихователів щодо ефективності здійснення профілактики правопорушень, рівень правової обізнаності учнів, виявляли проблеми, які виникають при здійсненні профілактики, відхилення, що проявляються у поведінці дітей-сиріт молодшого шкільного віку та провокують формування у них протиправних дій, які проблеми розвитку їх особистості можуть надалі спричинити негативні прояви у поведінці, визначали соціально-педагогічні умови підвищення її ефективності.

У ході констатувального експерименту проаналізовано річні плани роботи шкіл-інтернатів, плани роботи вихователів, соціальних педагогів щодо організації профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу. Виявилось, що в річних планах роботи школи визначено достатню кількість заходів профілактичного характеру, проте вони розраховані переважно на залучення середніх та старших школярів. Діти молодшого шкільного віку за планами обов'язково залучаються до тижня правових знань, який проводиться практично у кожній школі-інтернаті. Проте, зауважимо, що форма проведення їх досить традиційна та сприяє переважно репродуктивному засвоєнню правового матеріалу. У планах роботи вихователів тематика занять безпосередньо спрямована на профілактичну діяльність, проте вона одноманітна, трапляється, що одні й ті ж теми розглядаються кілька разів на рік, не міняється і форма проведення заняття. У планах роботи шкільних психологів ми побачили досить мало методик та тестів, спрямованих на виявлення психологічних характеристик молодших школярів, які надалі можуть викликати формування протиправної поведінки в особистості, зокрема на виявлення рівня самооцінки, тривожності, мотивації до навчальної діяльності, соціальної та комунікативної активності та ін. Результати аналізу чинних річних планів роботи школи, соціального педагога, психолога та виховних планів вихователів і вчителів-класоводів показали, що необхідно переглянути і вдосконалити процес організації та здійснення профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу, розробити тематику заходів, спрямованих на профілактику правопорушень по класах (від 1-го по 4-й) з урахуванням сучасних соціально-педагогічних технологій; удосконалити добір методів профілактичної діяльності, організувати методичну роботу з учителями шкіл та створити сприятливі соціально-педагогічні умови для реалізації мети та завдань профілактичної діяльності.

На цьому етапі експериментальної роботи ми використовували комплекс методів дослідження, а саме: вивчення річних планів роботи школи, виховних планів роботи вчителя, вихователя, планів роботи соціального педагога та психолога; метод незалежних експертних оцінок; педагогічне спостереження, методи опитування – бесіда, анкетування; психологічні методики [92]: “Кольоровий тест М. Люшера”, “тест Теммла, Дорки, Амен “Тривожність”, “Малюнок людини”, “Методика визначення навчальної мотивації (за І.Т. Лускановою)” та метод якісно-кількісного порівняння отриманих результатів. На основі застосованих методик ми виявили, які порушення у поведінці найбільш характерні для молодших школярів та що їх обумовлює.

Анкетування учнів початкової школи було проведено з метою виявлення рівня правової обізнаності молодших школярів, інтересу та мотивації до навчально-пізнавальної діяльності, знань про загальнолюдські цінності, володіння навичками соціально-позитивної поведінки. Для виявлення рівня правової обізнаності дітям-сиротам було запропоновано дати відповідь на

чотири запитання анкети, останнє з яких складалося з двох частин (Додаток А). Результати опитування 204 учнів подано в таблицях 2.5, 2.6, 2.7, 2.8, які відображають кількісні показники усвідомлення молодшими школярами сутності правових понять. Дані, представлені у першій з них, підтверджують, що 68,2 % дітей-сиріт молодшого шкільного віку знають значення слів “права” та “обов’язки”, 9,3 % опитаних не розуміють їх сутності, 22,5 % учнів не впевнені в розумінні цих слів.

Таблиця 2.5

Кількісні показники відповіді на запитання “Чи знаєш ти, що означають слова “права” та “обов’язки”?”

Від по від і	Житомирська область			Вінницька область			Хмельницька область			Середній показник по трьох областях		
	хлопчики кільк. / %	діти вчителі атка ка кі льк. / %	середні дні їй пока зна ик	хлопчики опитані чи ки кі льк. / %	діти вчителі атка ка кі льк. / %	середні дні їй пока зна ик	хлопчики опитані чи ки кі льк. / %	діти вчителі атка ка кі льк. / %	середні дні їй пока зна ик	хлопчики опитані чи ки кі льк. / %	діти вчителі атка ка кі льк. / %	середні дні їй пока зна ик
Так	26 72,3 %	15 62,5 %	41 68,3 %	28 66,6 %	20 66,6 %	48 66,6 %	25 69,4 %	25 69,4 %	47 69,4 %	79 69,3 %	60 67 %	139 68,2 %
Ні	2 5,5 %	2 8,3 %	4 6,7 %	5 12 %	2 6,7 %	7 9,7 %	4 11,1 %	4 11,1 %	7 11,1 %	11 9,6 %	8 9 %	19 9,3 %
Не дуже	8 22,2 %	7 29,2 %	15 25 %	9 21,4 %	8 26,7 %	17 23,7 %	7 19,5 %	7 19,5 %	14 19,5 %	24 21,1 %	22 24 %	46 22,5 %

Результати відповідей респондентів на друге питання виявились такими: 63,5 % дітей-сиріт молодшого шкільного віку, що перебувають в навчально-виховних закладах інтернатного типу дали ствердну відповідь, 13,5 % дітей зазначили, що не чули назв запропонованих в анкеті документів, 23 % учнів не пам’ятають про те, чи доводилось їм чути відповідні назви раніше. Зауважимо, що учні 3-х та 4-х класів обов’язково мали розглядати частину запропонованих нами документів при вивченні курсу “Я і Україна” (громадянська освіта), проте значна кількість дітей не пригадує цього матеріалу.

Таблиця 2.6

Кількісні показники відповідей учнів на запитання “Чи чув ти колись наступні назви: Конституція України, Декларація прав дитини, Конвенція про права дітей, Закон України “Про охорону дитинства”?”

	/ %	/ %	ик	/ %	/ %	ик	/ %	/ %	ик	/ %	/ %	%
Конституція – головний закон	3 33,3 %	2 33,3 %	5 33,3 %	4 44,4 %	3 33,3 %	7 38,9 %	2 28,6 %	5 35,7 %	21 61,1 %	25 67,4 %	29 59,6 %	54 63,5 %
Права людини і дитини	2 22,2 %	3 50 %	5 36,1 %	2 22,3 %	4 44,4 %	6 33,3 %	3 42,8 %	4 11,2 %	9 12,5 %	16 13,6 %	12 13,4 %	28 13,5 %
Основні закони, документи, де записані права суспільства, дитини	4 44,5 %	1 16,7 %	5 30,6 %	3 33,3 %	2 22,3 %	5 27,8 %	2 28,6 %	5 33,3 %	19 26,4 %	22 19 %	25 27 %	47 23 %

Останнє запитання цього блоку анкети складалося з двох частин та було спрямоване на виявлення знань дітей про основні їх права та обов'язки (Додаток Б). На основі їх аналізу було зроблено висновок, що в інтернатних закладах проводиться робота щодо інформування дітей про їхні права та обов'язки, та зауважимо – далеко не всі респонденти змогли продовжити запропоновані речення. Відповіді дітей не складають сто відсотків, оскільки кожна дитина могла написати кілька варіантів відповіді. Простежується потреба дітей-сиріт у захисті та допомозі – 44,7 %. З першою частиною питання молодші школярі успішно справилися і написали, чого за законом не має права робити ніхто. Відповіді на іншу частину питання викликали певні труднощі (кожен має право на...): були названі не лише права, а й дійсні проблеми та потреби, що виникають у дітей (потреба у дружбі, у співчутті, у вибаченні, у захисті). Це дає підстави стверджувати, що вони краще ознайомлені з обов'язками, а менше зі своїми правами.

Друга анкета використовувалась нами з метою виявлення рівня сформованості інтересу та мотивації до навчально-пізнавальної діяльності (Додаток В). З'ясувалось, що 62 % школярів здійснюють посильну трудову діяльність з радістю, особливого задоволення не отримують від такої роботи 13,2 %, ще 7,8 % респондентів взагалі не люблять працювати, 17,1 % хлопчиків та дівчаток працюють лише тоді, коли мають бажання. Отже, у 38,4 % дітей-сиріт молодшого шкільного віку відсутня внутрішня мотивація та інтерес до трудової діяльності, що негативно впливає на формування дисциплінованої поведінки у них.

Наступне питання анкети було спрямоване на виявлення безпосереднього інтересу учасників експерименту до навчальної діяльності. Ми з'ясували, що 71,8 % молодших школярів шкіл-інтернатів хочуть навчатися, 12,7 % дітей-сиріт висловились, що їм не подобається навчатися, 15,5 % не знають, чи подобається їм навчально-пізнавальний процес. Проте бесіда з учителями та вихователями підтвердила, що все ж деякі учні переоцінюють себе, і насправді їх інтерес до навчальної діяльності значно

менший. Та навіть без врахування цієї умови отримали досить високий відсоток дітей, у яких низький рівень мотивації до навчання (28,2 %).

Запитання “Чи любиш ти читати?” пропонувалося з метою визначення інтересу дітей до книги як до засобу навчання та джерела знань, зокрема і про права та правомірну поведінку. Виявилось, що лише 68,9 % дітей-сиріт молодшого шкільного віку люблять читати, 15,6 % опитаних стверджували, що не люблять читати, 15,5 % школярів зізналися, що люблять це робити лише інколи. Такі результати підтвердили, що практично 31,1 % респондентів часто залишають поза своєю увагою книги.

Останнє запитання анкети пропонували безпосередньо з метою виявлення інтересу до набуття правових знань. Нам вдалося з’ясувати, що 80,2 % дітей хочуть дізнатися свої права та обов’язки, 8 % респондентів не мають бажання поглибити свої знання з права, 11,8 % дітей-сиріт не визначились з тим, чи їм це потрібно.

Третя анкета передбачала з’ясування рівня знань про загальнолюдські цінності, володіння навичками соціально позитивної поведінки (Додаток Б). Перше питання було спрямоване на виявлення якостей характеру, що діти прагнуть у себе сформувати та яким надають перевагу в характері інших людей. Респондентам було запропоновано перелік із 11 якостей, до якого входили не лише позитивні, а й негативні риси у поведінці людини (працьовитість, наполегливість, хитрість, щирість, вміння брехати, обізнаність, впертість, співчутливість, байдужість, життєрадісність, улесливість). Учні могли довільно обирати по кілька якостей, які, на їх погляд, пріоритетні для людини. Попередньо проводилась словникова робота, щоб значення всіх слів було зрозумілим вихованцям інтернату, проте ми не акцентували увагу на тому, що якісь із них позитивні, а інші негативні. Виявилось, що найбільш важливою рисою діти-сироти, що перебувають у навчально-виховних закладах інтернатного типу, вважають працьовитість (79,1 %), на другому місці знаходиться щирість (70,9 %), далі в переліку опинилась співчутливість (58,5 %), досить популярною рисою виявилась життєрадісність (56,9 %), для 45,3 % необхідна така риса характеру, як наполегливість, 39,5 % прагнуть до того, щоб бути обізнаними. Прикрим фактом є те, що значна частина дітей молодшого шкільного віку визначила, що хоче у себе сформувати, такі риси характеру: улесливість (14,7 %), впертість (14,3 %), хитрість (10,1 %), байдужість (5,5 %), вміння брехати (4,9 %). Отож, отримані кількісні показники рівня знань про загальнолюдські цінності підтверджують необхідність здійснення профілактики правопорушень саме в молодшому шкільному віці, оскільки наявність таких рис у характері людини у майбутньому може спровокувати протиправні дії.

Інше питання анкети спрямовувалось на виявлення розуміння респондентами поняття “добро”. Ми з’ясували, які вчинки та дії молодші школярі вважають добрими. Отже, 41,5 % молодших школярів, що перебувають в інтернатних закладах, вважають, що добро виявляється тоді, коли когось рятуєш, допомагаєш комусь, 16,7 % дітей-сиріт зазначили: це коли з кимось поділитись, 11,9 % відповіли, що це повага, любов та дружба,

11 % впевнені, що це робити добрі вчинки, 8,7 % відзначили, що добро виявляється в тому, коли їм дарують подарунки, 7,45 % вважають, що це чесність та щирість, 1,7 % дітей впевнені – воно виявляється в тому, коли їм допомагають, проте це середній показник по трьох областях. Пропонуємо варіанти відповіді на питання розглянути по кожній області окремо (Додаток Б). У Хмельницькій області 5,5 % дівчат зауважили: добром для них є крадіжка, і, хоча в інших областях відсутній такий варіант відповіді, все ж поява її лише у одній насторожує. Узагальнивши результати, виявили, що частина дітей має чітко сформовану споживацьку позицію, оскільки визначає як добро не те, що вони комусь чимось зарадили, а те, що їм щось подарували, чимось допомогли. Зауважимо, школярам не пропонувались варіанти відповідей.

Опрацьовуючи результати відповіді дітей-сиріт молодшого шкільного віку на питання “Що таке неправда, брехня для тебе?”, дійшли висновку, що поррахувати середнє арифметичне можна лише в перших трьох варіантах відповідей, оскільки всі подальші варіанти згадуються в одній області, а в іншій – вже ні, або зазначаються лиш хлопчиками, а дівчатками – ні і навпаки. Отож, 30,8 % респондентів вважають, що брехня виявляється в тому, коли кажуть неправду, обманюють, 20,3 % думають – це гріх, зло або погана справа, 8,3 % стверджують, що це тоді, коли вкрав і не зізнався. Думають, що це погана звичка 13,9 % хлопчиків шкіл-інтернатів Житомирської області, 21,4 % хлопчиків Вінницької області та 20 % дівчаток цієї ж області. Наступні варіанти відповідей актуальні для нашого дослідження, тому ми вважаємо, що вони мають бути обов’язково описані в роботі: 8,3 % та 11,9 % хлопчиків Житомирської та Вінницької областей стверджують, що брехня для них виявляється в тому, коли у них щось крадуть, забирають, 14,3 % та 14 % хлопчиків Вінницької та Житомирської областей стверджують: під обманом або брехнею розуміють невиконану обіцянку. Наступні варіанти відповідей можна вважати поодинокими, проте вони не можуть опинитися поза увагою, оскільки свідчать про сформованість порушень у поведінці, а отже, і схильності до протиправних дій. До них належать такі варіанти розуміння слова “брехня”: неправда, що треба жаліти людей – 11,9 % хлопчиків у Вінницькій області; якщо когось убив і не сказав нікому – 8,3 % хлопчиків у Хмельницькій області; обманути вчителя, вихователя, старших – 8,3 % дівчат у Житомирській області та такий же відсоток дівчат у Хмельницькій області; мовчати, коли бачив, що розбили вікно, щось вкрави, зламали ручку – 25 % дівчат у Хмельницькій області; не знаю – 4,2 %, 13,3 %, 5,6 % дівчат у Житомирській, Вінницькій та Хмельницькій областях. Ми вважаємо, що такі відповіді дітей підтверджують характерні для них порушення у поведінці, а також ті, за якими вони спостерігали.

Наступні питання анкети були спрямовані на виявлення рівня сформованості показників поведінкового критерію. Ми виявляли вміння дітей товаришувати. З’ясувалося, що 64,3 % дітей мають багато друзів, у 26,9 % опитаних вони є, але їх небагато, 4,3 % молодших школярів зазначили, що

не мають друзів, 2,5 % респондентів впевнені: ніхто не хоче з ними дружити; 1,6 % написали, що не мають друзів, але хочуть їх мати. Отже, за результатами опитування, 8,4 % дітей не мають можливості задовольняти свої потреби у спілкуванні, оскільки не мають друзів, а отже, перебувають у стані умовної ізоляції від колективу дітей. Така ситуація може спровокувати у дитини бажання помститися оточуючим за цю поведінку стосовно неї.

Інше питання передбачало виявлення кола людей, з якого діти-сироти молодшого шкільного віку обирають собі друзів. З'ясувалось, що 64,1 % опитаних надають перевагу однокласникам та одноліткам, 13,7 % все ж обирають старших школярів, 10,2 % надають перевагу у виборі друзів людям, які вміють розважатися, 11,8 % респондентів не визначилися, з ким дружити. Отримані відповіді підтверджують, що частина дітей обирає у друзі старших школярів, поведінку яких намагаються копіювати. Її зразки не завжди відповідають нормам закону та моралі.

Усі інші питання анкети, їх залишилося чотири, були спрямовані на виявлення рівня володіння навичками соціально позитивної поведінки та сформованості дисциплінованої поведінки. Перше з них стосувалося реакції опитуваних на ситуацію, якщо їх випадково хтось штовхнув на перерві. Отримали такі результати: 6,2 % респондентів впевнені: штовхнули б у відповідь, 61,5 % вважають, що просто пішли б далі, 8,3 % розізнилися б, 14,8 % ніяк не прореагували б на ситуацію та 8,4 % помстилися б за скоєне. Після узагальнення результатів стало зрозуміло, що 23 % дітей все ж відповіли тим же, а це підтверджує схильність до агресивної, неконтрольованої поведінки, яка може провокувати протиправні вчинки.

Аналіз відповіді на запитання “Чи хочеться тобі коли-небудь взяти чужу річ без дозволу?” показав, що 15 % дітей-сиріт інколи беруть чужі речі без дозволу, 8,3 % дали ствердну відповідь і 76,7 % опитаних не хочуть цього роботи. Отже, 23,3 % молодших школярів все ж постійно або інколи прагнуть до вчинення крадіжки, це підтверджує необхідність здійснення профілактики правопорушень саме в молодшому шкільному віці.

За допомогою наступного питання анкети “Розкажи про випадки зі свого життя, коли ти повівся несправедливо (наприклад, обманув, образив, скривдив)?”, ми з'ясували, які саме порушення у поведінці характерні для дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу. Виявилось, що 23,7 % респондентів відчували докори сумління через те, що образили когось (друга, меншу дитину, вихователя), було соромно за побиття друга (32,4 % дітей-сиріт), 22,3 % учнів неприємно себе почували через обман. Наступні варіанти відповіді поодинокі, проте дуже важливі, тому описані нами в роботі: забрав цукерку – 8,3 % хлопчиків Житомирської області, штовхнув друга – 11,1 %, 14 % хлопчиків Житомирської та Вінницької областей відповідно, погано повівся і мене вдарили – 11,1 % хлопчиків Житомирської області та 5 % хлопчиків Хмельницької області, вкрав – 20,8 % дівчаток Житомирської області, 13 % хлопчиків Вінницької області та 8 % дівчаток Хмельницької області, розбив вікна вихователям – 3 % хлопчиків Вінницької області, не слухав вихователя,

вчителів – 6 % хлопчиків Вінницької області та 13 % хлопчиків Хмельницької області, спалив бабці соломі – 3 % хлопчиків Вінницької області. Отримані результати дуже важливі для організації подальшої експериментальної роботи, оскільки дають можливість зрозуміти, які саме порушення у поведінці характерні для дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Далі виявляли вміння дітей захистити себе у критичних ситуаціях і чи відповідають закону їхні дії при цьому. З цією метою запитали у молодших школярів, чи знають вони, як себе захистити, коли їх скривдять або життя опиниться під загрозою. З'ясувалось, що 50,1 % опитаних знають, куди потрібно звернутися в таких ситуаціях, 32,6 % дітей завжди захищають себе самі, 17,3 % респондентів не знають, куди можна звернутися і як себе захистити. При проведенні експерименту врахували цей факт та збільшили кількість дітей, обізнаних у питаннях захисту своїх прав.

Отже, анкетне опитування дітей-сиріт молодшого шкільного віку навчально-виховних закладів інтернатного типу дозволило з'ясувати їх рівень правових знань, мотивації до навчально-пізнавальної діяльності, типи порушень у поведінці, усвідомленість норм права та ін.

Наступний етап констатувального експерименту передбачав виявлення сучасного стану організації профілактики правопорушень у навчально-виховних закладах такого типу. З цією метою було опитано вчителів та вихователів шкіл-інтернатів (Додаток Д).

Ефективність здійснення профілактики значною мірою залежить від розуміння та усвідомлення вчителями та вихователями значення поняття “профілактика”. З метою з'ясування рівня розуміння терміна ми провели опитування та виявили, що 47 % вважають, що це превентивна робота, попередження правопорушень; 17 % висловили думку, що це система виховних заходів, ігор, бесід, тренінгів для попередження правопорушень. Наступні варіанти відповідей набрали однаково кількість відсотків (по 9 %) і були сформульовані таким чином: застереження від неправильного вчинку; пропедевтична бесіда, аналіз ситуацій, які виникають в дитячому колективі, формування понять “добра поведінка”, “погана”, “порушення дисципліни”; роз'яснення, усвідомлення, засвоєння правил поведінки; не дали жодних варіантів відповіді. Такі результати свідчать про те, що у 18 % респондентів поверхневе розуміння поняття “профілактика” та низький рівень усвідомлення його змісту. Така ж кількість опитаних взагалі не розуміють сутності цієї дефініції.

Одне із питань нашої анкети було спрямоване на виявлення рівня обізнаності педагогічного колективу з різноманітністю форм організації навчально-виховного процесу. Найбільш популярною серед працівників шкіл-інтернатів виявилась індивідуальна робота (25 % респондентів). Майже така ж кількість опитаних назвали важливою формою організації попередження правопорушень виховні години (21 %). Подальші варіанти відповідей розмістились так: години спілкування (16 %); тренінги, зустрічі з міліцією (по 10 %); круглі столи (8 %); консультації, інструктажі (5 %); практичні заняття (3 %). Отже, і при виборі форм вчителі та вихователі зберігають

традиційний підхід, що, на наш погляд, є непродуктивним і потребує більшої витрати часу для досягнення бажаного результату.

Працівниками школи-інтернату, згідно з результатами нашого опитування, використовуються такі методи: бесіди (56 % опитаних); на другому місці – розбір виховних ситуацій (24 %); меншою популярністю користуються такі: психологічні ігри, диспути (по 16 %), діагностування (14 %), перегляд фільмів на відповідну тематику (13 %), наведення позитивних прикладів з життя людей, які чогось досягли (10 %); словесні методи, заохочення (8 %); інтерактивні методи (3 %). Ми вважаємо, що такий розподіл відповідей підтверджує надання переваги при здійсненні профілактики серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку традиційним методам, які не завжди ефективні та не дають можливості повноцінно здійснити заплановане. Більший акцент потрібно робити на використанні інтерактивних методів, наповнювати їх сучасним змістом, оскільки вони сприяють активній взаємодії всіх учасників процесу, спрямованого на попередження правопорушень, а також сприяють розумінню понять та вмінню застосовувати теоретичні знання у практичній діяльності.

Отже, отримані результати свідчать про необхідність удосконалення змісту, форм і методів, технології профілактичної діяльності в середовищі дітей-сиріт молодшого шкільного віку та підвищення рівня професійної компетентності педагогічного персоналу.

За результатами проведеного опитування у школах-інтернатах, ми розробили методичні рекомендації педагогічному персоналу, які доцільно врахувати, добираючи зміст профілактичної діяльності у середовищі дітей-сиріт молодшого шкільного віку. До них належать такі:

- збільшити відеотеку на тематику превентивного виховання, організувати зустрічі з талановитими людьми;
- запрошувати на виховні години людей, які раніше мали проблеми з законом та успішно пройшли процес реабілітації;
- створити при школі клуби, гуртки за інтересами для молодших школярів, робота яких буде спрямована на формування правових знань та поведінки, гурток “Вивчаємо статут школи”;
- більше часу виділяти на індивідуальне спілкування з дітьми-сиротами, співпереживати їхнім проблемам;
- сприяти створенню комфортного мікроклімату у дитячому колективі.

Реалізація цих пропозицій у роботі школи, ми впевнені, допоможе ефективно виконати завдання профілактики. Якщо для втілення деяких з них потрібні значні кошти, то для налагодження конструктивного спілкування між дітьми, педагогічним персоналом та учнями потрібно лише активізувати психолого-педагогічні знання соціальних педагогів та вихователів. Після опитування соціальних педагогів, вчителів та вихователів трьох областей нашої країни (Хмельницька, Вінницька, Житомирська) дійшли висновку, що значна частина з них відчуває недостатність знань, умінь та навичок для роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, зокрема: 3 % – відчувають постійно; 57 % – інколи, і це при тому, що 81 %

опитаних має досвід роботи більше десяти років.

Для виявлення деяких важливих характеристик дітей-сиріт обов'язковим, на наш погляд, було використання певних психологічних методик з метою з'ясування індивідуальних особливостей розвитку дитини, що можуть обумовлювати відхилення у їх поведінці. З метою виявлення загального емоційного стану дітей було проведено кольоровий тест М. Люшера [92]. Опрацювавши отримані дані, виявили, що учні шкіл-інтернатів на перші дві позиції переважно ставлять жовтий, фіолетовий, червоний, сірий кольори. Вибір жовтого означає прагнення до свободи, очікування великого щастя, розкутості, звільнення від проблем та обмежень, надію на щастя, спрямоване на майбутнє, бажання звільнитися від конфлікту, бажання бути значущим, мати повагу. Діти, що обрали такий колір, можуть потрапити у пастку залежності від інших людей (46 %). Вибір фіолетового кольору свідчить про стан емоційної нестійкості, такі діти важко відрізняють дійсність від уяви, у них наявна потреба у розумінні, потреба у схваленні (46 %). Обрання червоного кольору свідчить про жадібне бажання всього, що сприяє насиченості буття, набуттю досвіду, потяг до активної дії, змін (38 %). Вибір сірого кольору вказує на прагнення відмежуватися, вивільнитись від певних зобов'язань, небажання брати участь ні в чому (23 %). Сума відсотків більше ста, оскільки обраховувались перший та другий кольори вибору. Із вищеописаного стає зрозуміло, що діти прагнуть задовольнити свої незадоволені потреби, звільнившись від зобов'язань, потребують свободи, шукають підтримки і розуміння. Часто саме дії, що спричинюють порушення дисципліни, дають їм можливість відчувати себе такими – “вільними”, а також приєднання до різних антисуспільних груп можна пояснити тим, що діти отримують там довгоочікуване “розуміння” та “підтримку”.

Досить часто причиною прояву агресивної поведінки дитини-сироти, її формування як асоціальної особи, схильної до вчинення правопорушення, є високий рівень тривожності. З метою з'ясування рівня тривожності дітей-сиріт молодшого шкільного віку в інтернатних закладах було проведено тест Темпл, Дорки, Амен “Тривожність” [92]. Виявили, що в дітей-сиріт, які перебувають у навчально-виховних закладах інтернатного типу цієї вікової категорії, досить високий рівень тривожності, що підтверджують такі результати: 64 % учнів 1-4 класів мають високий рівень тривожності, найвищий він в учнів других класів, на другому місці – учні першого класу – 71,4 %; в учнів третіх та четвертих класів відповідно – 66,6 % та 54,5 %. Середній рівень тривожності мають 7,5 % учнів молодшого шкільного віку. Достатній рівень проявляється у 28,5 % учнів. Жодна дитина не має слабого рівня тривожності.

З метою виявлення особливостей когнітивної сфери дитини (сприйняття, способи побудови цілісного зорового образу, координацію око-рука, сформованість загальних уявлень про будову тіла людини та інші) і особистісно-емоційної сфери нами було проведено тест “Малюнок людини” [92]. Дані, отримані за його допомогою, не дуже надійні та потребують додаткової перевірки, проте вони дають можливість висунути припущення, у

яких саме сферах дитина має психологічні проблеми, що згодом можуть вплинути на формування її як асоціальної особистості, схильної до правопорушень.

Отже, отримані дані допомагають визначити недоліки у формуванні особистості молодшого школяра як соціально активної, відповідальної особистості. З'ясувалося, що у 42 % опитаних виявляється вербальна агресія, а у 6 % – фізична. Актуальною для дітей-сиріт залишається проблема формування самооцінки, оскільки 24 % з них мають занижену самооцінку та 18 % – завищену. У 66 % респондентів однією з рис характеру виявилась імпульсивність, 21 % молодших школярів відчують емоційну напругу. За результатами дослідження, у 6 % дітей виявляється асоціальна поведінка, у 21 % – педагогічна занедбаність. Усі ці фактори негативно впливають на формування правомірної поведінки у досліджуваній категорії школярів. Серед діагностованих дітей-сиріт молодшого шкільного віку, що перебувають в навчально-виховних закладах інтернатного типу, виявилось 68 % з підвищеною тривожністю. Тривале перебування у такому стані може провокувати зміни у поведінці, зокрема, щоб відчуті свою значущість, вони можуть здійснювати насилля над слабшими, використовувати нецензурну лексику в мовленні, брехати. У 26 % опитуваних діагностували можливу затримку психічного розвитку, що дає підставу припустити неможливість адекватного сприйняття пропонованого для засвоєння відповідного їм віку матеріалу на правову тематику. Не менш важливими для нашого дослідження є дані, які підтверджують наявність акцентуації характеру демонстративного типу (37 %). Такі діти можуть здійснювати порушення загальноприйнятих норм поведінки з метою привернути до себе увагу, що, проте, не знижує і не виправдовує наслідків таких дій. Серед опитаних 40 % дітей-сиріт перебувають у стані депресії, переживання стресу. Така ситуація обумовлює підвищення ризику потрапити під вплив інших, викликає залежність їх від учнів, які дають можливість цій категорії клієнтів задовольнити свої потреби. Якщо особи, від яких залежні молодші школярі, поводитимуться асоціально, то вони намагатимуться повторити їхню поведінку.

З метою виявлення рівня мотивації до навчальної діяльності у дітей-сиріт молодшого шкільного віку ми використали анкету для оцінки рівня шкільної мотивації (за І.Т. Лускановою) та з'ясували, що лише 12 % респондентів мають високий рівень шкільної мотивації, у 25 % виявляється достатня шкільна мотивація, 33 % учнів мають позитивне ставлення до школи, але школа приваблює не навчальною діяльністю, 17 % мають низький рівень шкільної мотивації, 13 % виявляють негативне ставлення до школи, проявляється шкільна дезадаптація.

Таблиця 2.8

Розподіл учасників дослідження за рівнями мотивації (за І.Т. Лускановою)

Результати

Рівень мотивації	Відсотки	Кількість учнів
Високий рівень мотивації	11,8 %	24
Достатня мотивація	25 %	51
Позитивне ставлення до школи, але школа приваблює більше не навчальною діяльністю	32,8 %	67
Низька шкільна мотивація.	17,2 %	35
Негативне ставлення до школи, шкільна дезадаптація	13,2 %	27

Метод *педагогічного спостереження* використовували з метою вирішення комплексу завдань констатувального експерименту: виявити відхилення в поведінці молодших школярів, причини, що їх обумовлюють; визначити ставлення дітей до навчання в школі, до педагогічного персоналу, правових знань та правомірних способів розв'язання конфліктних ситуацій.

Спостереження за діяльністю та поведінкою дітей-сиріт проводилися під час навчальної діяльності, позакласної виховної роботи, під час самопідготовки, ігрової діяльності й у час дозвілля (у кімнатах-родинах). Під час збору інформації ми спостерігали за поведінкою молодших школярів у різних ситуаціях, виявляли уміння спілкуватися з однолітками та старшими, організувати власну діяльність, відпочинок, приймати рішення у суперечливих ситуаціях. Під час цієї роботи ми помітили, що діти не завжди знають, як себе поводити в тій чи іншій соціальній групі, їх поведінка часто не відповідає правилам поведінки учнів. Учасникам експерименту важко вирішувати конфліктні ситуації мирним шляхом, знаходити компроміси, вони часто не вміють навести аргументів на свою користь. Крім того, спостереження було опосередкованим, включене за характером взаємодії з об'єктом, за цілями – цілеспрямоване, за впорядкованістю в часі – систематичне. Протокол-облік сприяв оптимальному визначенню відхилень у поведінці молодших школярів, причин, що їх обумовлюють, та коло спілкування кожного досліджуваного. Таким чином, спостереження дозволило зафіксувати прояви та особливості поведінки учасників експерименту в різних соціальних ситуаціях, вміння застосовувати правові знання у практичній діяльності; вибір вирішення конфліктної ситуації та причину, що його обумовила.

Отже, у процесі спостереження ми помітили такі позитивні прояви: дитина комфортно почуває себе серед ровесників, взаємодіє з колективом, має лідерські риси характеру, виявляє самостійність у прийнятті рішень, доводить розпочате до кінця, адекватно реагує на вказівки та завдання дорослого, знає правила поведінки учня та його права, назви документів, де зазначені права дітей. Серед негативних проявів ми відзначили такі: дитина не співвідносить набуті правові знання з реальними ситуаціями, що виникають у її житті, порушує правила поведінки, агресивно ставиться до однокласників, що не є її друзями, неввічлива, не вміє продуктивно організувати свій вільний час, намагається нав'язувати свою манеру

поведінки, не завжди правомірну, іншим дітям.

Оскільки використані методи дослідження були досить різноманітними за характером, але не дозволили б виявити рівень правомірної поведінки дітей-сиріт у всіх класах початкової школи за усіма критеріями та показниками, тому ми скористалися трьома методиками, що сприяли реалізації цього завдання. Зокрема, було розроблено та апробовано два опитувальники (Додаток Е, Додаток Ж) і діагностичні бесіди для молодших школярів 1-2 та 3-4 класів (Додаток З).

Отже, опитувальник для вчителів, вихователів та соціальних педагогів містив перелік якостей, які мають бути сформовані в учнів початкової школи. Якості, зазначені в опитувальнику, ми визначали на основі критеріїв та показників готовності до правомірної поведінки, описаних у параграфі 1.3. Зокрема, правову обізнаність, комунікативні уміння: культуру спілкування, вміння формулювати думки, наводити аргументи, соціальну відповідальність – ми зараховували до якостей, які відображають рівень сформованості показників когнітивного компонента; моральна стійкість, доброта, чесність, щирість, відповідальність, здатність до компромісу, здатність слухати співрозмовника, дисциплінована поведінка, організованість, здатність сприймати критику інших, правова поведінка, побутові уміння – характеризують показники поведінкового критерію; емоційна врівноваженість, здатність до самовдосконалення, здатність до саморегуляції, здатність до емоційної емпатії, впевненість у собі, творча активність, внутрішня мотивація, пізнавальна активність, самокритичність – ілюструють зміст показників емоційно-мотиваційного критерію. Саме така система якостей формує стійкість дітей до правопорушень та усвідомлену правомірну поведінку.

Опитування проводилось серед педагогічних працівників навчально-виховних закладів інтернатного типу для дітей-сиріт Хмельницької, Вінницької та Житомирської областей (Додаток Ж). Кількість незалежних експертів становила 24.

Перший етап дослідження передбачав здійснення незалежними експертами оцінки дітей молодшого шкільного віку щодо наявності у них зазначених в опитувальнику якостей за такою шкалою: якість дуже рідко виявляється у дитини або відсутня – 1; якість проявляється у дитини, проте не завжди, все залежить від ситуації – 2; якість часто виявляється у дитини – 3; це точно сказано про дитину, вона саме така – 4.

Напередодні проведення опитування експертам були повідомлені правила здійснюваної роботи: виявляти максимальну повагу до особистості опитуваного, обирати гуманно-особистісний стиль спілкування з дітьми, не оцінювати наявності рис у дитини лише на основі сформованих раніше особистісних стереотипів експерта, бути максимально уважними та неупередженими у своїй роботі.

Зауважимо, що один учень міг набрати мінімальну кількість балів – 24 і максимальну кількість – 96. Аналіз прояву якостей у кожного учня здійснювали три експерти. На основі сумарної кількості їх оцінок і

визначався відповідний рівень. Наприклад Кондратюк К., учень 4-го класу отримав наступні оцінки експертів: 35; 48; 56. Перша оцінка відповідає низькому рівню, друга та третя – середньому, отже, у хлопчика середній рівень прояву якостей правомірної поведінки.

Окрім того, використана нами методика незалежних експертних оцінок дозволила здійснити кількісне оцінювання коефіцієнту рівня сформованості якостей правомірної поведінки молодшого школяра ($K_{я}$). Для того щоб визначати $K_{я}$, необхідно використати наступні дані:

- m — кількість якостей, що мають високий рівень прояву;
- p — кількість якостей, що мають середній рівень прояву;
- n — кількість якостей, що мають низький рівень прояву;
- Q — загальна кількість якостей.

Тоді: $Q = m + p + n$

Виходячи з критеріїв визначення високого, середнього та низького рівнів прояву якостей, що сприяють правомірній поведінці, можна вивести коефіцієнт рівня сформованості їх у дітей-сиріт молодшого шкільного віку за формулою С.О. Сисоєвої [141, с. 95]:

$$K_{я} = \frac{m+1/2p}{Q}$$

Для його визначення враховувались усі якості, виявлення яких оцінено на високому рівні, половину від кількості підсумкових оцінок експертів, що були визнані як середній рівень, і взагалі не враховували кількість показників, що за оцінками виявляються на низькому рівні. Рівні якостей учнів початкових класів, що сприяють прояву правомірної поведінки, визначалися за такою шкалою:

якщо $K_{я}$ знаходиться між 0 та 0,33, то рівень сформованості якостей у дитини ми вважаємо низьким;

якщо $K_{я}$ знаходиться між 0,34 та 0,66, то рівень сформованості таких якостей вважаємо середнім;

якщо $K_{я}$ знаходиться між 0,67 та 1, то рівень сформованості якостей молодшого школяра, що сприяють прояву правомірної поведінки, ми вважатимемо високим.

Так, наприклад, підрахувавши оцінки експертів щодо прояву якостей правомірної поведінки учениці М. Голуб, отримали такий результат:

$$m=6, p=13, n=5 \quad K_{я} = \frac{6+1/2*13}{24} = 0,52$$

Отже, учениця має середній рівень правомірної поведінки. Результати використаної методики узагальнено у табл. 2.9.

Таблиця 2.9

Рівень правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку за результатами незалежних експертних оцінок

Клас / кількість учнів	Критерії	Рівні		
		високий % / к.у.	середній % / к.у.	низький % / к.у.
1 клас 46 чол.	Когнітивний	6,5 % / 3	50 % / 23	43,5 % / 20
	Емоційно-мотиваційний	13 % / 6	52,2 % / 24	34,8 % / 16
	Поведінковий	8,7 % / 4	58,7 % / 27	32,6 % / 15
2 клас 58 чол.	Когнітивний	19 % / 11	51,7 % / 30	29,3 % / 17
	Емоційно-мотиваційний	13,8 % / 8	46,5 % / 27	39,7 % / 23
	Поведінковий	15,5 % / 9	48,3 % / 28	36,2 % / 21
3 клас 44 чол.	Когнітивний	22,7 % / 10	43,2 % / 19	34,1 % / 15
	Емоційно-мотиваційний	15,9 % / 7	50 % / 22	34,1 % / 15
	Поведінковий	13,6 % / 6	54,5 % / 24	31,9 % / 14
4 клас 56 чол.	Когнітивний	26,8 % / 15	51,8 % / 29	21,4 % / 12
	Емоційно-мотиваційний	14,3 % / 8	46,4 % / 26	39,3 % / 22
	Поведінковий	7,1 % / 4	48,2 % / 27	44,7 % / 25
Всього	Когнітивний	75 % / 39	196,7 % / 101	128,3 % / 64
	Емоційно-мотиваційний	57 % / 29	195,1 % / 99	147,9 % / 76
	Поведінковий	44,9 % / 23	209,7 % / 106	145,4 % / 75
Середній показник	Когнітивний	18,8 % / 38	49,2 % / 100	32 % / 66
	Емоційно-мотиваційний	14,3 % / 29	48,7 % / 99	37 % / 76
	Поведінковий	11,2 % / 23	52,4 % / 107	36,4 % / 74

Отже, в результаті використання методу незалежних експертних оцінок, з'ясувалось, що лише 18,8 % дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу мають високий рівень сформованості когнітивного критерію правомірної поведінки, 14,3 % емоційно-мотиваційного критерію та 11,2 % поведінкового.

З метою точнішої діагностики рівня правомірної поведінки учасників експерименту нами було розроблено опитувальник для молодших школярів, що включав 24 якості, якими має володіти дитина. Вони ідентичні до тих, що використовувались при застосуванні методу незалежних експертних оцінок. Кожна з якостей характеризує відповідні критерії та показники, відображені нами у таблицях 1.2, 1.3, 1.4, що належать до когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінкового критеріїв.

Опитувальник, розроблений для дітей-сиріт молодшого шкільного віку, пропонував речення, зрозумілі за змістом, які пояснюють сутність критеріїв та показників правомірної поведінки на рівні можливого розуміння цієї віковою категорією дітей. Кожна дитина отримувала текст опитувальника та чітку інструкцію до нього (Додаток Е).

Після цього ми провели дослідження, під час якого запропонували учням 2-4 класів оцінити вказані в опитувальнику якості за такою шкалою:

- це навряд чи про мене – 1;
- я буваю таким, але не дуже часто – 2;
- я прагну до того, щоб бути саме таким – 3;
- це точно про мене, я саме такий – 4.

Першокласники виконували завдання по-іншому: ми зачитували кожен пункт опитувальника по черзі кілька разів, а завдання дітей полягало в тому, щоб записати на аркуші номер пункту та цифру, що відображає їх думку про нього. Шкала рівнів сформованості якостей правомірної поведінки така ж сама, як і у опитувальнику, що пропонувався незалежним експертам. За результатами опитування визначався середній, високий та низький рівні правомірної поведінки. Одержані результати відображено у табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Рівень правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку за результатами опитування

Клас / кількість учнів	Критерії	Рівні		
		високий % / к.у.	середній % / к.у.	низький % / к.у.
1 клас 46 чол.	Когнітивний	15,2 % / 7	58,7 % / 27	26,1 % / 12
	Емоційно-мотиваційний	19,6 % / 9	60,8 % / 28	19,6 % / 9
	Поведінковий	21,7 % / 10	54,3 % / 25	24 % / 11
2 клас 58 чол.	Когнітивний	22,4 % / 13	62,1 % / 36	15,5 % / 9
	Емоційно-мотиваційний	15,5 % / 9	58,6 % / 34	25,9 % / 15
	Поведінковий	24,1 % / 14	56,9 % / 33	19 % / 11
3 клас 44 чол.	Когнітивний	20,5 % / 9	65,9 % / 29	13,6 % / 6
	Емоційно-мотиваційний	11,4 % / 5	50 % / 22	38,6 % / 17
	Поведінковий	18,2 % / 8	65,9 % / 29	15,9 % / 7
4 клас 56 чол.	Когнітивний	16,1 % / 9	62,5 % / 35	21,4 % / 12
	Емоційно-мотиваційний	23,2 % / 13	55,4 % / 31	21,4 % / 12
	Поведінковий	19,6 % / 11	53,6 % / 30	26,8 % / 15
Всього	Когнітивний	74,2 % / 38	249,2 % / 127	128,3 % / 39
	Емоційно-мотиваційний	69,7 % / 36	224,8 % / 115	105,5 % / 53
	Поведінковий	83,6 % / 43	230,7 % / 117	85,7 % / 44
Середній показник	Когнітивний	18,5 % / 38	62,3 % / 127	19,2 % / 39
	Емоційно-мотиваційний	17,4 % / 35	56,2 % / 115	26,4 % / 54
	Поведінковий	20,9 % / 42	57,7 % / 118	21,4 % / 44

За результатами опитування дітей-сиріт молодшого шкільного віку з'ясувалося, що вони дещо вище оцінили свій рівень правомірної поведінки у порівнянні з оцінкою педагогічних працівників навчально-виховних закладів

інтернатного типу. Проте, аналіз їхніх відповідей дозволив визначити досить великий відсоток учнів з низьким рівнем правомірної поведінки, зокрема, 19,2 % (39 школярів) – мають низький рівень правомірної поведінки за когнітивним критерієм, 26,4 % (54 школярі) – за емоційно-мотиваційним критерієм, 21,4 % (44 школярі) – за поведінковим критерієм.

Наступна методика, яку ми використали, – “Діагностичні бесіди”. Ми розробили перелік орієнтовних питань діагностичних бесід для учнів 1-2 та 3-4 класів. Запитання добирались з урахуванням усіх визначених нами критеріїв та показників правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку. Бесіда передбачала індивідуальну діагностику кожного учасника експерименту та дозволила виявити високий, середній та низький рівні правомірної поведінки (Додаток 3). Результати учнів 1-4 класів відображено у табл. 2.11.

Таблиця 2.11

Рівень правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку за результатами діагностичної бесіди

Клас / кількість учнів	Критерії	Рівні		
		високий % / к.у.	середній % / к.у.	низький % / к.у.
1 клас 46 чол.	Когнітивний	15,2 % / 7	52,2 % / 24	32,6 % / 15
	Емоційно-мотиваційний	8,7 % / 4	52,2 % / 24	39,1 % / 18
	Поведінковий	13 % / 6	50 % / 23	37 % / 17
2 клас 58 чол.	Когнітивний	17,2 % / 10	55,2 % / 32	27,6 % / 16
	Емоційно-мотиваційний	12,1 % / 7	58,6 % / 34	29,3 % / 17
	Поведінковий	15,5 % / 9	51,7 % / 30	32,8 % / 19
3 клас 44 чол.	Когнітивний	18,2 % / 8	59,1 % / 26	22,7 % / 10
	Емоційно-мотиваційний	9,1 % / 4	50 % / 22	40,9 % / 18
	Поведінковий	11,3 % / 5	52,3 % / 23	36,4 % / 16
4 клас 56 чол.	Когнітивний	19,6 % / 11	60,8 % / 34	19,6 % / 11
	Емоційно-мотиваційний	14,3 % / 8	48,2 % / 27	37,5 % / 21
	Поведінковий	9 % / 5	58,9 % / 33	32,1 % / 18
Всього	Когнітивний	70,2 % / 36	227,3 % / 116	102,5 % / 52
	Емоційно-мотиваційний	44,2 % / 23	209 % / 107	146,8 % / 74
	Поведінковий	48,8 % / 25	212,9 % / 109	138,3 % / 70
Середній показник	Когнітивний	17,6 % / 36	56,8 % / 116	25,6 % / 52
	Емоційно-мотиваційний	11 % / 22	52,3 % / 107	36,7 % / 75
	Поведінковий	12,2 % / 25	53,2 % / 109	34,6 % / 70

Проаналізувавши результати бесіди, виявили, що 56,8 % (116) молодших школярів мають середній рівень когнітивного критерію правомірної поведінки, 52,3 % (107) – середній рівень емоційно-мотиваційного критерію,

53,2 % (109) – виявили середній рівень сформованості поведінкового критерію.

Отже, обрахунки отриманих даних за трьома методиками здійснювалися за розрахунком середньої арифметичної величини, які передбачали додавання усіх отриманих значень, що називаються варіантами, та діленням цієї суми на число варіант за формулою: $M = \sum V1+V2+V3 / n$, де M – середньоарифметична величина; $V1, V2, V3$ – отримані в дослідженні проміжні значення (варіанти) за кожною методикою; n – число варіант. Результати діагностики рівня правомірної поведінки респондентів узагальнено у табл. 2.12.

Таблиця 2.12

Рівень правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку за трьома методиками

Критерії	Рівні					
	Високий % / к.у.		Середній % / к.у.		Низький % / к.у.	
Когнітивний	м.1	17,6 % / 36	м.1	56,8 % / 116	м.1	25,6 % / 52
	м.2	18,8 % / 38	м.2	49,2 % / 100	м.2	32 % / 66
	м.3	18,5 % / 38	м.3	62,3 % / 127	м.3	19,2 % / 39
Емоційно-мотиваційний	м.1	11 % / 22	м.1	52,3 % / 107	м.1	36,7 % / 75
	м.2	14,3 % / 29	м.2	48,7 % / 99	м.2	37 % / 76
	м.3	17,4 % / 35	м.3	56,2 % / 115	м.3	26,4 % / 54
Поведінковий	м.1	12,2 % / 25	м.1	53,2 % / 109	м.1	34,6 % / 70
	м.2	11,2 % / 23	м.2	52,4 % / 107	м.2	36,4 % / 74
	м.3	20,9 % / 42	м.3	57,7 % / 118	м.3	21,4 % / 44
Всього						
Критерії Рівні	Високий		Середній		Низький	
Когнітивний	54,9 %		168,3 %		76,8 %	
Емоційно-мотиваційний	42,7 %		157,2 %		100,1 %	
Поведінковий	44,3 %		163,3 %		92,4 %	

Продовження таблиці 2.12

Середній показник			
Критерії Рівні	Високий	Середній	Низький
Когнітивний	18,3 %	56,1 %	25,6 %
Емоційно-мотиваційний	14,2 %	52,4 %	33,4 %
Поведінковий	14,8 %	54,4 %	30,8 %
Рівень правомірної поведінки за трьома критеріями			
Високий	15,7 % (32 учні)		

Середній	54,4 % (111 учнів)
Низький	29,9 % (61 учень)

Здійснивши аналіз результатів дослідження (анкети, спостереження, опитування, бесіди), виявили, що *найбільш характерними порушеннями поведінки молодших школярів*, які в майбутньому можуть перейти у правопорушення, що передбачають кримінальну відповідальність, є такі: крадіжки, бійки, здирництво, насилля щодо слабших, псування державного майна, а також асоціальні прояви: брехливість, лінь, агресивна поведінка, недисциплінованість, небажання слухатись вихователя, вчителя, байдужість, нецензурна лексика, вживання тютюну та алкоголю.

Таким чином, дослідження серед учнів навчально-виховних закладів інтернатного типу дозволило нам з'ясувати, формування яких якостей необхідно здійснювати у дітей-сиріт молодшого шкільного віку в таких закладах під час здійснення заходів із профілактики правопорушень. Окрім того, отримані результати дозволяють зробити висновок про необхідність покращення організації профілактичної діяльності вчителями, вихователями, соціальними педагогами та психологами, а також здійснити поділ учасників експерименту на контрольні та експериментальні групи. Зауважимо, що в експерименті брали участь не лише діти, що уже мають проблеми з поведінкою, а й ті, які їх поки не мають, бо наше завдання попередити відхилення, а не лише виправляти.

Отже, результати констатувального експерименту за окремими критеріями дозволяють з'ясувати узагальнений вихідний рівень правомірної поведінки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що перебувають в навчально-виховних закладах інтернатного типу (рис. 2.3).

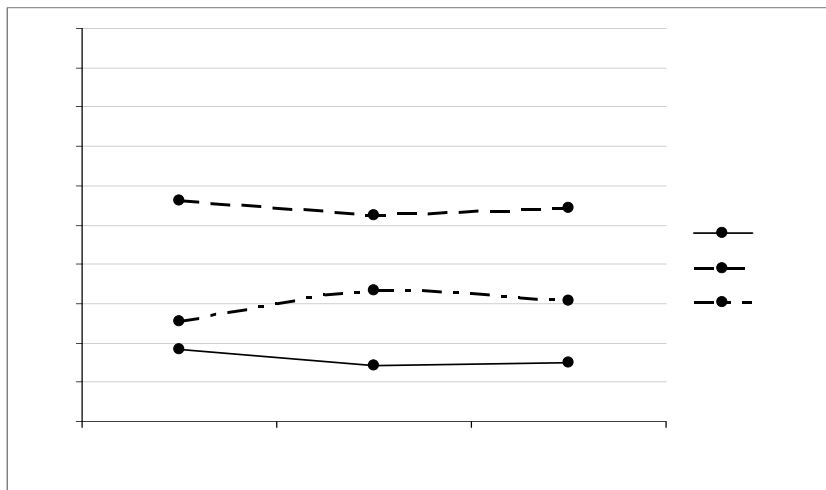

Рис. 2.3. Узагальнені відсоткові показники рівнів правомірної поведінки за критеріями після констатувального експерименту

Так, здійснені розрахунки та аналіз даних, здобутих у результаті констатувального етапу дослідження, дозволяють нам зробити такий висновок: загалом серед усіх респондентів (204 учні) лише 15,7 % (32 особи) учнів мають високий рівень правомірної поведінки, 54,4 % (111 осіб) мають середній рівень правомірної поведінки і 29,9 % (61 особа) мають низький рівень правомірної поведінки.

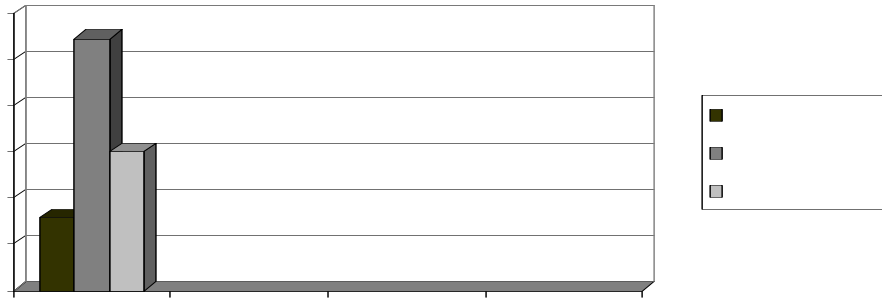

Рис. 2.4. Діаграма рівнів сформованості правомірної поведінки дітей-сиріт в навчально-виховних закладах інтернатного типу після констатувального експерименту (у %)

Таким чином, результати констатувального експерименту дають можливість дійти висновку про необхідність удосконалення процесу організації та здійснення профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу з метою підвищення рівня правомірної поведінки. Отже, подальшим напрямком нашого дослідження є визначення умов соціально-педагогічної профілактики та їх впровадження на основі використання технології формування правомірної поведінки дітей-сиріт зазначеної вікової категорії.

2.2 Характеристика соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень молодших школярів у інтернатних закладах

У попередніх параграфах ми довели необхідність здійснення профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу. Для ефективної організації цього процесу важливо створити необхідні соціально-педагогічні умови.

Для дітей, що виховуються в інтернатних закладах, характерні соціальні відхилення, оскільки вони не перебувають в нормальних умовах розвитку (відсутня сім'я, знижені можливості для прояву самостійності, обмежена кількість соціальних груп, з якими дитина вступає в контакт, соціальних ролей). Завдання вчителів, вихователів, соціальних педагогів – орієнтуватися в соціально-педагогічних умовах та добирати необхідні засоби впливу на дитину з метою запобігання правопорушень та їх корекції.

Різним аспектам проблеми створення сприятливих педагогічних та соціально-педагогічних умов формування особистості молодших школярів свої дослідження присвятили О.Л. Груша (педагогічні умови виховання емоційної культури дітей молодшого шкільного віку) [35], О.Л. Караман (соціально-педагогічні умови захисту дитинства) [68], О.А. Кузнецова (педагогічні умови формування моральних норм поведінки молодших школярів) [100], О.В. Малахова (педагогічні умови соціалізації молодших школярів у стосунках з однолітками) [112], О.В. Шарапова (педагогічні умови корекції девіантної поведінки молодших школярів) [243], З.І. Шилкунова (педагогічні умови формування конструктивного ставлення до себе у молодших школярів) [249]. Проте недостатньо досліджені умови соціально-педагогічної профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу.

На основі результатів констатувального етапу експерименту ми зробили висновок, що у дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу переважно не сформоване почуття відповідальності за свої вчинки, часто вони не усвідомлюють їх негативні наслідки, виявляють агресію, не вміють знаходити аргументи у конфліктних ситуаціях, прагнуть задовольнити свої потреби будь-яким способом. Це дозволяє нам припустити, що однією з соціально-педагогічних умов профілактики

правопорушень дітей-сиріт доцільно обрати організацію навчально-виховного процесу, спрямованого на формування усвідомленої відповідальності з боку самих учнів.

Значний відсоток (25,6 %) учасників експерименту виявили низький рівень правових знань, що свідчить про недостатнє правове інформування їх у навчально-виховних закладах інтернатного типу або формальний підхід до його здійснення. Тому ми припускаємо, що іншою соціально-педагогічною умовою, яка має впроваджуватися в процесі профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку, є забезпечення соціально-педагогічного впливу інформаційно-правової освіти на дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Ми виявили, що для дітей-сиріт характерні різні порушення у поведінці, причиною яких часто є певні проблеми у формуванні їх особистості: депресивні стани, неадекватна самооцінка, надмірна тривожність, та ін. Їх різноманітність обумовила вибір третьої соціально-педагогічної умови – індивідуалізація профілактики правопорушень дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу.

Результати опитування працівників навчально-виховних закладів інтернатного типу засвідчили, що 57 % респондентів інколи відчувають недостатність знань, вмінь та навичок у роботі з дітьми-сиротами молодшого шкільного віку, хоча більшість з них мають досвід роботи не менше десяти років. Окрім того, виявилось, що на негативну поведінку учнів скаржитися 84 % педагогічного колективу інтернатних закладів. Це дало нам підстави для визначення четвертої соціально-педагогічної умови профілактики правопорушень – підвищення рівня професійної готовності педагогів до здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт.

Запропоновані нами соціально-педагогічні умови потребують обґрунтування. Розкриємо їх детальніше.

Однією із умов визначили організацію навчально-виховного процесу, спрямованого на формування усвідомленої відповідальності з боку самих дітей-сиріт.

Різні аспекти проблеми соціальної відповідальності розкрито в психолого-педагогічних дослідженнях науковців нашої країни, зокрема Н.А. Басюк (формування почуття відповідальності у молодших школярів) [13], М.Г. Вієвської (формування соціальної відповідальності як складової професійної компетентності) [24], Т.М. Герлянд (соціальний розвиток молодших школярів) [29], Б.С. Кобзаря, Є.П. Постовойтова (шляхи формування соціальної відповідальності вихованців шкіл-інтернатів для дітей-сиріт) [75], В.І. Тернопільської (формування соціальної відповідальності старшокласників) [220]. У колі наукових інтересів Л.М. Артюшкіної, М.Є. Мішечкіної, А.О. Полянничко знаходяться проблеми формування в дітей молодшого шкільного віку впевненості у собі та вміння самостійно контролювати власну поведінку [9; 121; 152].

Почуття відповідальності зумовлює суспільно бажану поведінку дитини, яка закладається у процесі виховання. Ефективне формування її відбуватиметься лише у вихованця, який прагнучим до самовдосконалення, самовиховання. Навіть найкраща система цінностей та переконань, підібрана та нав'язана педагогом учневі, не матиме для нього жодного значення, якщо не відобразиться у його свідомості, життєвих прагненнях, мотивах та цілях. Лише у випадку осмисленого прийняття та розуміння учнем зразків правомірної поведінки стає можливим спочатку їх наслідування, а в подальшому і свідомий вибір дитиною-сиротою стилю поведінки, що відповідає нормам моралі, права та суспільного життя.

Формування почуття відповідальності молодших школярів у навчально-виховних закладах інтернатного типу відбувається на основі особистісних новоутворень, що виникають у процесі виховання та розвитку. Основними з них є: узагальнення і усвідомлення переживань, виникнення логіки почуттів, внутрішній план дій, рефлексія, довільність психічних процесів і функцій; виникнення відносно стійких форм поведінки і діяльності, активне формування самооцінки як компонента самосвідомості [13].

Отож, вважаємо за необхідне з'ясувати значення понять “відповідальність” та “соціальна відповідальність”. Відповідальність – одна з генералізованих якостей особистості, що формується як результат інтеграції всіх її психічних функцій та об'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності, вольового ставлення до обов'язку [220]. Соціальна відповідальність – інтегральна якість особистості, що визначає її поведінку відповідно до інтересів інших людей та соціуму, прийнятими нормами та рольовими обов'язками, які виконуються та реалізуються у дійсності [24].

Почуття відповідальності молодших школярів, на думку Н.А. Басюк, є інтегральним особистісним новоутворенням у дітей молодшого шкільного віку, яке виявляється як здатність усвідомлено брати на себе прості навчальні і морально-громадські зобов'язання, чітко дотримуватись їх виконання та передбачати наслідки власних наближених дій [13]. Ці дії спонукають дитину до розвитку, який відбувається лише у діяльності, що поділяється на різні види дій. У контексті нашого дослідження вважаємо за доцільне акцентувати увагу на соціальних діях дітей-сиріт інтернатних закладів освіти, соціальні дії яких, як і будь-якої особистості, виявляються в її активності та свідомо спрямовані на зміну суспільних відносин і є проявом їх самодіяльності. Дуже важливим для виховання молодшого школяра є подолання його соціальної пасивності, посилення боротьби з різними антигромадськими проявами (ледарюванням, крадіжками, хуліганством). Вагомим аспектом такої соціально-педагогічної діяльності є забезпечення єдності суспільної та особистісної сторін соціальних дій учнів [139].

Сучасна школа-інтернат покликана створити умови, які б сприяли подоланню негативних стереотипів, що склалися у свідомості й поведінці учнів, формувати позитивне ставлення до інших людей, до предметного світу, різних видів діяльності, до суспільства і явищ, які в ньому відбуваються, забезпечувати їхній саморозвиток і досягнення ними високого рівня правової вихованості.

На основі аналізу праць науковців (Л.М. Артюшкіної [9], Т.М. Герлянд [29], М.Є. Мішечкіної [121], А.О. Полянничко [153], Р.О. Романчук [236], Т.Є. Федорченко [231], О.О. Чорної [241]) ми з'ясували причини, які зумовлюють відхилення у формуванні соціальної відповідальності дітей-сиріт молодшого шкільного віку та згодом можуть вплинути на формування протиправної поведінки у них. До таких причин належать: нездатність до конструктивного вирішення проблем, різко обмежений режим дня та відсутність умов для розвитку самостійності, емоційна напруга, тривожність, наявність утриманицької позиції, формування ролі “сирітки”; одноманітність соціальних ролей та контактів, відсутність чіткого усвідомлення майбутнього; пасивне ставлення до отриманих знань, невміння використовувати їх у своєму досвіді; неадекватна самооцінка (занижена або завищена); переживання дитиною своєї малоцінності або непотрібності; недостатня увага з боку батьків чи інших дорослих; відсутність гуманістичного ставлення й професійного супроводження.

Як зазначає Т.М. Герлянд, соціальна сутність людини виявляється так: вона має соціальний статус, засвоює певні очікування рольової поведінки, виконує соціальні ролі, налагоджує і підтримує соціальні контакти, накопичує соціальний досвід (обсяг та якість набутих знань, навичок, умінь), виявляє соціально обумовлені особливості (спрямування соціальної поведінки, ціннісні орієнтації, ставлення до себе й інших, до довкілля; моральні якості), прагне до майбутнього, до реалізації власних творчих потенцій, до самоствердження як “самості” і закріплення віри у свої сили [29]. Проте, часто вихованці шкіл-інтернатів, внаслідок непристосованості до складних соціальних умов їх життєдіяльності та розвитку, мають низку соціальних відхилень, що призводять до формування соціальної дезадаптації і, як наслідок, зниження соціальної відповідальності та вчинення правопорушень. Ці обставини у багатьох випадках спричиняють зниження рівня розвитку свідомості, зокрема правової, та провокують антисуспільну (брехливість, лінь, агресивність), антиправову (хуліганство, побиття, крадіжки, здирництво) поведінку дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Оскільки за показниками розвитку характер у молодших школярів лише починає формуватися, характерологічні прояви є ситуативними, відзначаються суперечливістю і нестійкістю, то це безумовно найсприятливіший час для корекції негативних якостей їх особистості, зокрема, і схильності до неправомірної поведінки. До основних особливостей характеру належать їхня імпульсивність, тобто схильність діяти негайно, під впливом безпосередніх імпульсів, спонукань, випадкових приводів, не обмірковуючи і незважаючи на обставини, та чуйність, допитливість, безпосередність, наслідування, висока емоційність. Вони не можуть стримувати свої почуття, контролювати їх зовнішній прояв, до того ж діти відзначаються емоційною нестійкістю, частою зміною настрою, схильністю до афективних станів, короткочасними бурхливими проявами радості, горя, гніву, страху [231].

Дуже важливою умовою формування правомірної поведінки дітей-сиріт ми вважаємо формування рис самоконтролю з боку самих молодших школярів. Відомо, що самоконтроль – це процес, за допомогою якого людина в змозі керувати своєю поведінкою в умовах суперечливого впливу соціального оточення або власних біологічних механізмів, зокрема при схильності до нав'язливих потягів, імпульсивних поривів і сильної залежності від зовнішніх впливів [189]. Наприклад, працюючи з дітьми молодших класів, ми виявили, що часто у них виникає потяг до тютюнопаління. З метою подолання цієї негативної звички дітям були продемонстровані відеоматеріали про шкідливість цієї вади, які обговорювалися після завершення перегляду. Зазначимо, всі діти-сироти на словах погоджувалися, що це погана звичка, але через деякий час знову помічали, як вони поверталися до старого. Запитуючи, чому все ж вони продовжують палити, хоч і обіцяли кинути, отримували відповідь – просто хочуть бути дорослими.

Основною причиною протиправної поведінки є наростання емоційної напруги, яка характеризується виходом за нормальні межі почуттів, емоцій, переживань дітей. За таких умов напруга веде до втрати почуття реальності, зниження самоконтролю, нездатності правильно оцінювати свою поведінку. Під впливом емоцій дитина перестає контролювати свої вчинки, здатна на безрозсудні дії, девіантну поведінку, яка характеризується як зміна реакції дитини на неприйнятну для неї ситуацію, спроба виправити ситуацію шляхом зміни своєї поведінки. У своєму дослідженні О.В. Шарапова [243] пропонує такі методи корекції емоційної напруги: спільні ігри; тренінги-привчання; спеціальні вправи зі стримування своїх поривів; тренінги відповідальності за свої вчинки; суворий режим, постійні помірковані вимоги. Вона вказує на необхідність ефективної організації дозвілля школярів як важливого та ефективного засобу профілактики їхньої протиправної поведінки.

Велике значення для реалізації визначеної нами соціально-педагогічної умови має ігрова діяльність учнів, особливо в позаурочний час. Вона сприяє розвитку й вихованню дитини, становленню особистості школяра, пізнанню та самореалізації кожного учня. У позаурочній діяльності гра є важливим засобом формування морально-вольових якостей. Позакласна ігрова діяльність – складова частина навчально-виховного процесу, спрямована на задоволення запитів, інтересів школярів через виховний вплив педагога та включає в себе один із видів активної діяльності дітей, що моделює під час гри відносини між ними, формує основи морально-психологічних якостей і властивостей особистості: волі, емоцій, інтелектуальної сфери; сприяє розвитку уваги, мислення тощо. Під час позакласної ігрової діяльності діти взаємодіють із навколишнім світом через зорові, дотикові, нюхові аналізатори, мову [43]. Отож, така діяльність дає можливість змодельовати різні життєві ситуації і розіграти їх з дітьми-сиротами. Саме через гру молодші школярі набуватимуть досвіду правомірної поведінки у суспільстві.

Підґрунтям формування соціальної відповідальності та самоконтролю дітей молодшого шкільного віку є самооцінка дитини-сироти. Внутрішня самооцінка відображає її внутрішній зв'язок з об'єктом вивчення і самостійної діяльності. Вона дає змогу молодшому школяреві перевірити правильність або помилковість своїх дій,

виконання завдань, при необхідності внести зміни і скоректувати свою роботу. З нею пов'язане формування таких важливих особистісних якостей людини, таких, як відповідальність і самокритичність, уміння контролювати свої вчинки та дії, передбачати їх наслідки. Об'єктивна самооцінка допомагає дитині-сироті виробити здатність орієнтуватися на кращі зразки праці і ставлення до дорученої справи. Основними факторами, від яких залежить становлення самооцінки молодших школярів, є шкільна оцінка, особливості спілкування вчителя з учнями. Оцінка успішності в молодших класах сприймається як оцінка особистості загалом і визначає соціальний статус дитини [236, с. 26-27]. Важливо навчити дитину-сироту умінням оцінювати свою особистість адекватно, оскільки лише таке самосприйняття сприятиме формуванню позитивної поведінки, що відповідає нормам права. Така оцінка є необхідною складовою розвитку самосвідомості – виділення учнем самого себе з навколишнього середовища, усвідомлення індивідом усієї системи уявлень про самого себе, формування “Я-концепції”. Констатовано, що в учнів із заниженою та завищеною самооцінкою часто виникають стани надмірної емоційної напруги, яка часто знаходить вихід у поведінці, що не відповідає соціальним нормам. Діти переживають несприятливі наслідки від погано виконаного завдання, такі стани дезорганізують їх діяльність і впливають на якість кінцевого результату [121, с. 73]. Формування адекватної самооцінки молодших школярів необхідне для уникнення небажаних процесів у становленні їх особистості, що можуть виявлятися у неправомірній поведінці.

Соціальний простір дитини-сироти тісно пов'язаний із забезпеченням її прав і виконанням обов'язків, із життям за законами суспільства. Школа-інтернат намагається дисциплінувати поведінку молодших школярів за допомогою авторитарного стилю спілкування, а це, зазвичай, призводить до прояву формальної позитивної поведінки, що загрожує спровокувати ще більше відчуження у взаємостосунках дітей з дорослими. Вони потребують особливого гуманістичного ставлення й професійного супроводу. Їм потрібен друг, наставник, здатний розуміти проблеми, причини тої чи іншої поведінки, того чи іншого вибору дії, саме та людина, яка допоможе правильно зорієнтуватися у житті. Ними повинні стати соціальні педагоги, вихователі, вчителі. Лише такий стиль спілкування у навчально-виховному процесі школи-інтернату сприятиме формуванню усвідомлення дитиною себе як повноцінної особистості, яка живе та діє у суспільстві, що сприятиме розвитку почуття соціальної відповідальності та збільшенню самоконтролю власної поведінки та дій.

Другою соціально-педагогічною умовою профілактики правопорушень серед дітей-сиріт, що перебувають в інтернатних закладах, ми визначили соціально-педагогічний вплив інформаційно-правової освіти на дітей-сиріт молодшого шкільного віку. Вона реалізується шляхом ознайомлення дітей-сиріт з їхніми правами й обов'язками, нормами соціальної діяльності та поведінки. Учні отримують інформацію про нормативно-правові документи, в яких встановлюються норми і гарантії розвитку особистості, систему соціального захисту та забезпечення, про негативні наслідки протиправних дій, зневаги здорового способу життя, відмови від культурного проведення дозвілля. Забезпечення цієї умови в закладах інтернатного типу досить ускладнене, оскільки вони найчастіше закритого типу, з недостатньою кількістю соціальних зв'язків, посередньою матеріально-технічною базою, що спричинює негативні наслідки у формуванні правової обізнаності дітей-сиріт молодшого шкільного віку та призводить до інформаційної депривації.

Сутність інформаційної депривації полягає в тому, що у більшості вихованців інтернатних закладів обмежений доступ до соціальної інформації. У них бракує досвіду повноцінного різнобічного спілкування з дорослими й однолітками, які не мають стосунку до навчально-виховної установи, де вони перебувають. У таких дітей спостерігається недостатній запас знань про правову поведінку, громадські обов'язки, низький рівень духовного розвитку [9, с. 41]. До відхилень, що виникають у молодших школярів внаслідок інформаційної депривації, належать: низький рівень підготовки до навчання у

школі, значне відставання у розвитку образного мислення, внутрішнього плану дій, інтелектуальної активності, низький рівень регуляції поведінки, самоконтролю, бідність мовлення, безпідставне хвилювання, зниження адаптаційних можливостей [9, с. 42]. Все це спонукає до розвитку в учнів негативних рис характеру, які впливають на формування схильності до правопорушень. Зазначимо, що кожен наш візит до шкіл-інтернатів викликав позитивні емоції як дітей-сиріт, так і працівників закладу.

У роботі, пов'язаній із профілактикою правопорушень серед молодших школярів, велика роль належить правовій поінформованості. Проте, зауважимо, що лише наявність правових знань не призведе до сформованості умінь та навичок правомірної поведінки. Часто учні здійснюють вчинки, які виходять за межі загальноприйнятої норми лише тому, що не мають досвіду позитивної поведінки.

Головне завдання інформаційно-правової освіти полягає у формуванні в учнів умінь самостійно аналізувати інформацію, факти і явища суспільного життя, поєднувати знання прав з умінням їх дотримуватись, робити правильний вибір в складних життєвих ситуаціях, розуміння наслідків проступків та їх значимості для суспільства, держави, окремих громадян, усвідомлення зв'язків між інтересами особи та наслідками її діяльності. Тому надзвичайно необхідним елементом у системі навчально-виховної діяльності школи-інтернату має бути інформаційно-правова освіта всіх зацікавлених сторін.

Знання законів, своїх прав і обов'язків допоможе дітям-сиротам подолати негативні тенденції сьогодення, що позитивно вплине на реалізацію завдань ранньої профілактики, ефективного використання чинного законодавства у боротьбі з протиправними проявами серед дітей інтернатних закладів освіти [198].

Велике виховне і профілактичне значення має сам факт знання дитиною певного закону, норм поведінки, своїх обов'язків, розуміння нею шкоди від порушення закону, невідворотності відповідальності за скоєне. Людина не виконуватиме припису правової норми, якщо вона не поважатиме її, не матиме відповідного переконання в її правильності [33]. Його формування дуже важливе у житті дитини-сироти, адже у дорослому віці вони знатимуть, як правильно себе поводити, як захищати свої права, а також які обов'язки виконувати.

Практичний досвід роботи з молодшими школярами дозволив стверджувати, що правову освіту дітей молодшого шкільного віку доцільно здійснювати як в навчальній, так і в позакласній діяльності. Зокрема, найбільші можливості для здійснення інформаційно-правової освіти учнів початкових класів у навчальній діяльності має курс "Я і Україна" (громадянська освіта), оскільки багато його завдань спрямовані на формування правової обізнаності та вміння себе поводити в різних життєвих ситуаціях правомірно. Ефективність їх реалізації залежить від таких факторів: педагогічної майстерності вчителя, інтересу учнів до процесу навчання, стилю спілкування в системі учень-учитель, учитель-учень, учень-учень.

Забезпечуючи інформаційно-правове інформування учнів при вивченні курсу "Я і Україна", педагог має опиратися на емоційно-образний бік пізнання. Відсутність такого процесу утруднює засвоєння знань, робить навчання нецікавим і непривабливим, що сприяє вияву активності шляхом негативних вчинків у порушенні дисципліни.

Засоби ефективного здобуття учнями правових знань на уроках громадянської освіти: підручник, наочні засоби навчання, діалог.

Головна мета правового інформування учнів, які знаходяться в інтернатних закладах, полягає в тому, щоб, спираючись на наявні в них знання, вплинути на інтелектуальну, емоційну і вольову сфери свідомості. Такий вплив надасть можливість сформувати правильну правову орієнтацію, поважне ставлення до законів і моральних норм суспільства, усвідомлений вибір правомірних варіантів поведінки, почуття особистої відповідальності й розуміння невідворотності покарання за правопорушення, переконаність у необхідності знання законів для нормальної життєдіяльності суспільства і його членів, звичку дотримувати чинного законодавства, брати участь у боротьбі з

правопорушеннями. Важливим завданням правового інформування є формування у дітей-сиріт звички виконувати вимоги закону. Людина, вихована у рамках закону, має завжди зіставляти свої дії з вимогами права [30, с. 19-36].

Третьою важливою соціально-педагогічною умовою профілактики правопорушень дітей-сиріт є здійснення індивідуалізації профілактики, метою якої є створення максимально сприятливих умов для розвитку і саморозвитку особистості дитини-сироти, виявлення та активне використання її індивідуальних особливостей у профілактичній діяльності, розвиток її життєвих компетенцій (життєпізнання, життєпередбачення, життєвого самовизначення, життєздійснення, життєорганізації та життєвдосконалення). Поняття індивідуальної профілактики передбачає послідовне ставлення сучасного педагога до вихованця як до особистості, самосвідомого і відповідального суб'єкта власного розвитку, як до суб'єкта виховної взаємодії. Такий підхід особливо необхідний у соціально-педагогічній роботі з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, оскільки специфіка середовища їхньої життєдіяльності спричинює формування певних життєвих позицій. Індивідуалізація змісту профілактичної роботи принципово виключає ситуацію, коли намагання вихованця досягти визначених позитивних цілей не помічаються, проте будь-які його відхилення від загальноприйнятих норм поведінки викликають надмірне незадоволення, підкреслюється їх невідповідність тим чи іншим суспільним нормативам, навіюється, що він не такий, яким би його хотіли бачити дорослі. Індивідуальна профілактика таких особистостей виступає не тільки і не стільки як система методів роботи з правопорушниками, а як головний засіб консолідації й втілення різних соціально-педагогічних принципів у життя.

У профілактичній діяльності на особистість дитини-сироти діють різні суб'єкти виховного впливу: директор, завуч; психолог; соціальний педагог та соціальний працівник; вчитель, вихователь; однолітки. Саме вони визначають зміст профілактичної роботи, проте часто не враховуючи при цьому індивідуальні властивості (тип нервової системи, темпераменту, особливості характеру) кожної дитини, їх інтереси, прагнення, спрямованість особистості. Декларативно (в державних документах, планах виховної роботи школи, класу, планах роботи соціального-педагога та психолога) проблема здається частково вирішеною, що потребує лише певного доопрацювання, проте практика підтверджує інше. Усім вихованцям одного класу незалежно від їх інтересів, індивідуальних особливостей, потреб та темпераменту пропонується одна і та ж сама тема, яка подається з використанням одноманітних методів, засобів, прийомів роботи, що також не враховують їх індивідуальності.

Визначимо причини ситуації, що склалась. На наш погляд, до них належать: відсутність необхідної кількості якісної наукової літератури з чітко розробленою концепцією, методикою індивідуалізованого виховання; недостатня кількість підготовчих курсів практичного спрямування щодо профілактичної діяльності навчального закладу для директорів, завучів, вчителів, соціальних педагогів, психологів, що працюють з специфічною категорією (дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування); досить низький рівень творчості значної частини працівників навчально-виховного закладу, що пов'язано з чітко сформованими стереотипами поведінки, нав'язаними ще під час навчання у вищому навчальному закладі. Вирішення цих проблем потребує глибокого переосмислення організації профілактичного процесу.

Взаємозв'язки у системі профілактики правопорушень дітей-сиріт побудованої з урахуванням їх індивідуальних особливостей, відображені у схемі (рис. 2.5.).

Рис. 2.5. Взаємозв'язки суб'єктів у системі індивідуальної профілактики правопорушень дітей-сиріт в інтернатних закладах

Саме така взаємодія при доборі змісту профілактичної роботи навчально-виховного закладу буде відповідати концептуальним засадам індивідуалізації профілактичного процесу. Актуальність її у здійсненні профілактики правопорушень молодших школярів зумовлена ще й такими причинами:

- по-перше, наявністю своєрідної сукупності особистісних рис, психічних станів та властивостей у дітей-сиріт. Покинуті діти часто відстають у фізіологічному та інтелектуальному розвитку, в соціальній зрілості. Прояви ворожої й бунтівної поведінки в них виражаються у неслухняності, конфліктах, сварках, побитті молодших, різних формах агресії [231, с. 103]. У більшості випадків діти, що виховуються в інтернаті, мають комплекс безпорадності, безпомічності, і їм досить важко побачити сенс свого існування, усвідомити свою цінність як особистості, відчуття себе комусь потрібними [9, с. 39]. Неповнота емоційного життя в сирітських закладах викликає у дитини різні психічні розлади й порушення соціальної адаптації: в одних це тенденція до зниження активності, що призводить до більшої зацікавленості речами, ніж людьми; в інших – гіперактивність з ухилом в асоціальну та кримінальну діяльність; у третіх спостерігається тенденція поводити себе нахабно у суспільстві, намагаючись привернути до себе увагу через невміння створювати міцні емоційні зв'язки [9, с. 44]. Прагнення до визнання найчастіше реалізується у власному середовищі через фізичну силу, адекватну для вихованців агресію, а інколи – асоціальні форми поведінки. Неможливість реалізації потреби у визнанні призводить до афективних зривів, до відчуття постійної напруги, хвилювання, відчаю, гніву, до звуження діапазону співпереживання [9, с. 48];

- по-друге, особливостями сприймання кожної дитини. Одній дитині достатньо зробити зауваження, другій – суворо заборонити погано себе поводити, третю – покарати. Покарання повинно бути суворо індивідуальним, адже батьків у школу не викличеш, тому потрібен підхід на межі “батьки-вчителі”, щоб дитина відчувала і суворість, і любов, а головне – покарання не є приводом для зневаги і ненависті один одного та образи особистості. Воно має бути спрямовано безпосередньо на осуд негативного вчинку, дії дитини;

- по-третє, властивими для молодших школярів типами порушень та асоціальної поведінки;

- по-четверте, специфічністю підбору методів, прийомів, засобів, форм профілактичної роботи та стилю спілкування для кожної дитини.

Ефективне вирішення вчителем завдань корекції поведінки молодших школярів залежить від сформованості його педагогічної культури, від того, наскільки він розуміє внутрішній світ своїх вихованців, здатний збагнути неповторність та багатогранність індивідуальності кожного [243].

Навіть найпроблемніший і, на перший погляд, невиправний учень потребує довіри та можливості реалізувати свої потреби. На думку О.О. Чорної [241], даючи дитині шанс самоствердитись у будь-якій справі, навчальній та суспільній, виявити свій талант, ми сприяємо підвищенню авторитету учня у своєму соціальному середовищі. Неординарність, індивідуальність, різноманітність здібностей забезпечують появу взаємного інтересу та уваги дітей один до одного, їхню взаємодію, взаємоповагу та взаємоповагу.

Методи індивідуальної профілактики спрямовані на те, щоб усунути несприятливі впливи на дитину, зміну негативної поведінки, поглядів, інтересів дитини, її прагнень і нахилів, формування якостей, які б забезпечили неухильне дотримання дитиною норм і правил поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях, тобто спробувати перевиховати

дитину. Основою для індивідуального профілактичного впливу Т.Є. Федорченко та О.В. Потапова вважають сукупність вірогідних даних про несприятливі обставини життя, діяльність, побут, характеристики особистості дитини [231, с. 85].

За твердженням І.П. Підласого [149], лише реальне застосування принципу індивідуального підходу до дитини, перехід до індивідуальної профілактики правопорушень може докорінно змінити уявлення дитини-сироти про її права та обов'язки, підвищити рівень соціальної відповідальності за свої вчинки.

Важливою соціально-педагогічною умовою профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу вважаємо четверту умову: підвищення рівня професійної готовності педагогів до здійснення профілактики правопорушень серед дітей-сиріт. Її виокремлення вмотивовується тим, що часто профілактика здійснюється формально, правове інформування відбувається відірвано від життєвого досвіду дітей в конкретних умовах життєдіяльності. Причиною такого стану є небажання педагогів її здійснювати якісніше, а невміння через відсутність необхідних знань, умінь та навичок.

В школі-інтернаті спостерігаються такі факти, коли педагогічний персонал часто обирає авторитарний стиль спілкування з дітьми при здійсненні профілактичної діяльності, оскільки така манера побудови комунікативних зв'язків здається найбільш підходящою для втримання дисципліни в класі. Ми є прихильниками зміни стилю спілкування на більш демократичний. Згідно із дослідженнями В.Г. Троцько [225], вчитель-гуманіст, який поважає, любить дитину, знає її інтереси, можливості, недоліки, нахили й дає їй змогу позитивно виявити себе, своїм прикладом виховує гуманну людину. Демократичний стиль спілкування у навчально-виховному процесі сприяє "розкриттю" дитини, бо вона вже не має страху перед вчителем за помилку, прагне виправдати його довіру, знайти істину.

Систематично оцінюючи учня з негативного боку, він формує у нього відразу до себе, навчального процесу, школи загалом. Саме тому ефективність профілактичної роботи залежить від рівня кваліфікації тих працівників, які залучаються до неї. Сучасний соціальний педагог, вчитель, вихователь, що здійснює профілактику правопорушень, має бути не лише обізнаний, але й творчий, здатний ефективно вирішувати проблемні ситуації, що виникають в процесі формування особистості дитини та налагоджувати комунікативні зв'язки.

Дослідженням проблеми готовності педагога до продуктивного спілкування займалась А.І. Годлевська. Зокрема, автор класифікувала мовленнєві уміння вчителя, розподіливши їх на чотири групи: логічно-сміслові, технічно-виражальні, емоційно-експресивні, прогностичні. Наприклад, до першої групи вона включає такі: логічно вибудовувати і доводити мовлення до мети, встановлювати взаємодію зі слухачем, формулювати цілі висловлювання, ініціювати процес мовлення [32, с. 114]. Уміння побудувати продуктивний діалог з дітьми-сиротами – важлива передумова виникнення довірливих стосунків і, як наслідок, успішного здійснення профілактики правопорушень у навчально-виховних закладах інтернатного типу.

У більшості педагогічних закладів, що готують майбутніх соціальних педагогів, вчителів, вихователів, відсутні спеціальні курси, які повноцінно забезпечують підготовку до роботи з дітьми-сиротами в інтернатних закладах. Це призводить до негативних наслідків, коли молодий фахівець, прийшовши на роботу, відчуває надзвичайну розгубленість і часто не може знайти виходу з ситуацій, що складаються у навчально-виховному процесі школи. Навіть вчителі із досвідом роботи більш, ніж десять років, інколи відчувають недостатність знань, умінь та навичок для роботи з дітьми-сиротами, про що свідчать результати анкетування педагогічних працівників інтернатних закладів (57 % опитаних). 3 % респондентів мають таке відчуття постійно. Наслідком такої ситуації є зниження якості профілактичної діяльності, професійного вигорання, що в свою чергу викликає зниження працездатності та погіршення здоров'я педагога. Крім того, соціальний педагог, не знаючи психічних особливостей розвитку дітей-сиріт, часто

провокує учня на конфлікт, не замислюючись над тим, що дитина може зовсім ненавмисно себе поводити недисципліновано та не дотримується вимог права, а це викликано особливостями її психіки.

Тому вважаємо, що спеціальна підготовка до роботи з цією категорією дітей все ж потрібна. З метою реалізації цієї умови ми розробили факультатив для соціальних педагогів, вчителів та вихователів навчально-виховних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що отримав назву “Соціально-педагогічна профілактика правопорушень серед дітей-сиріт в навчально-виховних закладах інтернатного типу”, де й здійснювалась відповідна підготовка до діяльності з цією категорією дітей. Програма курсу включає такі теми занять: “Профілактика правопорушень як соціально-педагогічна проблема”; “Причини та фактори формування протиправної поведінки школярів”; “Типові порушення у поведінці дітей-сиріт молодшого шкільного віку”; “Принципи, методи, форми, засоби профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу”; “Особливості психічного розвитку та процесу соціалізації дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу”; “Умови профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу”. Саме таке змістове наповнення курсу оптимально сприяло продуктивному плануванню профілактичної діяльності з урахуванням проблемних ситуацій, що можуть виникати як з боку самих учнів, так і з боку педагогічного колективу, допомагало працівникам закладу незалежно від досвіду роботи. Лише розуміючи потреби дітей, їх проблеми, прагнення, переживання та знаючи причини їх появи і шляхи подолання, можна досягти позитивного результату в профілактиці правопорушень.

Запропонований нами факультативний курс лекцій розрахований на шістнадцять занять, які проводилися з періодичністю два заняття на місяць. Може бути проведене одне додаткове заняття, на якому вчителі та вихователі презентуватимуть власні проекти, розроблені відповідно до розглянутих тем. Знання, вміння та навички, отримані педагогами під час прослуховування курсу, вважаємо дуже необхідними для продуктивного планування, організації та здійснення профілактичної діяльності. Більш детально зміст та особливості організації вивчення кожної теми опишемо у наступному параграфі.

Отже, у нашому дослідженні ми зосередилися на створенні соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень, які визначили на основі аналізу психолого-педагогічних досліджень з проблем формування особистості дітей-сиріт молодшого шкільного віку, профілактичної діяльності в їх середовищі та за результатами констатувального експерименту. У навчально-виховних закладах інтернатного типу, на нашу думку, такими умовами мають бути:

- організація навчально-виховного процесу, спрямованого на формування усвідомленої відповідальності з боку самих учнів;
- соціально-педагогічний вплив інформаційно-правової освіти на дітей-сиріт молодшого шкільного віку;
- індивідуалізація профілактики правопорушень дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу;
- підвищення рівня професійної готовності педагогів до здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт.

Створення сприятливих соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу сприятиме формуванню правової свідомості, обізнаності, навичок самоконтролю та саморозвитку, вміння здійснювати свідомий вибір правомірної поведінки у різних життєвих ситуаціях, а саме: дозволить підвищити рівень правомірної поведінки зазначеної категорії клієнтів.

Отже, з метою ефективного впровадження визначених та описаних нами соціально-педагогічних умов ми розробили технологію профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку, яку вважаємо за доцільне реалізовувати.

2.3 Технологія профілактики правопорушень дітей-сиріт у початковій школі

Профілактика правопорушень – це багатоаспектний процес, який буде ефективним лише за умови інтеграції усіх його складових, що активно взаємодітимуть між собою. Тому, одним із завдань нашого дослідження ми визначили розробку технології профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку, що перебувають у навчально-виховних закладах інтернатного типу, яка буде ефективною, на наш погляд, за сприятливих соціально-педагогічних умов. Технологізація процесу профілактики дозволить досягти конкретного результату – формування правомірної поведінки серед зазначеної категорії клієнтів.

Під педагогічними технологіями Л.М. Завацька розуміє системні методи планування, впровадження та оцінювання всього процесу навчання і виховання учнів шляхом використання людських і технічних ресурсів для досягнення і ефективності навчання [52]. Проте, для нашого дослідження більше значення має з'ясування сутності поняття “соціально-педагогічні технології”.

Проблема технологізації соціально-педагогічної діяльності досліджувалась багатьма науковцями: Т.Ф. Алексєєнко [205], Р.Х. Вайнолою [20], Л.М. Завацькою [52], А.Й. Капською [206], О.Л. Караман [69], Р.В. Овчаровою [131], В.М. Шахрай [245] та ін.

Під соціально-педагогічними технологіями В.М. Шахрай розуміє способи створення умов для позитивного саморозвитку, соціальної адаптації і соціального захисту клієнта шляхом виховного впливу на його особу та поведінку [245, с. 124]. Основним завданням соціально-педагогічних технологій Р.Х. Вайнола визначила розробку методів та методик результативного та раціонального цілеспрямованого соціального впливу; застосування технологізації як способу оптимізації соціально-педагогічного результату [20]. Отже, розроблена нами технологія профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку повинна мати чітко прогнозований результат (формування правомірної поведінки), структуру та бути доступною для відтворення в усіх однотипних навчальних закладах (навчально-виховних закладах інтернатного типу для дітей-сиріт).

Ураховуючи мету і характер нашого дослідження, під технологією профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку, що перебувають в навчально-виховних закладах інтернатного типу, ми розуміємо сукупність методів, форм, засобів, які сприяють реалізації соціально-педагогічних умов та спрямовані на формування правомірної поведінки зазначеної категорії клієнтів.

У структурі технології профілактики правопорушень ми визначили змістовий та процесуальний компонент. Зокрема, змістовий компонент включає в себе мету, завдання, напрями профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку, діагностику педагогічного персоналу з метою виявлення їх можливостей упровадження цієї технології та молодших школярів щодо з'ясування характерних для них порушень у поведінці, психологічних особливостей, які потрібно буде враховувати у профілактичній роботі, навчально-виховного матеріалу профілактичного характеру, методів, форм, засобів, реалізації запланованого процесу. Процесуальний компонент передбачає безпосередню реалізацію описаних нами складових у навчально-виховному процесі закладів інтернатного типу. Завершальним етапом роботи із реалізації технології вважаємо експериментальну перевірку отриманих результатів. Саме такий підхід дозволить упровадити соціально-педагогічні умови, визначені та обґрунтовані нами у параграфі 2.2. Усі зазначені складові структури технології профілактики правопорушень включені нами до моделі профілактики, яка детально описана у параграфі 1.3, проте вважаємо за доцільне зупинитися на більш детальній характеристиці форм і методів.

Проаналізувавши вікові особливості дітей молодшого шкільного віку, їх потреби та проблеми, які проявляються у поведінці, а також причини [5; 16; 27; 65; 104; 146], що зумовлюють їхню протиправну поведінку, і враховуючи нашу практичну діяльність та моделювання процесу профілактики, ми зробили висновок, що ефективними у здійсненні профілактики правопорушень дітей-сиріт в інтернатних закладах є інтерактивні, проектні та ігрові методи, органічно пов'язані з визначеними нами соціально-педагогічними умовами (параграф 2.2).

Форми профілактики правопорушень і методи їх реалізації (Додаток С) застосовувались під час формувального експерименту, а саме: у позакласній діяльності, при вивченні курсу громадянської освіти “Я і Україна” та на заняттях гуртка для молодших школярів навчально-виховних закладів інтернатного типу “Малечі – про серйозні речі”.

Виходячи з першої соціально-педагогічної умови – організація навчально-виховного процесу, спрямованого на формування усвідомленої відповідальності з боку самих учнів – ми використали метод проектів. Зокрема, теми проектів добирались з урахуванням можливості виміру показників рівнів правомірної поведінки.

Наприклад, проект “Чого вчать мене героїв мультфільмів та казок?” створювали та впроваджували з учнями 1-х – 4-х класів. Він був середньої тривалості, практично орієнтованим, груповим. Мета роботи над проектом полягала у формуванні вміння у молодших школярів аналізувати поведінку на основі прикладів героїв мультфільмів, розрізняти хороші та погані вчинки, розуміти причинно-наслідкові зв'язки (вчинок – наслідок), сутність понять “щастя” та “горе”, “егоїзм”, “співчутливість”. Завершальним етапом роботи над проектом було створення та представлення колективної презентації з досліджуваної проблеми учнями 1-4 класів.

Упродовж роботи над ним діти переглянули чимало мультфільмів, зокрема: “Нехочуха”, “А що ти вмієш?”, “Без цього не можна”, “Двоє жадібних ведмежат”, “Історія про дівчинку, яка наступила на хліб”, “Капризка”, “У країні невивчених уроків”, “Велетень-егоїст”, “Палац брехунів”, “Мауглі”, “Гидке каченя” та ін. Після завершення перегляду кожного мультфільма проводилась узагальнююча бесіда, спрямована на аналіз побачених ситуацій та поведінку героїв мультиплікаційної історії. Наприклад, перегляд мультфільму “Палац брехунів” дозволив запропонувати відповіді на такі питання з метою виявлення рівня розуміння дітьми поняття “брехня”, оцінки нечесної поведінки інших, формування почуття відповідальності за наслідки своєї поведінки:

- Що трапилося з хлопчиком?
- Чому саме він потрапив в країну Брехунів?
- Як йому вдалось вибратися звідти?
- Як ви думаєте, чи зміниться хлопчик після тих пригод, що з ним трапилися?
- Чи можна обманювати інших?
- Чим це може скінчитися?

Подальша організація роботи над проектом передбачала поділ дітей на міні-групи – не більше 4-ох осіб у кожній, яка отримувала назву, що відповідала завданню, на виконання якого відводилось два тижні. Перша група називалась “Дослідники”, її члени визначали позитивні та негативні риси усіх головних героїв мультфільму; друга група – “Художники”, учасники малювали ілюстрації, що відображали головну сюжетну лінію; третя група “Порадники” – розробляла рекомендації для героїв мультфільму, які, на думку дітей, змінили б їх поведінку на краще. Четверта група називалась “Редактори”, які вибирали із матеріалів, запропонованих іншими групами, найцікавіші. Остання група “Дизайнери” вирішувала, як краще розмістити та оформити матеріали проекту для презентації в класі. У процесі роботи над проектом нам вдалося досягти відвертості у висловлюваннях та активності в обговореннях, оскільки розглядалися приклади поведінки не самих учнів, а персонажів мультфільмів.

Наступний проект був спрямований безпосередньо на формування соціальної відповідальності у молодших школярів та мав назву “Подбай про інших”. Учасниками його були учні всіх класів початкової школи. Це творчий проект, результатом якого було виготовлення подарунків до свят літнім людям, що перебувають в будинках пристарілих, та для дітей з будинків маляти. Молодші школярі виготовляли різноманітні вироби з паперу та тканини у вільний час, які потім передавалися у вищезазначені заклади. Діти-сироти відчували себе потрібними комусь, корисними, вчилися не лише споживати, але й віддавати, що є надзвичайно важливим для подолання споживацького стереотипу, сформованого у дітей-сиріт, окрім того, вони були зайняті у вільний час, який часто проводили надзвичайно одноманітно та не завжди правомірно. Також ми налагодили співпрацю з іншими загальноосвітніми закладами міста. Учні школи-інтернату отримали можливість листуватися зі своїми однолітками, показувати свої таланти та захоплення на святкових концертах у школах, до яких їх запрошували. Учні загальноосвітніх шкіл теж відвідували навчально-виховні заклади інтернатного типу та демонстрували свої таланти на різноманітних заходах.

Формуванню соціальної відповідальності, безперечно, сприяла робота над проектом “Як можна зробити нашу школу кращою?”. Працюючи над ним, вихованці залучались до процесу розробки правил поведінки для учнів у школі, оскільки цінність для дитини має лише те, що вона перепустила через свої емоції та свідомість. Правила, розроблені учнями самостійно (Додаток К), усвідомлювались глибше, ніж ті, які б нав’язувалися педагогічним колективом та набували для них актуальності. Молодші школярі відчували довіру та повагу педагогічного колективу до них, що мимохіть спонукало дітей-сиріт замислитись над тим, як їх виправдати. Учасниками проекту були учні 3-4 класів, проте 1-й та 2-й клас залучалися до обговорення правил, запропонованих іншими. Не менш важливими проектами, запропонованими дітям-сиротам молодшого шкільного віку, що перебувають в навчально-виховних закладах інтернатного типу, з метою впровадження соціально-педагогічної умови профілактики правопорушень, спрямованої на формування соціальної відповідальності з боку самих учнів виявились такі, як “Я і суспільство”, “Чому стриманість краще, ніж гнів?”, “Багато без чого може обійтись людина, лише не без людини”, “Людина – це частина природи?” та ін.

Наприклад, проект “Багато без чого може обійтись людина, лише не без людини” (2-4 кл.) спрямовувався на усвідомлення дітьми-сиротами важливості налагодження контактів з іншими людьми, усвідомлення того, що будь-яку проблему можна вирішити за допомогою людей, головне вчасно звернутися по допомогу. У процесі роботи над проектом діти здійснювали уявну подорож у країну в якій немає людей, лише рослини та тварини, складали оповідання про свої пригоди у ній та в кінці обов’язково мали обґрунтувати, чому таке життя не принесло б їм задоволення. Далі діти-сироти складали коротенькі оповідання про допомогу людей один одному. Вони обов’язково зачитувались у класі. Усі оповідки були записані учнями у міні-книжечки, що створювались ними самостійно. Ці книги зберігалися на видному місці і кожен молодший школяр у вільний від занять час, наприклад, на перерві, міг підійти та почитати їх або взяти з собою на день до кімнати. До речі, завершальним етапом роботи над цим проектом була постановка вистави за мотивами притчі В.О. Сухомлинського “Звичайна людина” (Додаток Л).

Проект “Людина – це частина природи?” надзвичайно важливий та вкрай необхідний для усвідомлення дітьми відповідальності за недбале ставлення до природних ресурсів. Під час роботи над проектом в учнів формується усвідомлення того, що знищення природи призводить до знищення їх самих. Разом з учасниками експерименту створювалась динамічна наочність, яка яскраво ілюструвала зміни, що може викликати діяльність людини у природі. Обговорювали з учнями початкової школи, як було спочатку і що сталось з природою внаслідок негативної діяльності людини, наскільки такі зміни впливають на її життя і яким чином? Завершальним етапом проекту було прибирання пришкольної території.

Використання цього методу на етапі формувального експерименту сприяло усвідомленню учнями відповідальності за свої вчинки, розумінню наслідків необдуманих дій. Робота над запропонованими проектами сприяла формуванню соціальної відповідальності молодших школярів за свою поведінку, зокрема, усвідомленню дотриманню правил поведінки, відповідальному ставленню до природних ресурсів, розумінню важливості здорового способу життя для комфортного самопочуття, умінню контролювати прояви емоційно-почуттєвої сфери, власну поведінку, бережливому ставленню до продуктів праці інших та прагненню працювати самостійно, формуванню поваги до оточуючих та їх інтересів, розумінню важливості нормальних стосунків з іншими людьми для життя у суспільстві як важливих передумов правомірної поведінки дітей-сиріт. Використання проектної діяльності соціальним педагогом у школі-інтернаті сприяло самореалізації особистості в основних сферах її життєдіяльності; забезпеченню сприятливих умов для соціалізації, мінімізації несприятливих умов розвитку особистості.

Наступною групою методів, які ми використовували з метою формування соціальної відповідальності учнів як однієї з важливих соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень дітей-сиріт, були інтерактивні, адаптовані до їх віку та мети нашого дослідження. До них належать (за О.І. Пометун та Л.В. Пироженко) [156]: робота в парах, ротаційні (змінні трійки), два-чотири-всі разом, карусель, робота в малих групах, “акваріум”, мозковий штурм, “незакінчені речення”, “дерево вирішень”, “метод прес”, дебати. Їх перевага, у порівнянні з іншими методами, в тому, що всі діти стають активними учасниками пізнання, між ними та педагогом відбувається активна взаємодія протягом усього заняття, а також вони надають можливість кожній дитині відчути себе успішною. Одним з методів, використаних нами під час формувального експерименту, була робота в парах. Молодші школярі виконували багато завдань таким чином, проте наведемо приклади роботи лише над деякими: “Створення моделі ідеального друга”, “Що важливіше – допомогти чи самому отримати якусь вигоду?”, “Обговорення ситуацій”. Перш ніж описати результати виконання парних завдань, зауважимо, що такий вид діяльності спонукав до розвитку у дітей уміння спільно виконувати завдання, вчив поважати думку іншого, самому висловлювати ідеї, приймати спільне рішення. Працюючи над створенням моделі ідеального друга, діти в парі висловлювали аргументи з приводу того, яку дитину, умовно, можна вважати такою, обговорювали питання, чи лише від когось одного залежить, якою буде дружба. За завданням соціального педагога, учні аналізували риси характеру, які необхідні для того, щоб бути добрим другом. Усі свої роздуми вони фіксували на папері. Після завершення обговорення діти-сироти молодшого шкільного віку, що працювали в парі, обов’язково приймали рішення щодо того, яким все ж має бути ідеальний друг та представляли створену спільно модель усьому класу. Прослухавши відповіді усіх пар за результатами їх роботи, створювалася спільна для класу модель “Ідеального друга”.

Працюючи над проблемним запитанням “Що важливіше – допомогти чи самому отримати якусь вигоду?”, кожна пара учнів все ж має прийняти одне якесь рішення. У процесі обговорення цього питання, звісно, у дітей виникали різні аргументи, адже вони мали протилежні точки зору. Така ситуація, безперечно, є позитивною, оскільки учасники експерименту вчилися мирно розв’язувати питання, на які мають різні погляди. Дійшовши згоди, учні представляли результати своєї роботи класу. Зазвичай, діти наводили такі аргументи: допомогти комусь – це добре (вчитель обов’язково має запитати потім – чому?); допомігши комусь, ти зробив добру справу; ти допоміг комусь, а він допоможе колись тобі; допомагаючи людям розумієш, що ти комусь потрібен; людина, якій ти допоміг, може стати твоїм другом; така поведінка відповідає Божим заповідям; якщо ти комусь допоміг, то на душі стає дуже приємно. Усі аргументи, висловлені учнями початкової школи, обговорювались разом з педагогом. Проте діти-сироти шкіл-інтернатів наводили й інші аргументи: все ж головніше, щоб мені було добре; спочатку я маю отримати щось хороше,

наприклад, подарунок, а тоді вже й інші; головне, щоб мені було добре, я про інших дбати не збираюсь, вони ж про мене не дбають. Ці аргументи теж обов'язково обговорювались, та ненав'язливо пояснювалось дітям, що вони є хибними.

Використання інтерактивного методу “Обговорення ситуацій” передбачало підготовку заздалегідь виховних ситуацій (Додаток М). Така робота сприяла формуванню в учнів терпіння один до одного, поваги, розумінню своїх однокласників, налагодженню продуктивного спілкування з різними людьми. Соціально-виховні ситуації безпосередньо спрямовувались на профілактику правопорушень, оскільки їх змістове наповнення передбачало опис випадків у поведінці дітей, що не відповідають закону, загальнолюдським цінностям, та ґрунтовний аналіз молодшими школярами хибності таких поведінкових проявів.

Робота за методом два-чотири-всі разом спрямовувалась на обговорення дискусійних питань: “Що треба зробити, щоб уникнути сварки?”, “Чому треба виконувати доручення вчителів та вихователів?”, “Чому себе змінити найважче?”. Наприклад, обговорюючи питання, що потрібно зробити, щоб уникнути сварки, діти називали такі аргументи: не реагувати на провокації, стримувати свої емоції, пояснити іншій дитині, що можна просто обговорити проблему, запитати поради у вчителя. Обговорюючи питання, чому себе змінити найважче, діти висловили такі припущення: тому що самому не помітно, що саме треба у собі змінити; для того щоб міняти інших, треба їм про це лише сказати, а щоб змінити себе – треба багато працювати; тому що свої недоліки важко помітити та зрозуміти; легше, коли твої проблеми вирішують інші, але, крім самого себе, ніхто не зможе мене змінити. Отже, пошук відповіді на ці проблемні запитання сприяв кращому розумінню своїх особливостей характеру учнями, зниженню агресивності.

Робота в малих групах проводилась на основі попередньо прочитаних українських народних казок. Кожній групі (не більше 4-х – 5-ти учнів) пропонувалось охарактеризувати одного з героїв: Козу-Дерезу (казка “Коза-Дереза”), Лисичку, Журавля (казка “Лисичка та Журавель”), братів (казка “Закопане золото”), Юрка (казка “Про неробу Юрка, маминого синка”) та ін. Зокрема, характеризуючи Козу з казки “Коза-дереза” діти дійшли висновку, що вона дуже брехлива, невихована, а ще й нахабна і зла, також вони відзначили, що вона порушила право Зайчика на житло, вигнавши його та незаконно оселившись в його оселі. Окрім того, героїня казки погрожувала всім, хто намагався її звідти вигнати, а ще зруйнувала сім'ю діда. Описуючи образи дідової та бабиної дочки із казки “Дідова дочка й бабина дочка”, діти-сироти зробили важливий висновок – якщо ти чиниш зло, то обов'язково маєш за нього відповісти. Отже, такий аналітико-синтетичний підхід до роботи над казками сприяв формуванню вміння розрізняти добре та погане, закріпленню знань дітей з права, вміння аналізувати вчинки та робити соціально-позитивний вибір.

Метод “Акваріум” сприяє формуванню вміння у дітей-сиріт молодшого шкільного віку, що перебувають у навчально-виховних закладах інтернатного типу, спільно вирішувати завдання, дискутувати аргументовано та вміти доводити свої думки. Для застосування цієї технології попередньо з дітьми розглядались виховні ситуації (Додаток Л) з прикладами порушень поведінки, за змістом яких і ставилися проблемні запитання та організовувалась робота.

Інтерактивний метод “Незакінчені речення” сприяв формуванню вміння у дітей міркувати та висловлювати власну думку, отриманню знань про правомірні способи задоволення потреб. У підсумковій частині виховних заходів ми часто використовували рефлексію. Дітям пропонувалось продовжити такі речення: Сьогодні я зрозумів, що..., Я маю подякувати..., Я маю виконувати такі обов'язки..., Я поважаю..., Я не можу..., Я не маю права..., Від сьогодні я.... Продовжуючи речення “Я не маю права...”, діти називали такі закінчення: бити когось, кривдити, обзивати, обманювати, красти, не слухатись вчителя чи вихователя, кривдити менших, псувати комусь настрої. Наприклад, продовжуючи речення “Я змінив би у собі...”, молодші школярі пропонували такі варіанти

відповіді: став би менше обманювати; хочу стати більш добрим та слухняним; хотів би краще одягатися; хотілось би, щоб мене поважали; хотілося б стати спокійнішим; мати більше іграшок, більше друзів, кращі оцінки та ін. Давати відповідь на це запитання дітям-сиротам було досить важко, проте отримані результати дозволили зробити висновок, що діти більше бажають зовнішніх змін, ніж внутрішніх. У процесі роботи вони дізналися нові способи боротьби з негативними навичками, звичками, подолання недоліків у поведінці.

Метою використання методу “Дерево вирішень” було вчити дітей аналізувати ситуації, визначати кілька варіантів їх розв’язання та формувати вміння робити правильний вибір і приймати рішення, які відповідають нормам закону. Наприклад, після перегляду казки “Попелюшка” молодші школярі отримали завдання знайти кілька варіантів того, як можна було б змінити життя головної героїні. Вони вирішили, що дівчинка могла б поводитись по-іншому: втекти з дому; нічого не робити; розказати про все батькові. Наступним етапом було обговорення позитивних та негативних наслідків кожного варіанту поведінки, запропонованого молодшими школярами.

“Метод прес” сприяв не лише констатуванню факту якоїсь проблеми, але й чіткій аргументації своєї позиції. Робота виконувалась за певним шаблоном. Кожна дитина-сирота отримувала картку, на якій було написано прислів’я та зазначалася схема роботи над ним. Спочатку учасникам формувального експерименту пропонувалося висловити свою думку, пояснити у чому полягає їх точка зору. Для цього їм потрібно було продовжити речення, що розпочиналося б такими словами: “Я вважаю, що...” Другий етап полягав у поясненні причини, чому саме дитина має таку думку, тобто треба було навести аргументи. Речення пропонувалося розпочати такими словами: “Тому що...”. Далі потрібно було навести приклад, додаткові аргументи на підтримку їхньої думки (... , наприклад, ...). Останнім етапом роботи над прислів’ям було узагальнення думки та формулювання висновку (Отже, ... таким чином...). Наведемо приклад роботи над прислів’ям “Маленька праця краща за велике безділля”. На картці учня 2-го класу був зроблений такий запис: “Я вважаю, що працювати це добре, а нічого не робити – погано. Тому що приємно, коли тебе хвалять за роботу, ти відчуваєш себе впевнено. Наприклад, мені подобається саджати дерева – яблука, вишні, бо дуже люблю їсти фрукти. Отже, праця приносить користь”. Молодшими школярами було проаналізовано такі прислів’я: чужим добром не розбагатієш; маленька праця краща за велике безділля; не бери, де не поклав; не копай іншому ями, бо сам упадеш; не сунь носа до чужого проса; не одежа красить людину, а добрі діла та ін. Після завершення цієї роботи діти-сироти здають свої картки соціальному педагогу, далі іде колективне обговорення з орієнтацією на тлумачення, зроблені дітьми у письмовій формі. Зміст прислів’їв добирався з орієнтацією на формування у дітей загальнолюдських, моральних цінностей, бажання правомірно задовольняти свої потреби.

З учнями 3-х та 4-х класів ми організовували дебати на теми “Чи кожна людина заслуговує на щастя?”, “Що таке відповідальність та безвідповідальність?”, “Чи завжди добро закінчується добром?”, “Чи можемо ми комусь допомогти?”. Діти здобували усвідомлені знання, вміння та навички про соціальну відповідальність та вміння контролювати себе.

Використання інтерактивних методів сприяло формуванню уміння в дітей-сиріт молодшого шкільного віку працювати в колективі, узгоджувати з ним власні інтереси, йти на компроміс, робити правильний вибір у проблемних ситуаціях, що не суперечить нормам закону, засвоєнню норм правомірної поведінки, способів продуктивного спілкування, розв’язання конфліктних ситуацій, аналізу недоліків власного характеру.

Отже, така організація процесу профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу сприяла формуванню показників поведінкового та емоційно-мотиваційного компонентів.

Забезпеченню формування критеріїв та показників поведінкового компонента на високому рівні у дітей-сиріт молодшого шкільного віку допоможуть описані нами вище форми та методи профілактики правопорушень. Позитивний вплив на формування усвідомленої поведінки у молодших школярів будуть мати такі форми та методи виховної роботи, спрямовані на профілактику правопорушень: проекти “Чи добре робити ранкову зарядку?”, “Людина – це частина природи?”, “Наші права та наші обов’язки”, “Як зберегти природне багатство?”; робота в парах: “Обговорення ситуацій”; ротаційні (змінні) трійки: “Визначте обов’язки та права учнів”; робота в малих групах: охарактеризувати одного з героїв запропонованих казок; мікрофон: Я змінив би у собі...; розігрування ситуацій: “На вулиці”, “На перерві”, “Поведінка на уроках”, “У їдальні”, “В кімнаті”, “У магазині”, “На екскурсії”; дидактичні ігри: “Розплутай клубок”, “Правовий футбол”, “Можна-не можна”, “Весело-сумно”, “Вилучи зайве”, “Поле чудес”, “Правовий брей-ринг”, “Склади веселку”; творчі ігри: “Вчинок і колір”, “Створення казки про країну Права”; позакласні виховні години: бесіди “Поведінка у громадських місцях”, “Зростаємо добрими людьми”, “Безпечна поведінка на дорозі”, “Малі герої Великої війни”, “Чистота та охайність – запорука здоров’я”, бесіда-роздум “Стану я природі другом”, свято “Ми – діти твої, Україно!”, творча година “Створення кодексу Честі (для хлопчиків та дівчаток)”, гурток “Малечі про серйозні речі”; виконання доручень: чергування у кімнаті, класі, прибирання блоку, догляд за кімнатними та шкільними рослинами, допомога у шкільній бібліотеці. Частина з них описана нами у цьому параграфі з метою відображення особливостей їх використання у профілактиці протиправної поведінки.

Оволодінню навичками соціально позитивної поведінки молодшими школярами сприятиме така система роботи: створення проектів “Хороші та погані герої мультфільмів”, “Зроби свій відпочинок цікавим”, “Як можна нашу школу зробити кращою?”, “Правила поведінки учнів”, “Як уникнути пожежі?”, “Міжнародні документи про права дітей”, “Забруднення природи. Вплив навколишнього середовища на здоров’я людей!”; використання інтерактивних методів: ротаційні (змінні) трійки “Ніхто не має права... Завершіть речення”, “Кожен має право... Закінчіть речення”; незакінчені речення: Сьогодні я зрозумів, що..., Я маю подякувати..., Я маю виконувати такі обов’язки..., Я поважаю..., Я не можу..., Я не маю права..., Від сьогодні я...; дебати на тему “Чи можемо ми комусь допомогти?”, диспут “Від чого залежить щастя людини?”, проведення позакласних виховних годин: бесід “Кольоровими сторінками Червоної книги України”, “Учися бачити прекрасне у людині”, “Ввічливі слова – ключі до світу добра”, “Урок гарних манер”, “У дружбі наша сила”, “Люди, що прославили наш край”, “У світі професій”, дидактичної гри “Розумники та розумниці”, конкурсів “Міс Попелюшка” та “Містер Успіх”, бесід-роздумів “Без здоров’я немає щастя”, “Наш рідний дім – земля?”, гуртків “Майстерня діда Мороза”, “Господарочка”, “Всевмійко”, “Добрих справ”, “Школа гарних манер”, доручень: створення куточка правової інформації у класі, випуск стінгазети під назвою “День захисту прав дітей”, “Наші досягнення”, “Яким я прагну бути?”, “Бережи свої та шкільні речі”, допомога слабшим у навчанні учням, чергування в класі, озеленення території класу, школи, прибирання шкільного подвір’я.

Налагодженню позитивних стосунків з оточуючими та однолітками, на наш погляд, сприяють проекти “Я і суспільство”, “Багато без чого може обійтися людина, лише не без людини”, “Чи правильне твердження: “Стався до інших так, як би ти хотів, щоб ставилися до тебе?””, “Слово лікує, та й слово ранить”, “Життя людини – найвища цінність”; робота в парах “Створення моделі ідеального друга”; метод два-чотири-всі разом, спрямований на обговорення дискусійних питань: “Що треба зробити, щоб уникнути сварки?”; мікрофон: Що хорошого ти можеш зробити для своїх друзів? Від чого або від кого залежить твій настрій? Якби у тебе була чарівна паличка, то що б ти зробив?, Найбільше я ціную в людях..., дебати на теми “Чи кожна людина заслуговує на щастя?”; бесіди “Культура поведінки у місцях відпочинку”, “Людина без друзів – що дерево без коріння”, “Стався до інших так, як би ти хотів, щоб ставились до тебе”, “Вчитель – мудрий

порадник”, “Люби ближнього свого”, “Я і світ навколо мене”; доручення: підготувати вітання до дня народження, організувати ігри на перерві, підготувати вітальні листівки для ветеранів та учасників Великої Вітчизняної війни, допомога вчителю, створення книги історії класу, школи.

Формуванню зацікавленості організаційними формами роботи, що впливають на профілактику правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку, сприяє реалізація компонентів та показників емоційно-мотиваційного компонента.

Усвідомлене здійснення саморегуляції розвивається у них на основі системи різних організаційних форм роботи профілактичного характеру. Така система обов’язково включає роботу з учнями над проектами “Подбай про інших”, “Чому стриманість краще за гнів?”, “Веселка емоцій”, “Що в людині головне?”; роботу в парах над проблемою “Що важливіше – допомогти чи самому отримати допомогу?”, використання інтерактивних методів: ротаційні (змінні) трійки з метою пошуку відповіді на запитання: “Яку людину можна назвати відповідальною?”, два-чотири-всі разом, спрямований на обговорення дискусійного питання “Чому себе змінити найважче?”, мікрофон, спрямований на продовження речення “Мій успіх в класі (школі) залежить від...”; дебати на тему “Що таке відповідальність та безвідповідальність?”; виховні заходи: “Нумо, хлопчики!”, “Найрозумніший”, “Ти та інші”, “Все починається з тебе”, “Виготовлення вітальних листівок до свят”, “Вчимося готувати їжу”, “Веселі старти”, “Прибирання території біля пам’ятника загиблим воїнам”; зустрічі з працівниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх, спрямовані на інформування про наслідки правопорушницької поведінки та способи її уникнення, індивідуальні бесіди.

Інтерес та мотивація до навчально-пізнавальної діяльності серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку є неодмінною складовою успішності здійснення профілактики правопорушень у навчально-виховних закладах інтернатного типу. Забезпечити реалізацію завдань цієї складової профілактичного процесу допомагає проектна діяльність: “Створення книги “Мої права та обов’язки””, “Ким стати, коли я виросту?”), інтерактивні методи (два-чотири-всі разом, спрямований на обговорення дискусійного питання “Чому треба виконувати доручення вчителів та вихователів?”), виховні заходи (“Вечір запитань та відповідей”, “Людину зустрічають за одягом, а проводжають...”, “Подорож до країни Знань”, “Хто багато читає, той багато знає”, “Праця звеличує людину”, доручення (підготувати повідомлення на урок, придумати казку про країну Знань), гурток “Юних дослідників”.

Мотивованість до оволодіння правовими засобами та способами задоволення власних потреб, на наш погляд, формується у процесі роботи над проектами “Від чого залежить наше щастя”, “Чи потрібно знати свої права та обов’язки?”, “Чому ми сваримося?”, “Я потребую допомоги”, “Конституція – основний закон, який мене захищає”, використання інтерактивних методів: мікрофон (Я знаю способи, що допомагають заспокоїтися, коли злишся. Це...) та дебати на тему “Чи потрібно дитині знати права та обов’язки?”, обговорення виховних ситуацій, заняття “Почну із себе змінювати світ”.

Саме така робота сприятиме формуванню уміння працювати в колективі, узгоджувати власні інтереси з колективними, йти на компроміс, робити правильний вибір у проблемних ситуаціях, що не суперечить нормам закону, засвоєнню норм правомірної поведінки, способів продуктивного спілкування, розв’язання конфліктних ситуацій, аналізу недоліків власного характеру.

Не менш важливою соціально-педагогічною умовою здійснення профілактики правопорушень в школі-інтернаті є соціально-педагогічний вплив інформаційно-правової освіти на дітей-сиріт молодшого шкільного віку. Найбільше можливостей для її реалізації є у позакласній діяльності. Нами розроблено та впроваджено на етапі формувального експерименту систему організаційних форм виховної роботи для молодших школярів, спрямовану на здійснення правового інформування. Їх зміст структуровано відповідно до визначеного нами когнітивного компонента та його показників, суть яких детально

описано у параграфі 1.3. Система виховних заходів сприяла формуванню правової обізнаності, знань про загальнолюдські цінності та способи продуктивного спілкування, вирішення конфліктних ситуацій, ефективності процесу профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу та спрямована на роботу з учнями 1-4 класів. Запропоновані форми соціально-виховної роботи використовували вчителі, вихователі, соціальні педагоги шкіл-інтернатів з метою здійснення профілактики правопорушень дітей молодшого шкільного віку [153, с. 132-133]. Вони чітко розмежовані відповідно до віку вихованців (Додаток Н).

Опишемо деякі форми профілактики протиправної поведінки молодших школярів, використаних на етапі формувального експерименту з метою підвищення рівня прояву показників когнітивного критерію.

Наприклад, конкурс малюнків на тему “Я і мої права” проводився у школах-інтернатах після ознайомлення молодших школярів з державними та міжнародними документами про права дітей. Його мета полягає в тому, щоб сприяти усвідомленому закріпленню та систематизації знань дітей-сиріт про їхні права.

У першому класі доцільним виявилось проведення гри “Правовий букварик”. Завданням першокласників було назвати якомога більше прав дітей, які розпочинаються на букву, названу соціальним педагогом. Після чого з озвученими правами треба було скласти коротку усну розповідь про те, яка від них користь дітям. Зрозуміло, що це заняття проводилось після вивчення молодшими школярами їх прав та обов’язків.

Формуванню знань про загальнолюдські цінності сприяло проведення заняття на тему “Десять заповідей людяності”. Молодшим школярам ми пояснювали, що таке людяність, заповідь, на рівні їхнього розуміння, читали притчі та короткі оповідання, де описувались приклади людяної поведінки, аналізували їх. Після цього за допомогою методу “Мозковий штурм” зібрали максимальну кількість ідей щодо формування заповідей людяності. Учасники експерименту пропонували такі варіанти: завжди допомагай слабшим; слухайся вчителя та вихователя; поважай старших; користуйся словами ввічливості; дотримуйся правил поведінки та ін.

Засвоєнню знань дітьми-сиротами молодшого шкільного віку про такі людські цінності, як добро, щедрість, справедливість, сприяла робота над проектами “Що таке добро, що таке зло?”, “Обман і вигадка – одне і те ж саме?”, “Щедрість і жадібність”. Наприклад, працюючи над проектом “Щедрість і жадібність”, учні початкової школи (1-4 кл.) з’ясовували значення цих понять. Кожен клас отримав завдання: 1-й клас – проаналізувати українські народні казки про звірів з метою визначення героїв, поведінку яких можна охарактеризувати за допомогою цих двох понять; 2-й клас – добирав прислів’я та приказки із збірок усної народної творчості про щедрість та жадібність; 3-й клас – малювали ілюстрації до казок та прислів’їв, знайдених попередніми класами, та готували тематичну стінгазету; 4-й клас – з’ясовували, чому щедрість краще, ніж жадібність, та готували виставу за мотивами української народної казки “Про злидні”. Отже, робота над проектом дозволила сформуванню розуміння у дітей початкової школи сутності поняття “щедрість” як важливої загальнолюдської цінності.

Розглядаючи з учасниками формувального експерименту поняття “добро”, використали інтерактивний метод “Тронування”. Її суть полягає у побудові асоціативних зв’язків та об’єднанню асоціацій у більш загальні групи. Наприклад, молодші школярі називали такі асоціації до поняття “добро”: хороший вчинок, слухняна поведінка, ти даруєш подарунок, ти комусь потрібен, мама, нові іграшки, канікули, тобі щось подарували та ін. На основі названих асоціацій ми зрозуміли, що не всі учні розуміють значення цього поняття. Окрім того, частина з них розуміє добро лиш як діяльність, спрямовану на їх особистий добробут. З метою ліквідації такого явища ми провели бесіду “Доброта починається з дитинства” та подорож сторінками усного журналу “Творить добро, щоб кращим став цей світ”.

Виховне заняття на тему “Усе задумано мудро в природі: жити всім треба в мирі та згоді” сприяло формуванню знань про продуктивні способи спілкування, вирішення конфліктних ситуацій. Разом із соціальним педагогом діти з’ясовували, які негативні наслідки може мати сварка, бійка, розглядали прийоми вирішення конфліктних ситуацій мирним шляхом, розучували мирилки, складали казку про країну Миру та виявляли переваги життя за правилами, що існували у ній.

Організації продуктивного спілкування та попередженню виникнення конфліктних ситуацій між дітьми-сиротами, що проживають разом, нами проведено свято з учнями 3-4 класів “Господарі свого дому”, яке передбачало презентацію у міні-групах кімнат, у яких вони проживають, виготовлення та дегустацію випічки (печива, пирогів), постановку міні-вистави “Господиня” за сценарієм, розробленим спільно з соціальним педагогом. Такий захід, безперечно, спонукає до активного пізнання правил гостинності, поведінки хорошого господаря, формує навички самообслуговування, сприяє налагодженню дружніх стосунків та продуктивній взаємодії учасників експерименту.

Ефективному правовому інформуванню та глибинному розумінню дітьми правових знань під час проведення цієї системи виховних заходів у позакласній діяльності сприяла робота над такими проектами: “Чи потрібно знати свої права та обов’язки?” (1-2 кл.), “Наші права та наші обов’язки” (1-4 кл.), “Міжнародні документи про права дітей” (1-4 кл.), “Правила поведінки учнів” (1-4 кл.), “Правова абетка” (2-4 кл.), “Створення книги “Мої права та обов’язки”” (3-4 кл.), “Як уникнути пожежі?” (1-4 кл.), “Як зберегти природне багатство?” (2-4 кл.), “Забруднення природи. Вплив навколишнього середовища на здоров’я людей!” (2-4 кл.). Зокрема, працюючи над проектом “Міжнародні документи про права дітей” (1-4 кл.), молодші школярі дізналися, у яких міжнародних документах йдеться про їхні права, які саме вони є, проаналізували, забезпечуються чи ні вони у їхньому житті, а також малювали малюнки, що ілюстрували права дітей, зазначені у відповідних документах. Проект “Створення книги “Мої права та обов’язки”” передбачав виготовлення та оздоблення кожною дитиною саморобної книжечки, де були б записані всі основні її права та обов’язки. Така діяльність зумовлювалась тим, що в школі-інтернаті немає необхідної кількості літератури для дітей на правову тематику, яка б могла задовольнити потреби кожного, тому саме ці книжечки-саморобки допомагали реалізувати завдання правового інформування школярів.

Реалізації завдань інформаційно-правової освіти дітей-сиріт молодшого шкільного віку сприяло читання та аналіз казок щодо наявності у них порушень прав дітей. Найкраще сприймається інформація, яку дитина пізнає самостійно, тому ми і обрали таку форму роботи. Отож, з метою виявлення прав дітей учні 1-4-х класів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт читали та аналізували такі казки: Г.Х. Андерсен “Снігова королева”; Брати Грїмм “Білосніжка та семеро гномів”; С.Я. Маршак “Дванадцять місяців”; Ш. Перро “Попелюшка”; англійська народна казка “Троє поросят”; українські народні казки “Колобок”, “Івасик-Телесик” та ін. Після того, як визначили, які саме права героїв порушувались, відшукували, в якому із документів і де прописані їхні права, де вони зазначені. Наприклад, аналізуючи казку Ш.Перро “Попелюшка”, молодші школярі виявили права і пригадали документи, у яких вони зазначені, зокрема, до них зарахували такі: дитина має право на відпочинок (Конвенція ООН про права дитини, ст. 31; Загальна декларація прав людини, ст. 24; Конституція України, ст. 45); право на захист від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації та насильства (Конвенція ООН про права дитини, ст. 16, 19; Загальна декларація прав людини, ст. 4-5; Декларація прав дитини, пр. 9; Конституція України, ст. 48; Закон України про охорону дитинства, ст. 10); право на повноцінне харчування (Конвенція ООН про права дитини, ст. 24; Декларація прав дитини, пр. 4; Конституція України, ст. 48; Закон України “Про охорону дитинства”, ст. 8); право на здорове зростання і розвиток (Декларація прав дитини, пр. 2, 4); діти не повинні залучатись до примусової праці (Конвенція ООН про права дитини, ст. 32,36).

Не менш ефективними для здійснення будь-якого інформування, зокрема правового, є застосування ігрових методів. Через їх використання діти отримували можливість самі брати активну участь у процесі пізнання, а не просто бути пасивними спостерігачами. З молодшими школярами організовувалося розігрування ситуацій, що постають перед ними у повсякденному житті, зокрема: “На вулиці”, “На перерві”, “Поведінка на уроках”, “У їдальні”, “У кімнаті”, “У магазині”, “На екскурсії”. Перед проведенням серії рольових ігор, що стосувалися поведінки дитини у різних ситуаціях, ми пропонували учням 1-2-х класів послухати казку “Про лисенятко Славка та його лісових друзів”. Після аналізу казки дітям пропонувалось включитись у рольові ігри, назви яких зазначено вище. Образи героїв казки переносились до запропонованих ігор. Ролі чітко розподілялись між дітьми. На основі ігрової діяльності учні ще раз пригадували та усвідомлювали правила поведінки в соціумі, проте не просто слухаючи чи називаючи їх, а виконуючи практичні дії, що імітували реальне життя. Наприклад, гра “Поведінка на уроці” передбачала виконання таких ролей: вчителя лісової школи, Лисенятка Славка, його однокласників – лісових звірят. Отож, діти розігрували поведінку на уроці у лісовій школі. Були представлені варіанти зразкової і поганої поведінки. Після завершення гри ми аналізували, що було правильно у поведінці учнів лісової школи, а що ні, як можна було б змінити їх поведінку на краще, як почувався вчитель, коли звірята його не слухались, яке право учнів, що поводитись слухняно, було порушено тими, хто заважав здійснювати навчальний процес? Організація сприйняття правової інформації через ігрову діяльність є найбільш продуктивною, оскільки вона ініціює активне пізнання, покращує запам’ятовування та усвідомлення дітьми правил поведінки у соціумі. Не менш вагоме значення для здійснення якісної правової освіти дітей мають дидактичні ігри: “Розплутай клубок”, “Правовий футбол”, “Можна-не можна”, “Весело-сумно”, “Вилучи зайве”, “Поле чудес”, “Правовий брейн-ринг”, “Склади веселку”. Наприклад, гра “Розплутай клубок” використовувалась нами для узагальнення та систематизації правових знань учнів, отриманих під час занять з соціальним педагогом. Учасникам експерименту пропонували завдання, спрямовані на перевірку засвоєння вивченого матеріалу. Для організації ігрової діяльності необхідно було підготувати питання, які передбачали конкретну та однозначну відповідь, два великих клубки ниток. Молодших школярів ділили на команди. Кожна команда по черзі відповідала на одне питання. Якщо відповідь правильна, то вона отримувала право розмотати нитки з клубка на довжину 1 м. Для більшого зацікавлення дітей-сиріт грою в середині нього доцільно сховати якийсь невеличкий предмет або написане прислів’я чи фразу, які викличуть позитивні емоції, здивування.

Гра “Правовий футбол” може використовуватись як на початку заняття, для актуалізації набутих раніше правових знань, так і в кінці, з метою узагальнення. Вона не потребує особливої підготовки з боку соціального педагога. Для організації діяльності потрібен невеличкий м’ячик або просто листок паперу, якому можна надати форму кульки. Той, у кого знаходиться кулька чи м’ячик, виконує певне завдання. Перший раз його кидав педагог, далі діти самостійно передавали один одному м’ячик, задаючи питання, що стосувалося обговорюваної теми. Приклади питань: У яких документах зазначено, що кожна дитина має право на життя?; Про що йдеться у статті 19 Конвенції ООН про права дитини?; Які діти насамперед потребують особливого піклування держави про себе?

Гра “Вилучи зайве” використовували на етапі формувального експерименту з метою узагальнення та систематизації дітьми набутих правових знань. Вона організовувалась двома способами: групова та фронтальна робота. Групи працюють за такими напрямками: а) педагог обирає певне право дитини, яке заздалегідь записує на картці. На зворотньому боці картки він записує назви документів, у яких про нього йдеться, проте серед них є і зайві. Діти мають закреслити назви документів, які не стосуються зазначених прав; б) на картках записуються правила поведінки в кімнаті, на прогулянці, на уроці та ін., але серед них є зайві твердження або такі, що не є правилами, а навпаки – демонструють порушення. Молодші школярі закреслюють зайві правила; в) на картках пишеться опис хорошого

друга, учня, однокласника, проте де-не-де зустрічаються й негативні характеристики. Учні мають зорієнтуватися і закреслити зайве. Кожна група обов'язково звітує про результати своєї роботи. Після усіх представлень соціальний педагог робить разом з дітьми загальний висновок. Другий спосіб – бере участь увесь клас одночасно. В такому випадку педагог не роздає картки із завданнями, а зачитує їх вголос. Після того, як правила поведінки будуть обговорені за допомогою цієї гри, можна разом з дітьми виготовити пам'ятки поведінки дисциплінованого учня, друга, однокласника, сусіда та розмістити їх на стінах класу. Для того, щоб вони більше привертали увагу дітей-сиріт, їх можна прикрасити малюнками, що ілюструють запропоновані правила поведінки.

Суть гри “Склади веселку” передбачала таке: кожен учень отримував частину великої веселки із малюнком, що ілюстрував якесь право дитини. Її завдання – згадати, якому праву відповідає цей малюнок, і сказати відповідь на вухо педагогу. Якщо відповідь правильна, то учасник експерименту отримував дозвіл почепити свій шматок веселки на ватман. Коли всі діти виконають завдання і веселка буде завершена, то обов'язково треба запитати учнів, які права кожному з них треба було відгадати, а потім можна повернути веселку зворотнім боком і ще раз подивитись усі малюнки та пригадати вивчений матеріал.

Досить цікавими для дітей є творчі ігри, зокрема, гра “Вчинок і колір”. Сутність її полягає в тому, що соціальний педагог розповідає або зачитує коротеньку ситуацію, реальну чи вигадану, яка могла трапитися у житті дітей. Завдання учнів – після прослуховування охарактеризувати описаний у ній вчинок, проте не словами, а кольором. Мета такої ігрової діяльності – з'ясувати, які кольорові асоціації виникають у дітей в процесі сприйняття того чи іншого вчинку. Для пошуку кольорових асоціацій молодшим школярам роздавалися аркуші паперу. Малювати можна було за допомогою фарб, фломастерів чи олівців. Проте, гра потребувала дотримання одного важливого правила – вчинок, описаний у ситуації, можна було зобразити лише одним кольором. Після завершення малювання у дітей запитували, чому саме такий колір вони обрали для зображення цього вчинку і як вони його сприймають: позитивно чи негативно. Також можна запитати у дітей, як би вони повелися в описаних ситуаціях.

Творча гра “Створення казки про країну Права” потребувала попереднього визначення дійових героїв. Це завдання виконувалось спільно з дітьми. Після визначення дійових героїв спільно з учнями ми пропонували молодшим школярам подумати, що могло б відбуватися у казці з кожним з них. Учні висловлювали свої міркування та спільно обирали, якою все ж буде основна сюжетна лінія казки. Обравши її, ми працювали вже над створенням зачину, основної частини та кінцівки у деталях. Під час складання казки зрозуміли, що деякі дійові особи є зайвими та не використовували їх у сюжеті. Завершивши роботу над змістом, виразно зачитували казку, після прослуховування обговорювали поведінку дійових осіб та намагалися зрозуміти, що вплинуло на неї (Додаток П). Домашнім завданням було намалювати ілюстрації до казки. Також були створені такі казки: “Собаки-забіяки”, “Вечір в лісі”, “Тимко-бешкетник”. Використання ігрової діяльності сприяло усвідомленому та вмотивованому набуттю учнями шкільно-інтернатів правових знань, засвоєнню загальнолюдських цінностей, способів продуктивного спілкування.

Неодноразово з учасниками формувального експерименту з метою забезпечення належного рівня правової освіти під час проведення позакласних занять ми використовували матеріали, розміщені на Інтернет-сайтах. Попередньо нами було здійснено аналіз інформації, яка розміщена в Інтернет-мережі, та зосереджено увагу на кількох сайтах, що максимально забезпечують потреби дітей у пізнанні правової інформації. Зокрема, за їх допомогою ми ознайомили дітей з головними міжнародними документами, у яких йдеться про права дітей, та законами нашої країни, переглядали анімаційний мультфільм “Справедливе курчатко” за статтями Конвенції ООН про права дітей, казки “Про царівну Несміяну та право дитини на індивідуальність”, “Казка про

право на життя”, “Нашим дітям треба дім із теплом батьківським в нім”, читали історію виникнення прав, ознайомилися з правилами, що допоможуть уникнути насильства. На урядовому сайті для дітей дізналися номер телефону служби довіри, куди діти можуть зателефонувати у випадку, якщо зазнали насилля, а також тлумачення основних правових понять. Зважаючи на недостатню кількість книг у бібліотеках шкіл-інтернатів, доречним виявилось використання матеріалів сайтів з дитячими творами в онлайн-варіанті, які діти-сироти читали, аналізували різні прояви людської поведінки, їх наслідки).

Окрім позакласної діяльності, великий потенціал для здійснення інформаційно-правової освіти дітей-сиріт молодшого шкільного віку у навчальному процесі має курс “Я і Україна” (громадянська освіта), оскільки багато тем, запропонованих для вивчення, безпосередньо спрямовано на отримання учнями правових знань. З метою найповнішого використання потенціалу цього курсу у правовій освіті молодших школярів, ми проаналізували підручник “Я і Україна”, авторами якого є Т.М. Байбара та Н.М. Бібік, рекомендований Міністерством освіти і науки України. З’ясувалося, що матеріал підручників “Я і Україна” для 3 та 4 класів забезпечує реалізацію змістових ліній Державного стандарту та концентричних ліній програми. Назви розділів співпадають з назвами концентричних ліній, але у підручнику для 3 класу окремо не виділяється розділ “Громадянські права та обов’язки”, хоча весь необхідний матеріал наявний у ньому. Це частково порушує логіку змісту.

Текстове наповнення підручника містить матеріал, необхідний для формування свідомого громадянина, патріота, з стійкими моральними переконаннями, правовою обізнаністю, людини з шляхетними особистісними якостями і рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток. Інформаційна частина підручника насичена матеріалами про права і обов’язки громадянина, батьків, дітей. Тексти підручників, крім пізнавального, мають велике виховне навантаження: формують у молодших школярів найбільш значущі для українського народу цінності (патріотизм, державотворчість, соціальну справедливість, первинність духовного щодо матеріального, природолюбство, людинолюбство, взаємоповагу), виховують у дитини власне “Я”, віру в свої сили, талант, здібності, гуманну, творчу, соціально активну особистість, здатну бережливо ставитися до природи, світу речей, самої себе, інших людей, розуміти значення життя як найвищої цінності. Зокрема, акцент на правовому інформуванні робиться у таких текстах: “Великий дім – держава, лад у ньому – закон”, “Правопорушення”, “Умій відмовляти”, “Чому не можна підглядати”, “Людина серед людей”, “Чи варто бути правдивим?”, “Про правопорушення”, “Телефонний тероризм”, “Бомжик-перевертень”, “Вчинок і наслідок”, “Права й обов’язки громадянина”. Вдало змальовано своєрідність спілкування дітей з представниками різних поколінь. Вправи у підручнику розроблено таким чином, що дозволяють застосувати теоретичні знання при набутті практичних умінь і навичок, показують зв’язок їх з життям, що є дуже важливо. У підручнику містяться завдання, спрямовані на забезпечення міжсуб’єктивності спілкування, моделювання культурних і статево-рольових стандартів поведінки: вправа “Добери слово” – робота в парах; вправа “Розкажи про себе” – робота в парах; вибери роль, яка тобі до душі, а яка дається важко; запитання і завдання, які спрямовують учнів на активну пізнавальну діяльність, сприяють розвитку мислення, спостережливості, самостійності, активності: започаткуйте проект “Наш клас”; зробіть у класі виставку улюблених книжок; складіть правила поведінки, які б ви хотіли адресувати учням далекого майбутнього; зберіть бібліотеку книжок про видатних людей. Такі завдання творчого характеру і безперечно сприяють не просто заучуванню того чи іншого правового матеріалу, а й активному, зацікавленому сприйняттю інформації. Проте, як показали результати спостереження, вчителі рідко встигають на уроках виконати їх з учнями. Тому на етапі формувального експерименту більшість творчих та проблемних завдань зазначеного підручника ми виконували в позаурочній діяльності з метою забезпечення максимально сприятливих умов для підвищення когнітивного компоненту та

його показників у дітей-сиріт молодшого шкільного віку. Крім того, в підручнику розміщено багато текстів в формі діалогу, що дозволяє розіграти запропоновані ситуації в особах, придумати іншу кінцівку, інший хід подій (наприклад, “Де справжнє “Я””, автор І. Оні (4 клас); “Байдужість” автор В. Сухомлинський (4 клас)); “Три пари брудних туфель”, автор С. Могилевська (3 клас) та ін.). Отже, підручник є незамінним засобом правового інформування в початковій школі, що має надзвичайний потенціал для забезпечення важливої соціально-педагогічної умови – інформаційно-правової освіти дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Під час вивчення курсу “Громадянська освіта” в початковій школі значення такого засобу навчання, як слово вчителя, дещо втрачається. Навчальний процес може ефективно здійснюватись лише при переході його в діалог, тому що ця дисципліна передбачає вивчення правових понять, а вони є абстрактними, і розуміння їх можливе лише за умови активної мовленнєвої взаємодії.

Можна використати такі завдання для побудови діалогу в системі спілкування “вчитель-учень”:

- Чи можна частково дотримуватись своїх обов’язків? Чому важливо знати свої права та обов’язки? Чи повинні мати твої однокласники такі ж права, як і ти? До чого може призвести порушення тобою прав інших дітей? (Тема: Правопорушення (3 клас)).

- Які обов’язки учня ти вважаєш найголовнішими? Чому? Що, на твою думку, треба робити учням, аби і їм, і вчителеві працювалося і думалося легко й вільно? Доведи. Чи справедливо, заважати своєю поведінкою навчатися іншим дітям? Чому? (Тема: Здрастуй, школо! (3 клас)).

- Як ти розумієш слова “права” та “правопорушення”? Яка поведінка допоможе тобі досягти бажаного? Чому? Чи завжди можна робити те, що хочеться? (Тема: Права й обов’язки громадянина(3 клас)).

Учням можна запропонувати такі завдання для побудови діалогу в системі спілкування “учень-учень”:

- Обговоріть питання: Чому не треба робити будь-якої шкоди собі й іншим? Кращі думки запишіть на аркуші паперу, вказавши їх автора, та прилаштуйте цей аркуш у класі на видному місці (Тема: Радість життя (4 клас)).

- Обговоріть, що може трапитися, якщо: залізити в чужу машину, щоб подивитися, яка вона; кинути камінь у вікно трамвая чи поїзда; розмалювати графіті під’їзд свого будинку; стояти на варті, поки друзі у кіоску крадуть диски (Тема: Про правопорушення (4 клас)).

Такі діалоги можна використовувати на етапі закріплення знань або узагальнюючому та підсумковому уроках.

Не менш важливою формою правового інформування ми вважаємо гурткову роботу. Метою роботи гуртка “Малечі про серйозні речі” визначили: поглиблення знань дітей про їх права та обов’язки, активізація пізнавального інтересу, ознайомлення дітей-сиріт із сферами застосування правової інформації, формування навичок правомірної поведінки. У плані роботи гуртка було заплановано заняття із виготовлення стінгазет на правову тематику, вивчення міжнародних та державних документів про права дітей, створення казок та оповідань дітьми з описом ситуацій порушень прав дітей, невиконання ними обов’язків та наслідків таких дій, проведення практичних занять із закріплення теоретичних знань.

У результаті роботи гуртка “Малечі про серйозні речі” учасниками було виготовлено три стінгазети, у яких було відображено права та обов’язки дітей-сиріт молодшого шкільного віку, взято активну участь у проведенні тематичної лінійки та вікторини до Дня захисту прав дітей, організовано та проведено “Конкурс знавців права”.

Отже, організація правового інформування дітей-сиріт молодшого шкільного віку на основі описаних форм, засобів, методів профілактики правопорушень сприяла формуванню свідомого засвоєння дітьми правових норм у суспільстві, засудженню таких неправомірних проявів поведінки, як крадіжки, бійки, здирництво, насилля, псування

майна, асоціальних звичок (лінь, брехливість, агресивна поведінка, нецензурна лексика, шкідливі звички) та ін.

Третьою соціально-педагогічною умовою профілактики протиправної поведінки дітей-сиріт в навчально-виховних закладах інтернатного типу є індивідуалізація профілактики правопорушень. Вона є актуальною, оскільки кожен молодший школяр цієї категорії учнів характеризується своїми особливостями розвитку психіки, специфічними лише для нього переживаннями та проблемами, способами сприйняття. Дуже важливим для реалізації цієї умови виявився відбір методів та форм роботи. Більшість проблемних дітей-сиріт молодшого шкільного віку, що перебувають в навчально-виховних закладах інтернатного типу, не вміють налагодити дружні стосунки зі своїми однолітками, порушують правила дисципліни не лише у школі, а й у кімнаті, тому одним з важливих методів впливу на них визначили привчання до дотримання правил людського співжиття. Наприклад, помітивши, що учень 4-го класу часто не найкращим чином поводить із сусідами по кімнаті (обзиває їх, ставить підніжки, може зіпсувати їх іграшку), ми вирішили застосувати метод привчання. Залишившись сам на сам з хлопчиком, ми запитали його, чи подобалось би йому, якби з ним так поводитись інші? Потім зробили акцент на позитивних рисах хлопчика (він гарно малює), похвалили його за них.

У процесі педагогічного спілкування з учнем спробували переконати його, що життя зміниться на краще, якщо він потоваришує з сусідами або хоча б не ображатиме їх. Як наслідок, вони зможуть йому довіряти, теж ставитимуться до нього добре і стануть товаришами, а не ворогами. Зауважили, що для того, щоб це було можливим, потрібно обов'язково дотримуватися правил співжиття у кімнаті (Додаток К). Потім повторно зустрілись з дитиною через два тижні з метою дізнатися його враження від зміни поведінки. Упродовж цього часу ми не втручалися в процес поведінки школяра у кімнаті, проте постійно спостерігали за тим, виконує він правила чи ні. Учень зауважив, що дотримуватись запропонованих правил було важко і не все йому ще вдалося. Ми зустрілися з ним ще через два тижні. На цій зустрічі він був значно задоволеніший, ніж на попередній, оскільки діти у кімнаті стали сприймати його зовсім по-іншому, і хоча їх стосунки важко ще назвати хорошими, проте ставлення вже значно краще.

Не менш важливою формою роботи виявились зустрічі з працівниками кримінальної міліції у справах дітей. Вони сприяли наданню необхідної інформації молодшим школярам у не зрозумілих їм правових питаннях, окрім того, часто мали виховний характер. Працівники міліції пояснювали дітям-сиротам, наскільки небезпечною може бути та чи інша поведінка, до яких наслідків вона може призвести, наводили приклади з життя дітей, які стали на злочинну дорогу і чим це закінчилося.

Нами було створено у школах-інтернатах "Скриньки довіри", до яких кожна дитина, незалежно від статусу в класі, могла написати про свої проблеми та переживання. Проаналізувавши наявні проблеми вихованців, ми добирали для обговорення виховні ситуації, які б допомогли їх вирішити, прийняти правильне рішення.

З усіма дітьми, що потребували, на наш погляд, корекції поведінки або деяких її особливостей у навчально-виховних закладах інтернатного типу, ми проводили індивідуальні бесіди. Зокрема, з ученицею 3-го класу з'ясували, чому їй не вдається знайти друзів серед однокласників, вислухали її точку зору, дали кілька порад: бути уважнішою до чужих проблем, вміти вислухати інших, не завжди висловлювати дітям свої думки, навіть якщо вони є правильними, проте ображають їх особистість.

З учнем 4-го класу ми спілкувалися з метою виявлення причин, що спонукають його до крадіжок. Хлопчик розповів, що йому хочеться мати речі, які є в інших, а оскільки він їх не має, то і бере в інших. Довелося наголосити на тому, що зараз він не може бути покараний за це законом, але коли досягне чотирнадцятирічного віку, то вже тоді доведеться відповісти досить серйозно за свої вчинки.

У практичній діяльності педагогічного колективу загальноосвітніх шкіл-інтернатів під час проведення формувального експерименту при здійсненні індивідуальної

профілактичної роботи ефективним виявився метод наведення прикладів. Його можна використовувати за двома напрямками: демонструвати дітям приклади позитивної поведінки; пояснювати приклади негативної поведінки, аналогічні до тих, які проявляються у них самих, та до яких наслідків вони призводять. Заохочення та покарання – це специфічні методи в індивідуальній профілактичній роботі, які потребують особливо обережного використання. Наприклад, учениця 2-го класу була дуже невпевненою у собі дівчинкою і навіть, коли їй все вдавалось, вона не вірила, що дійсно виконала завдання успішно. Окрім того, у дівчинки переважно виявлявся песимістичний настрій, і їй завжди надзвичайно складно вдавалось приймати будь-яке рішення. З метою зменшення цих негативних проявів у характері дівчинки ми вирішили хвалити її навіть за найменші успіхи: за добре виконану вправу, розв’язану задачу, за порядок у кімнаті, гарну поведінку. Ми доручали їй справи, досить прості на перший погляд (підлити вазони у класі, витерти дошку, записати на дошці дату заняття). Після їх виконання обов’язково хвалили ученицю в присутності інших дітей, переконували їх у тому, що дійсно Наталка все зробила дуже добре. Як наслідок такої діяльності, дівчинка прагнула щонайкраще виконати все, що треба, оскільки до неї виявляли довіру та заслужено оцінювали. Ми призначили школярку дизайнером стінгазети, що випускали молодші школярі. Для того, щоб її випустити, учениці потрібно було самостійно приймати рішення, які малюнки краще тут розмістити, як розташувати матеріал.

Працюючи над реалізацією завдань формульованого експерименту в навчально-виховних закладах інтернатного типу, детально аналізували середовище, в якому перебували діти-сироти: з ким приятелюють, чим займаються у вільний час, що найбільше цікавить, чого не люблять. Дітей, у яких виявили значні проблеми у формуванні позитивних рис характеру, схильність до правопорушницької поведінки, направляли на консультацію до психолога та соціального педагога.

Індивідуалізацію профілактичної діяльності доцільно здійснювати під час проведення виховних занять, оскільки потрібно добирати завдання для кожної дитини, що відповідають рівню її розвитку та характеру проблем, які склались. Окрім того, дуже ефективним методом організації такої діяльності є навіювання. Текст програми, що навіювалася, ми розробляли індивідуально для кожної проблемної дитини, проте він відповідав чіткій формулі – хочу, можу, буду, є. Наприклад, для учениці 3-го класу, яка характеризувалася безвідповідальністю та лінощами, ми запропонували таку програму навіювання: “Я лежу на галявині, осяяній сонцем, на душі спокійно та затишно. Мені нічого не загрожує, я дуже спокійна. Постійно лунає спів птахів, і він ще більше мене заспокоює. Я хочу більше не забувати про завдання, які мені доручають, та виконувати їх вчасно, а ще спочатку виконувати свої обов’язки, а вже тоді відпочивати. Я можу це зробити, бо я досить відповідальна дитина і працьовита. Я буду планувати свій день правильно. Я обов’язково все виконаю, що потрібно. Подув приємний теплий вітерець, співають птахи, на душі затишно та спокійно”.

Не менш важливим методом індивідуального підходу у профілактиці протиправної поведінки молодших школярів вважаємо доручення. Наприклад, для учнів, які були гіперактивними, порушували дисципліну на перервах у школі, виявляли незацікавленість до навчально-пізнавальної діяльності, ми доручили організувати ігрову діяльність класу на перерві. Їм подобалося відчувати свою значущість, довіру з боку учителів, та й часу на порушення дисципліни уже не залишалось.

Учням, що не виявляли інтересу до правових знань, ми доручили створити куточок правової інформації у класі. У процесі роботи молодші школярі дізналися багато нового про права дітей, їх обов’язки, а також ознайомилися з державними та міжнародними документами, у яких йдеться про них. Припускаємо, що така діяльність сприяла підвищенню інтересу до знань на правову тематику, оскільки продукти власної діяльності не можуть не цікавити.

Описані нами форми та методи вважаємо ефективними для здійснення індивідуальної профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в загальноосвітніх школах-інтернатах та такими, що оптимально сприятимуть підвищенню рівня правомірної поведінки, виявленого нами на констатувальному етапі експерименту.

Четвертою соціально-педагогічною умовою профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку нами визначено підвищення рівня професійної готовності педагогів та вихователів до профілактичної роботи, оскільки саме від цього значною мірою залежить якість організації та здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу. Теми лекцій, які ми пропонували для розгляду вчителям та вихователям, соціальним педагогам, зазначені нами у параграфі 2.2. Такий факультативний курс спрямовано на те, щоб допомогти педагогічним працівникам навчально-виховних закладів інтернатного типу зорієнтуватись у виборі ефективних технологій, методів, форм, засобів профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Перша тема, “Профілактика правопорушень як соціально-педагогічна проблема”, розглядалась протягом двох занять, під час яких слухачі лекційного курсу були ознайомлені з поняттями “профілактика правопорушень”, “соціально-педагогічна профілактика”, “види профілактики”, “правопорушення”, завданнями та нормативно-правовим забезпеченням у сфері профілактики правопорушень неповнолітніх.

Наступна тема “Причини та фактори формування протиправної поведінки молодших школярів” (два заняття) передбачала пояснення причин протиправних вчинків дітей-сиріт молодшого шкільного віку. Особливо детально було розглянуто соціальні, які розподілили на дві великі групи: зовнішні та внутрішні. Зовнішні причини обумовлюються педагогічним та учнівським колективом, сім’єю, вулицею. Аналізуючи фактори, що сприяють формуванню протиправної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку, користувалися науковим доробком з цієї проблеми, зокрема В.К. Андрієнко [5], О.В. Бакаєва [11], В.М. Оржеховської [138] та ін.

Розглядаючи тему “Типові порушення у поведінці дітей-сиріт молодшого шкільного віку”, педагоги ознайомилися з проблемою класифікації порушень поведінки. Робота над нею здійснювалась протягом одного заняття. На думку В.М. Оржеховської, розрізняються три рівні антигромадських вчинків. На першому рівні знаходяться різноманітні порушення дисципліни: культури поведінки, статутів загальноосвітньої школи, статутів різноманітних дитячих і молодіжних громадських організацій. До другого і третього рівнів належать правопорушення, які поділяються на проступки (порушення нормативних положень органів влади: законодавчих, правоохоронних, цивільного кодексу) і злочини (порушення статей Кримінального кодексу) [137, с. 56]. Серед порушень дисципліни М.М. Фіцула визначив такі: недисциплінованість і порушення правил поведінки, брехливість, лінь, злодійство, бешкетництво, хуліганство, втечі, агресивність, вживання лайливих виразів, азартна гра, захоплення палінням, афективні форми поведінки. Для дітей-сиріт молодшого шкільного віку найбільш типовими порушеннями у поведінці, за результатами експериментального дослідження, виявились агресивність, надмірна тривожність, схильність до насильства, крадіжки, брехливість, вживання лайливих виразів, захоплення палінням, афективні форми поведінки [234].

Результати роботи над темою “Принципи, методи, форми, засоби профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу” представлені нами у моделі профілактики протиправної поведінки молодших школярів. Тема вивчалася впродовж чотирьох занять.

Тему “Особливості психічного розвитку та процесу соціалізації дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу” розглядали впродовж чотирьох занять. Працюючи над нею, ми не зосереджувалися лише на психологічних особливостях дітей-правопорушників, тому що профілактичну діяльність спрямовували на всіх дітей-сиріт молодшого шкільного віку, що перебували в інтернатному закладі, а не лише на певну категорію. На перших двох

заняттях розкрили особливості психічного розвитку дітей-сиріт дошкільного віку, молодшого шкільного віку, підліткового та юнацького віку, дітей з асоціальними проявами та схильними до правопорушень. Хоча в колі нашого наукового інтересу діти лише молодшого шкільного віку, все ж для правильного визначення цілей профілактики правопорушень, забезпечення наступності у формуванні правосвідомості та правової обізнаності всім учасникам цього процесу доцільно знати, які особливості у поведінці та характері дітей-сиріт вже сформовані та над удосконаленням чи ліквідацією яких потрібно працювати [154, с. 127]. Інші два заняття були спрямовані на розгляд своєрідності процесу соціалізації дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу. Плануючи профілактичні заходи, соціальним педагогам обов'язково потрібно знати, які саме соціальні відхилення можуть виникати у дітей-сиріт в інтернатних закладах. Така інформація допоможе їм та вчителям, вихователям визначитися, які прояви у поведінці молодших школярів потребують корекції. Під час лекції акцентували увагу педагогічного колективу інтернату на особливостях поведінки дітей, що формуються внаслідок перебування в такому закладі, наприклад, формування утриманицької позиції, яка після закінчення закладу може спонукати вихованця до таких протиправних дій, як крадіжки, шахрайства і навіть вбивства з метою легкої наживи.

На останніх трьох заняттях лекційного курсу розглядалася тема “Умови профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу”. Соціальним педагогам, вчителям та вихователям шкіл-інтернатів до розгляду пропонувалися соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень, описані нами у цьому параграфі, та визначалися технології, методи, форми, засоби ефективної їх реалізації.

Отже, технологія профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку впроваджувалася нами в навчально-виховних закладах інтернатного типу Хмельницької, Житомирської та Вінницької областей упродовж 2008-2010 н.р. Вона спрямовувалась на практичну реалізацію моделі профілактики правопорушень та соціально-педагогічних умов як однієї із її складових.

Таким чином, розроблена технологія профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку, що перебувають в навчально-виховних закладах інтернатного типу, дозволила реалізувати соціально-педагогічні умови, які сприяли формуванню правомірної поведінки дітей-сиріт у експериментальних освітніх закладах.

2.4 Результати впровадження соціально-педагогічних умов і технології профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку

Експериментальна робота нашого дослідження була спрямована на впровадження соціально-педагогічних умов, що сприяли підвищенню рівня правомірної поведінки учнів та ефективності здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу. Реалізація цієї мети на формуальному етапі дослідження здійснювалася шляхом активного використання технології профілактики правопорушень серед дітей-сиріт.

Проведення експериментальної роботи дозволило впроваджувати ефективну технологію, методи, форми профілактичної роботи з дітьми-сиротами, що перебувають в навчально-виховних закладах інтернатного типу, з метою формування правомірної поведінки, реалізувати модель профілактики правопорушень та вдосконалити методіку роботи з цією віковою категорією; виявити проблеми, що виникають в процесі здійснення профілактики правопорушень; організувати діяльність таким чином, щоб діти брали активну участь в організації процесу набуття знань, вмінь та навичок свідомої правомірної поведінки, використовували набутий досвід у повсякденному житті без необхідності контролю дорослих.

Для виконання зазначених завдань нами розроблено експериментальну програму, яка передбачала такі етапи роботи з дітьми-сиротами молодшого шкільного віку:

- 1) виявлення рівня правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу;
- 2) визначення сприятливих для здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку соціально-педагогічних умов;
- 3) впровадження в практику роботи шкіл-інтернатів технології, спрямованої на реалізацію соціально-педагогічних умов;
- 4) перевірка ефективності створених соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Така структура експерименту дозволяє продуктивно вирішити проблему профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку та перевірити прогнозований результат.

На констатувальному етапі експерименту розробили компоненти та показники готовності дітей-сиріт молодшого шкільного віку до правомірної поведінки, здійснили діагностику рівня сформованості правомірної поведінки та з'ясували, які відхилення виявляються у поведінці дітей. Для цього було проведено анкетування та використано низку методик. Зокрема, молодшим школярам школи-інтернату було запропоновано три анкети з метою виявлення рівня правової обізнаності молодших школярів, інтересу та мотивації до навчання, знань про загальнолюдські цінності, володіння навичками соціально позитивної поведінки. Психологічні методики використовувались з метою з'ясування особливостей розвитку дитини, які можуть обумовлювати відхилення у їх поведінці. Найбільш доречними для використання виявились методики: кольоровий тест М. Люшера, тест Теммла, Дорки, Амен "Тривожність", тест "Малюнок людини". Для виявлення рівня сформованості правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку за усіма розробленими критеріями та показниками було використано анкетування, метод незалежних експертних оцінок, опитувальник для учасників експерименту та діагностичні бесіди. Одержані в процесі діагностування результати допомогли визначити коло питань, які необхідно вирішити для реалізації загальної мети – здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку через упровадження соціально-педагогічних умов. Тому наступний етап передбачав визначення соціально-педагогічних умов та технології профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку. Упровадження визначених нами соціально-педагогічних умов та технологій здійснювалося в експериментальній групі (98 учнів).

Метою формульованого експерименту було впровадження визначених соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку через технологію профілактики протиправної поведінки. Підтвердженням їх ефективності має стати підвищення рівня правомірної поведінки учасників експерименту. Ця обставина зумовила поділ учнів початкової школи на контрольні (КГ) та експериментальні (ЕГ) групи. Поділ здійснювався на основі результатів, отриманих на констатувальному етапі експерименту. До кожної з груп ми намагалися включити приблизно однакову кількість молодших школярів. До ЕГ ми включили 98 дітей-сиріт рівень правової поведінки яких був дещо нижчим, ніж у інших, за результатами констатувального експерименту, до КГ – 106 учнів цієї ж категорії.

Запропонована технологія, методики здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку добиралися з урахуванням типів порушень, що простежуються у поведінці дітей і визначені на етапі констатувального експерименту та були спрямовані на реалізацію моделі процесу профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу.

Для того, щоб довести ефективність впровадження запропонованих нами соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу, нами виокремлено 3 блоки навчальних

років. Розподіл учнів контрольних та експериментальних груп за блоками навчальних років подано в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Розподіл учнів контрольних і експериментальних груп за блоками навчальних років

Блоки	2007-2008 н.р.		2008-2009 н.р.		2009-2010 н.р.	
I блок	2 клас		3 клас		4 клас	
	К 1	Е 1	К 1	Е 1	К 1	Е 1
	48	45	48	45	48	45
II блок	1 клас		2 клас		3 клас	
	К 2	Е 2	К 2	Е 2	К 2	Е 2
	36	33	36	33	36	33
III блок	-		1 клас		2 клас	
	-		К 3	Е 3	К 3	Е 3
			22	20	22	20
Загальна кількість учнів	204					

Ми припускаємо, що описана нами технологія здійснення профілактики правопорушень сприяла підвищенню рівня правомірної поведінки молодших школярів та була спрямована на забезпечення критеріїв та показників когнітивного, емоційно-мотиваційного і поведінкового компонентів.

З метою подальшого визначення динаміки змін рівнів правомірної поведінки учасників експерименту у контрольній та експериментальній групі перед початком формувального експерименту ми провели діагностику за трьома методиками, які ж потім знову використали під час контрольного експерименту (Додаток Р). Результат виявлення рівнів правомірної поведінки за трьома методиками міститься у табл. 2.14.

Таблиця 2.14

Рівень правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку за трьома методиками перед формувальним експериментом

Критерії	Рівні								
	Високий			Середній			Низький		
	КГ (100%/ 106 у.)	ЕГ (100%/98 у.)		КГ (100%/ 106 у.)	ЕГ (100%/98 у.)		КГ (100%/ 106 у.)	ЕГ (100%/98 у.)	
Когнітивний	м.1	7,5 / 8	7,2 / 7	м. 1	50 / 53	46,9 / 46	м.1	42,5 / 45	45,9 / 45
	м.2	13,2 / 14	10,2 / 10	м. 2	48,1 / 51	44,9 / 44	м.2	38,7 / 41	44,9 / 44
	м.3	10,4 / 11	9,1 / 9	м. 3	49 / 52	46,9 / 46	м.3	40,6 / 43	44,9 / 44
Емоційно-мотиваційний	м.1	12,3 / 13	9,1 / 9	м. 1	50,9 / 54	49 / 48	м.1	36,8 / 39	41,8 / 41
	м.2	12,3 / 13	9,1 / 9	м. 2	43,4 / 46	40,8 / 40	м.2	44,3 / 47	50 / 49
	м.3	7,6 / 8	6,1 / 6		46,2 / 49	42,9 / 42	м.3	46,2 / 49	51 / 50

				м. 3					
Поведінковий	м.1	11,3 / 12	9,2 / 9	м. 1	46,2 / 49	47,9 / 47	м.1	42,5 / 45	42,9 / 42
	м.2	11,3 / 12	8,2 / 8	м. 2	45,3 / 48	45,9 / 45	м.2	43,4 / 46	45,9 / 45
	м.3	8,5 / 9	6,1 / 6	м. 3	47,2 / 50	45,9 / 45	м.3	44,3 / 47	50 / 49
Всього									
Критерії	Високий			Середній			Низький		
	КГ (%)		ЕГ (%)	КГ (%)		ЕГ (%)	КГ (%)		ЕГ (%)
Когнітивний	31,1		26,5	147,1		138,7	121,8		135,7
Емоційно-мотиваційний	32,2		24,5	140,5		132,7	127,3		142,8
Поведінковий	31,1		23,5	138,7		137,7	130,2		138,8
Середній показник									
Критерії	Високий			Середній			Низький		
	КГ		ЕГ	КГ		ЕГ	КГ		ЕГ
Когнітивний	10,4 %		8,8 %	49 %		46 %	40,6 %		45,2 %
Емоційно-мотиваційний	10,7 %		8,2 %	46,8 %		44,2 %	42,5 %		47,6 %
Поведінковий	10,4 %		7,8 %	46,2 %		45,9 %	43,4 %		46,3 %
Середній показник рівня правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку за трьома критеріями перед формувальним експериментом									
Високий	КГ (106 учнів)				ЕГ (98 учнів)				
	10,5 % (11 учнів)				8,3 % (8 учнів)				
Середній	47,3 % (50 учнів)				45,3 % (45 учні)				
Низький	42,2 % (45 учнів)				46,4 % (45 учнів)				

На етапі формувального експерименту введено в процес організації профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку зміни до змісту, форм, методів, засобів, впроваджено та перевірено ефективність соціально-педагогічних умов профілактики. Формувальний експеримент проводився в 2007-2010 рр. Метою формувального експерименту було впровадження в навчально-виховний процес шкіл-інтернатів соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень дітей-сиріт. Завдання формувального експерименту полягали в необхідності забезпечити реалізацію соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень засобами соціально-педагогічної технології профілактичної роботи з дітьми-сиротами молодшого шкільного віку в закладах інтернатного типу.

В експериментальній групі ми створили соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку. До них належали: організація навчально-виховного процесу, спрямованого на формування усвідомленої відповідальності з боку самих учнів; соціально-педагогічний вплив інформаційно-правової освіти на дітей-сиріт молодшого шкільного віку; індивідуалізація профілактики правопорушень дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу; підвищення рівня професійної готовності педагогів до здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт. З метою забезпечення ефективності визначених соціально-педагогічних умов

застосовували технологію профілактики правопорушень дітей-сиріт, яка реалізовувалась через такі методи: проектні, інтерактивні, ігрові. Ефективними для забезпечення індивідуального підходу в профілактиці правопорушень виявились методи привчання, індивідуальні бесіди, наведення прикладів, заохочення, покарання, навіювання. З метою забезпечення професійної готовності педагогів та вихователів до профілактичної роботи було проведено курс лекцій “Соціально-педагогічна профілактика правопорушень дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу”.

Наступним етапом нашого дослідження було проведення контрольного зрізу з метою перевірки ефективності визначених соціально-педагогічних умов та технології профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Контрольний експеримент проводився на базі Вовковинецького, Головчинецького, Тульчинського, Брацлавського, Житомирського та Бердичівського навчально-виховних закладів інтернатного типу. Він охопив 204 учнів початкової школи та 24 вчителів, соціальних педагогів і вихователі шкіл-інтернатів.

Для здійснення перевірки результатів проведеної нами роботи використовувались такі методики: незалежна експертна оцінка, опитування учасників експерименту, діагностичні бесіди, анкетування педагогічного колективу, зміст яких ми детально описали у параграфі 2.1. Кількісні дані визначалися відповідно у контрольній (106 учнів) та експериментальній (98 учнів) групах.

Як підтверджують результати незалежного експертного оцінювання, проведеного після формульовального етапу експерименту, за кожним критерієм та показниками рівні правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу в експериментальній групі значно вищі, ніж результати контрольної групи.

Так, наприклад, 16,3 % учнів експериментальної групи, за твердженням незалежних експертів, мають високий рівень сформованості показників когнітивного критерію. У контрольній групі вони виявили лише 9,4 % таких дітей, що, безперечно, підтверджує ефективність запроваджених нами соціально-педагогічних умов. Суттєво відрізняється оцінка низького рівня когнітивного критерію, оскільки в групі, де впроваджувалася розроблена нами технологія здійснення профілактики протиправної поведінки, виявилось лише 19,4 % дітей, знання яких відповідали цьому рівню на противагу 39,6 % учасників контрольної групи. Суттєво відрізнялась і оцінка рівнів правомірної поведінки й за іншими критеріями: емоційно-мотиваційним та поведінковим. Наприклад, серед учасників формульовального експерименту незалежні експерти виявили 64,3 % молодших школярів з середнім рівнем емоційно-мотиваційного компонента, а в контрольній групі – лише 53,8 % . За цим же критерієм у ЕГ кількість дітей-сиріт, що відповідають низькому рівню, становила 16 (16,3 %), а у КГ – 36, що склало 34 % від її загальної кількості.

Підрахунки результатів використаної нами методики незалежних експертних оцінок здійснювали за допомогою кількісного оцінювання коефіцієнту рівня сформованості якостей правомірної поведінки молодшого школяра (Кя). Обчислення здійснювалися за формулою, складові якої та критерії оцінювання детально описані нами у параграфі 2.1.

$$Кя = \frac{m+1/2p}{Q}$$

Для отримання більш точних даних та з метою порівняння оцінки педагогічного колективу та самих учнів, ми також використали метод опитування, яке провели серед учасників експерименту. З’ясувалося, що 61,2 % дітей-сиріт експериментальної групи мають середній рівень знань про способи продуктивного спілкування, загальнолюдські цінності та право. У контрольній групі теж виявився значний відсоток таких дітей – 51,9 % . Проте, помітна суттєва різниця у кількості дітей із правовими знаннями, що виявилися на низькому рівні, – 14,3 % в учасників формульовального експерименту та 33 % у контрольній групі. Аналіз відповідей на запитання, що спрямовувались на діагностику показників

поведінкового компонента, зокрема й рівня правомірної поведінки, підтвердив, що запропонована нами система роботи у школі-інтернаті виявилась ефективною. Про це свідчать такі результати: низький рівень сформованості правомірної поведінки мають лише 12,2 % дітей, що належали до експериментальної групи, на противагу 38,7 % учнів контрольної групи, середній рівень виявився у 63,3 % учасників формульального експерименту, на відміну від 50 % дітей КГ.

Подальший аналіз результатів роботи, проведеної на формульальному етапі, передбачав використання ще однієї методики виявлення рівня правомірної поведінки – діагностичної бесіди (Додаток 3). Кількісна обробка отриманих даних підтвердила, що діти ЕГ мають однозначно вищі показники сформованості рівня правомірної поведінки, ніж КГ. Зокрема, в учасників формульального експерименту виявилися такі результати: 22,4 % дітей продемонстрували високий рівень правових знань, 21,5 % мають глибоку мотивацію до правомірної мотивації, 20,4 % мають високий рівень сформованості правомірної поведінки. У дітей КГ ці показники виявились у такій кількості: 14,2 %, 10,4 %, 9,4 %. Порівняння кількісних даних, отриманих на контрольному етапі експерименту, дозволило зробити висновок, що створені нами соціально-педагогічні умови та їх реалізація через описану технологію профілактики правопорушень серед дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу ефективно впливали на формування правомірної поведінки. Кількісні дані дослідження сформованості критеріїв та показників дітей-сиріт у К та Е групах за трьома запропонованими нами методиками детально описані у таблиці 2.15.

Підрахунки результатів для кожного критерію за вищевказаними методиками здійснювалося за формулою: $M = V1+V2+V3 / n$, де М – відповідний критерій сформованості рівня правомірної поведінки учасників експерименту; $v1, v2, v3$ – використані методики для його дослідження; n – загальна кількість методик.

У середньому показники високого рівня правомірної поведінки за когнітивним критерієм у експериментальних групах, порівняно з контрольними, зросли на 8,1 %, середнього рівня – на 12,3 %, низького – зменшилися на 20,4 %; за емоційно-мотиваційним – відповідно на 9,6 %, 11,5 %, 21,1 %; за поведінковим – 9,7 %, 14,3 %, 24 % (див. табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Рівень правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку за трьома методиками на етапі контрольного експерименту

Критерії	Рівні								
	Високий			Середній			Низький		
	КГ (100%/ 106 у.)	ЕГ (100%/98 у.)		КГ (100%/ 106 у.)	ЕГ (100%/98 у.)		КГ (100%/ 106 у.)	ЕГ (100%/98 у.)	
Когнітивний	м.1	9,4 / 10	16,3 / 16	м.1	51 / 54	64,3 / 63	м.1	39,6 / 42	19,4 / 19
	м.2	15,1 / 16	24,5 / 24	м.2	51,9 / 55	61,2 / 60	м.2	33 / 35	14,3 / 14
	м.3	14,2 / 15	22,4 / 22	м.3	50 / 53	64,3 / 63	м.3	35,8 / 38	13,3 / 13

Продовження таблиці 2.15

м.1	12,2 / 13	19,4 / 19	м.1	53,8 / 57	64,3 / 63	м.1	34 / 36	16,3 / 16
-----	-----------	-----------	-----	-----------	-----------	-----	---------	-----------

Емоційно-мотиваційний	м.2	13,2 / 14	23,5 / 23	м.2	46,2 / 49	59,2 / 58	м.2	40,6 / 43	17,3 / 17
	м.3	10,4 / 11	21,5 / 21	м.3	50 / 53	61,2 / 60	м.3	39,6 / 42	17,3 / 17
Поведінковий	м.1	11,3 / 12	16,3 / 16	м.1	50 / 53	63,3 / 62	м.1	38,7 / 41	20,4 / 20
	м.2	11,3 / 12	24,5 / 24	м.2	50 / 53	63,3 / 62	м.2	38,7 / 41	12,2 / 12
	м.3	9,4 / 10	20,4 / 20	м.3	49,1 / 52	65,3 / 64	м.3	41,5 / 44	14,3 / 14
Всього									
Критерії Рівні	Високий		Середній		Низький				
	КГ (%)	ЕГ (%)	КГ (%)	ЕГ (%)	КГ (%)	ЕГ (%)			
Когнітивний	38,7	63,2	152,9	189,8	108,4	47			
Емоційно-мотиваційний	35,8	64,4	150	184,7	114,2	50,9			
Поведінковий	32	61,2	149,1	191,9	118,9	46,9			
Середній показник									
Критерії Рівні	Високий		Середній		Низький				
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ			
Когнітивний	12,9 %	21 %	51 %	63,3 %	36,1 %	15,7 %			
Емоційно-мотиваційний	11,9 %	21,5 %	50 %	61,5 %	38,1 %	17 %			
Поведінковий	10,7 %	20,4 %	49,7 %	64 %	39,6 %	15,6 %			
Середній показник рівня правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку за трьома критеріями після формульовального експерименту									
Високий	КГ (106 учнів)				ЕГ (98 учнів)				
	11,8 % (13 учні)				21 % (20 учнів)				
Середній	50,3 % (53 учнів)				62,9 % (62 учні)				
Низький	37,9 % (40 учень)				16,1 % (16 учнів)				

Очевидно, що такі відмінності в показниках рівнів сформованості правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку в експериментальних та контрольних групах пояснюються тим, що в експериментальних групах робота відбувалася поетапно з використанням описаної технології та створенням визначених соціально-педагогічних умов.

З'ясовано, що діти з експериментальних груп більш відкриті для налагодження продуктивного спілкування, володіють навичками соціально позитивної поведінки, мають ґрунтовні знання про права дітей та знають, де їх використовувати, з повагою ставляться до педагогічних працівників, мало конфліктні, дотримуються правил поведінки учня, до навчальної діяльності ставляться позитивно, вміють правильно оцінити ситуацію і прийняти обдумане рішення. Діти контрольної групи неохоче спілкуються, часто замкнуті, безініціативні, агресивні та нестримані у вирішенні конфліктних ситуацій, погано знають свої права, порушують дисципліну в школі, легко піддаються на провокацію з боку інших, часто не мають власної думки та приймають рішення під впливом людей, яких визнають авторитетними.

Загальну динаміку зміни рівня правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу за трьома рівнями до і після експерименту відображено на рис. 2.6.

Проведений аналіз дозволив припустити, що підвищення рівня правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу можливе, якщо упроваджувати в роботу цих закладів визначені соціально-педагогічні умови (підвищення почуття відповідальності і самоконтролю з боку самих дітей-сиріт, забезпечення інформаційно-правової освіти зазначеної категорії, здійснення індивідуального підходу в профілактиці правопорушень, забезпечення професійної готовності педагогів до профілактичної діяльності), які реалізуються через описану технологію.

Експериментальні групи

Контрольні групи

Рис. 2.6. Динаміка рівнів сформованості правомірної поведінки дітей-сиріт до і після експерименту

Використання технологічного підходу до здійснення профілактики правопорушень учасників експерименту дозволило сформувати у дітей-сиріт знання про їх права та обов'язки, правову свідомість, бажання жити за законами права, повагу до інших людей, вміння спілкуватися та організовувати власну діяльність, приймати рішення, що не суперечать правовим нормам.

Оскільки однією з соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень ми визначали підвищення рівня професійної готовності педагогів до профілактики цього явища, то для перевірки доцільності проведення нами факультативу в навчально-виховних закладах провели повторне опитування педагогічних працівників. З'ясувалося, що кількість працівників школи-інтернату, які відчували труднощі у роботі з дітьми-сиротами, знизилась на 21 % та становить у відсотковому відношенні 36 % проти 57 % з початку експерименту. Окрім того, усі вчителі, вихователі, соціальні педагоги дали чітке визначення поняття “профілактика правопорушень дітей-сиріт”, хоча на констатувальному етапі 25 % педагогічних працівників не дали відповіді на це запитання. Отримані результати свідчать про ефективність розробленого та апробованого нами курсу лекцій для педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

Таким чином, результати експерименту показали, що найбільш значні зміни рівня правомірної поведінки характерні для дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу відбулися в експериментальних групах. Це дозволяє

стверджувати, що створені нами соціально-педагогічні умови позитивно вплинули на здійснення профілактики правопорушень молодших школярів та формування у них правомірної поведінки: збільшилась кількість дітей з високим та середнім рівнями, значно зменшилась кількість молодших школярів з низьким рівнем правомірної поведінки. Це підтверджує те, що гіпотезу доведено, усі поставлені завдання виконано.

Висновки до другого розділу

У розділі виявлено стан та рівні прояву порушень у поведінці дітей-сиріт молодшого шкільного віку; визначено та експериментально перевірено соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень в навчально-виховних закладах інтернатного типу; розроблено й апробовано технологію профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку.

Виявлено, що найбільш сприятливими соціально-педагогічними умовами профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку у навчально-виховних закладах інтернатного типу є організація навчально-виховного процесу, спрямованого на формування усвідомленої відповідальності з боку самих дітей-сиріт; соціально-педагогічний вплив інформаційно-правової освіти на дітей-сиріт молодшого шкільного віку; індивідуалізація профілактики правопорушень дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу; підвищення рівня професійної готовності педагогів до здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт.

Результати емпіричного дослідження дозволили також констатувати, що здійснювати конструктивну профілактику правопорушень можна завдяки включенню молодших школярів у різні види діяльності (інтерактивну, проектну, ігрову). Шлях особистості до правомірної поведінки проектується не за рахунок інших учнів, а в результаті розширення сфер їхньої діяльності.

Розроблено технологію профілактики правопорушень серед дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу, яка найповніше реалізовуватиметься через вищезазначені види діяльності та є адекватною до визначених соціально-педагогічних умов.

Під технологією профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку, що перебувають у навчально-виховних закладах інтернатного типу, ми розуміємо сукупність форм, методів, засобів, які сприяють реалізації соціально-педагогічних умов та спрямовані на формування правомірної поведінки досліджуваної категорії учнів. Структура технології профілактики правопорушень включає два компоненти – змістовий (мета, завдання, напрями профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку; діагностика педагогічного персоналу з метою виявлення їх можливостей у впровадженні цієї технології та молодших школярів щодо з'ясування характерних для них порушень у поведінці; форми, методи, засоби профілактики) та процесуальний (реалізація запланованого у навчально-виховному процесі закладів інтернатного типу).

На етапі формувального експерименту педагоги ефективно реалізовували запропоновану технологію профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу.

Проведена експериментальна робота виявилась ефективною, оскільки відбулися позитивні зміни у формуванні рівнів правомірної поведінки учасників експерименту: значно зріс високий рівень та знизився низький. Зокрема, у ЕГ високий рівень правомірної поведінки підвищився на 12,7 %, низький зменшився на 29,7 %.

Організація різноаспектної соціально-педагогічної діяльності, яка дозволила отримати реальні результати і засвідчила прийняття педагогами запропонованих соціально-педагогічних умов та технології, сприяла найбільш повному задоволенню потреб дітей-сиріт у знаннях і навичках правомірної поведінки в навчально-виховних закладах інтернатного типу. Результатом цієї діяльності стало підвищення соціального статусу

особистості вихованця, його правової культури і правомірної поведінки.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та експериментальне вирішення проблеми профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу, що виявляється в обґрунтуванні та впровадженні соціально-педагогічних умов через технологію профілактики правопорушень. Результати теоретичного та експериментального дослідження засвідчили вирішення поставлених завдань та дали підстави для таких висновків:

1. Здійснено теоретичне узагальнення досліджень науковців з проблеми профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку дозволило виявити два основних підходи до визначення факторів, які формують неправомірну поведінку молодших школярів (освітній та сімейний); виокремлено причини здійснення правопорушень цієї категорією дітей (зовнішні та внутрішні). Установлено, що ефективна профілактика правопорушень дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу може проводитись за умови врахування найважливіших законів, що забезпечують права і свободи вихованців шкіл-інтернатів і є одним із чинників, що регулюють правомірність індивіда і суспільства та реалізацію основних напрямів профілактичної діяльності. Установлено, що профілактика правопорушень дітей-сиріт – це соціально-педагогічна діяльність колективу школи-інтернату, спрямована на створення сприятливих соціально-педагогічних умов нейтралізації негативних впливів на вихованців молодшого шкільного віку (депривації, соціальної ізоляції, недостатності спілкування з дорослими, неадекватної самооцінки та ін.) та попередження таких впливів з метою запобігання антисуспільних та антигромадських проявів у їх поведінці, що можуть класифікуватися як “проступок” або “правопорушення”.

2. Визначено й обґрунтовано критерії і показники сформованості у дітей-сиріт молодшого шкільного віку правомірної поведінки, до яких віднесено когнітивний (наявність системи правових знань та уявлень про загальнолюдські цінності, способи продуктивного спілкування, вирішення конфліктних ситуацій), емоційно-мотиваційний (уміння здійснювати саморегуляцію, інтерес та мотивація до навчально-пізнавальної діяльності, мотивованість до оволодіння правовими засобами і способами задоволення власних потреб) та поведінковий (сформованість усвідомленої поведінки, володіння навичками соціально позитивної поведінки, позитивні стосунки з оточуючими та однолітками). Окреслено рівні сформованості всіх показників правомірної поведінки (високий, середній, низький) та виявлено, що значний відсоток дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу мають низький рівень такої поведінки (29,9 %), високий – характерний лише для 15,7 % учнів.

3. Розроблено та обґрунтовано модель профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу, яка включає мету профілактики (формування правомірної поведінки у дітей-сиріт), критерії правомірної поведінки, напрями (виявлення учнів, схильних до протиправних дій, та причин появи відхилень у їх поведінці; створення можливостей для набуття учнями знань про правомірну поведінку; усунення негативних чинників, що зумовлюють неправомірну

поведінку дітей-сиріт; формування свідомого сприйняття правових норм життєдіяльності молодшого школяра; організація профілактики на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії; формування у дитини навичок позитивної соціальної поведінки; підвищення професійної готовності педагогічного персоналу у здійсненні профілактики правопорушень), соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень, відповідні їм форми, методи та технологію їх реалізації.

4. Доведено, що ефективними соціально-педагогічними умовами профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку є: організація навчально-виховного процесу, спрямованого на формування усвідомленої відповідальності з боку самих учнів; соціально-педагогічний вплив інформаційно-правової освіти на дітей-сиріт молодшого шкільного віку; індивідуалізація профілактики правопорушень дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу; підвищення рівня професійної готовності педагогів до здійснення профілактики правопорушень дітей-сиріт. Їх реалізації сприяла технологія профілактики правопорушень, яка включала змістовий (мета, завдання, напрями профілактики; діагностика педагогічного персоналу з метою виявлення їх можливостей у впровадженні цієї технології та молодших школярів щодо з'ясування характерних для них порушень у поведінці, психологічних особливостей, які потрібно буде враховувати у профілактичній роботі; інформаційний матеріал профілактичного характеру, форми, методи, засоби реалізації запланованого процесу) та процесуальний (безпосередня реалізація запланованого) компоненти. Технологія профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу розгорталась на основі проектної, інтерактивної та ігрової діяльності. З метою реалізації запропонованої технології було проведено факультатив для педагогічних працівників шкіл-інтернатів, де перебувають діти-сироти, під загальною назвою "Соціально-педагогічна профілактика правопорушень дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу". Підтверджено, що визначені соціально-педагогічні умови передбачають врахування вікових особливостей учасників експерименту, морально-психологічних якостей, специфіку попереднього виховання у сім'ї, особистісних інтересів і потреб. Організація профілактичної роботи серед молодших школярів дозволила оперативно видозмінювати організаційні виховні форми, які мали цілеспрямований характер: зустрічі, конкурси, екскурсії, рольові ігри, карусель, відеолекторій, казкотворення тощо.

5. Результати використання запропонованих соціально-педагогічних умов і технології підтвердили позитивні зміни у формуванні правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку. Показники високого рівня правомірної поведінки за когнітивним критерієм в експериментальних групах, порівняно з контрольними, зросли на 8,1 %, низького – зменшилися на 20,4 %; за емоційно-мотиваційним критерієм відповідно показники високого рівня зросли на 9,6 %, низького — зменшилися на 21,1 %; за поведінковим – відповідно на 9,6 % і на 24 %.

Аналіз одержаних після контрольного зрізу результатів дозволив виявити позитивну динаміку сформованості правомірної поведінки молодших школярів, що свідчить про ефективність профілактичної роботи у навчально-виховних закладах інтернатного типу. Отже, можна стверджувати, що мети дослідження досягнуто й окреслені завдання вирішено.

Проведене дослідження не вичерпує усіх проблем організації профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу. Перспективи їх подальшого розв'язання ми вбачаємо у розробці форм та методів формування життєвої компетентності дітей-сиріт у навчально-виховних закладах інтернатного типу; виявленні соціально-педагогічних умов попередження насильства серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку; вивченні впливу середовищних чинників на формування соціально позитивної поведінки у дітей-сиріт у школах-інтернатах; професійній підготовці педагогічних працівників до профілактики правопорушень та розробці з цією метою методичного посібника для педагогів навчально-

виховних закладів інтернатного типу.

Список використаних джерел

1. Агаркова Н. І. Педагогічні умови забезпечення соціально-правового захисту старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Агаркова Наталя Іванівна ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 237 арк.
2. Алемаксин М. А. Психолого-педагогические факторы правонарушений среди несовершеннолетних / М.А. Алемаксин. – М. : Изд.-во Акад. обществ наук при ЦККПСС, 1985. – 87 с.
3. Алемаксин М. А. Психологическая характеристика личности подростково-правонарушителей / М. А. Алемаксин // Вопросы изучения детей с отклонениями в поведении : [сб. ст.] ; редкол.: И. А. Невский (отв.ред.) [и др.]. – М., 1968. – С. 87–99.
4. Андриенко В. К. Неблагоприятные условия семейного воспитания, способствующие возникновению педагогической запущенности и правонарушений школьников / В. К. Андриенко // Предупреждение педагогической запущенности и правонарушений школьников : сб. науч. тр. / под. ред. М. А. Алемаксина. – М., 1980. – С. 153–169.
5. Андреева О. Б. Діяльність органів внутрішніх справ по профілактиці правопорушень в сучасних умовах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ольга Борисівна Андреева; Ун-т внутр. справ. – Х., 1999. – 164 арк.
6. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV – XVII вв. – М., 1985. – С. 164–167.
7. Антонян Ю. М. Личность преступника / Ю. М. Антонян, В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 10–142.
8. Арзуманян С. Д. Диагностика ранних отклонений в поведении детей – важнейшее условие предупреждения правонарушений несовершеннолетних / Арзуманян С. Д. // Предупреждение педагогической запущенности и правонарушений школьников : сб. науч. тр. / под. ред. М. А. Алемаксина. – М., 1980. – С. 32–42.
9. Артюшкіна Л. М. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) : монографія / Л. М. Артюшкіна, А. О. Поляничко – Суми : СумДПУ, 2002. – 268 с.
10. Баерюнас З. В. Опыт социолого-педагогического исследования семьи подростково-правонарушителя : дис. ... канд. пед. наук : номер спец. / З. В. Баерюнас – М., 1972. – 160 с.
11. Бакаев О. В. Профілактика правопорушень серед учнівської молоді / О. В. Бакаев // Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді : наук.-метод. зб. ст. / за заг. ред. В. П. Пастухова. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 119–150.
12. Бакума І. М. Ціннісні орієнтації особистості в детермінації девіантної поведінки молоді [Текст] : автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.03 / Інесса Миколаївна Бакума ; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського. - О., 2009. - 20 с.
13. Басюк Н. А. Формування почуття відповідальності у молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Н. А. Басюк. – К., 2005. – 20, [1] с.
14. Белкин А. С. Внимание – ребенок. Причины, диагностика, предупреждение отклонений в поведении школьников / А. С. Белкин – Свердловск, Средне-Уральск. Кн. Изд-во, 1981. – 128 с.
15. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях [Текст] : навч. посіб. / О. В. Безпалько ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. - К. : Логос, 2003. - 134 с.

16. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С.124-129.
17. Бехтерев В. М. Вопросы общественного воспитания / В. М. Бехтерев – М. : И. Н. Кушнерев и Ко, 1910. – 41 с.
18. Бехтерев В. М. Личность и условия ее развития и здоровья : [Речь, произнес. 4 сент. 1905 г. на Втором съезде отечеств. психиатров в г. Киеве] / В. М. Бехтерев – 2-е изд. – СПб. ; К. : Л. Риккеръ, 1905. – 43 с.
19. Блонский П. П. Трудные школьники / П. П. Блонский – М. : Работник Просвещения, 1930. – С. 12–21.
20. Вайнола Р. Х. Технологізація соціально-педагогічної роботи: теорія та практика : навч. посіб. / Р. Х. Вайнола; за ред. С. О. Сисоєвої. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008 . – 134 с.
21. Ващенко І. В. Про деякі особливості злочинності неповнолітніх в Україні / І. В. Ващенко // Наук. вісн. Львів. держ. нац. ун-ту ім. І. Франка. – Л., 2004. – № 1(1) : Актуальні проблеми профілактики злочинності та правопорушень серед неповнолітніх. – С. 109–116.
22. Веремій Л. До проблем профілактики протиправної діяльності учнів / Людмила Веремій // Рідна школа – 2002. – № 4. – С. 19–21.
23. Вихованці інтернатів про себе і своє життя : у 4 кн. / О. М. Балакірева, О. О. Яременко, Н. П. Дудар та ін. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж., 2000. – Кн. 1. – 134 с. – (Сер. : «На порозі самостійного життя»).
24. Вієвська М. Г. Стратегія формування соціальної відповідальності як складової професійної компетентності майбутніх менеджерів з економіки [Електронний ресурс] / Вієвська М. Г. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/№147/№147p085-089.pdf.
25. Войтко В. І. Етика сімейних відносин : наук.-попул. л-ра. / В. І. Войтко. – К. : Політвидав України, 1981. – 72 с. – (Сім'я і суспільство).
26. Вольнова Л.М. Соціальна психологія: формування компетентності майбутнього фахівця [Текст] : навч. посіб. для студ. спец. "Соціальна робота", "Соціальна педагогіка" / Леся Миколаївна Вольнова. - К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. - 283 с.
27. Вугрич В. П. Сутність моральних відхилень в учнів шкіл-інтернатів : в 2 кн. / Вугрич В. П. // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – К., 2002. – Кн. II. – С. 50–52.
28. Гарасимів Т.З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір [Текст] : монографія / Т. З. Гарасимів ; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. - Л. : [б.в.], 2009. - 524 с.
29. Герлянд Т. М. Соціальний розвиток молодших школярів у групах подовженого дня : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Т. М. Герлянд. – К., 2007. – 20 с.
30. Гільбух Ю. З. Шкільний клас: як пізнавати й виховувати його душу / Ю. З. Гільбух, О. В. Киричук ; АПН, Ін-т психології. – К., 1994. – 208 с.
31. Гиббенс Т. К. Н. Основные тенденции в преступности несовершеннолетних [Текст] / Т. К. Н. Гиббенс ; Всемирная организация здравоохранения (Женева) : [пер. с англ.]. - Москва : Медицина, 1963. - 75 с. : (Всемирная организация здравоохранения. Тетради общественного здравоохранения ; № 5). - Библиогр.: с. 74-75. - Пер. изд. : Trends in juvenile delinquency / Т. С. N. Gibbens. - Geneva, 1961. - Б. ц.
32. Годлевська А.І. Формування мовленнєвого компонента педагогічного спілкування: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Київ. держ. пед. ун-т. – К., 1998. – 180 с.

33. Головченко В. В. Завдання, структура та зміст правового виховання учнівської молоді / В. В. Головченко // Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді : наук.-метод. зб. ст. / за заг. ред. В. П. Пастухова. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 36–60.
34. Голуб О. В. Формування самостійності учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів для дітей-сиріт у позаурочній діяльності [Текст] : дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Голуб Олена Вікторівна ; Бердянський держ. педагогічний ун-т. - Бердянськ, 2004. - 256 арк.
35. Груша Л. О. Педагогічні умови виховання емоційної культури дітей молодшого шкільного віку [Текст] : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Груша Ляля Олександрівна ; Академія педагогічних наук України. - К., 2009. - 22 с.
36. Данченко І. О. Профілактика девіантної поведінки молодших школярів загальноосвітньої школи / Данченко І. О // Пед. науки. – 2004. – Ч. 1. – С. 194–201.
37. Данченко І. О. Профілактика девіантної поведінки молодших школярів у навчально-виховному процесі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Данченко Ірина Олексіївна ; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2006. – 20 с.
38. Декларація прав дитини (Проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=10264815.
39. Демиденко Т. П. Організація системи профілактики правопорушень серед школярів / Т. П. Демиденко, Л. Г. Семезенко // Сучасні підходи та моделі розв’язання проблеми попередження правопорушень, наркоманії серед учнівської і студентської молоді : зб. наук. ст. та матеріалів перед. досвіду. – К. : ІЗИН, 1997. – С. 75–78.
40. Державний комітет статистики України www.ukrstat.gov.ua
41. Діти-преступники : сб. ст. / под ред. М. Н. Гернета. – М., 1912. – 263 с.
42. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш та ін. ; наук. ред. А. М. Богуш ; за заг. ред. Н. В. Гавриш. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 368 с.
43. Діхтяренко З. М. Виховання наполегливості молодших школярів у процесі позакласної ігрової діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / З. М. Діхтяренко. – К., 2008. – 20 с.
44. Долинська Л. В. Ускладнене спілкування в учнів шкіл-інтернатів : навч.-метод. посіб. / Долинська Л. В., Улунова Г. Є. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – 119 с.
45. Дорогіна О. В. Особливості превентивної роботи з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку в загальноосвітніх школах-інтернатах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Дорогіна О. В. ; Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Т., 2004. – 20 с.
46. Дорогіна О. В. Соціально-превентивна робота з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку в інтернатних закладах : монографія /

Дорогіна О. В., Козубовська І. В., Смук О. Т. – Ужгород, 2003. – 200 с.

47. Энциклопедический словарь социальной работы / под ред. Л. Э. Кунельского, М. С. Мацковской : в 3 т. – М., 1993. – Т. 2. – С. 369.

48. Європейська конвенція про здійснення прав дітей : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_135.

49. Єременко В. О. Профілактика учнівських правопорушень / Єременко В. О. // Почат. шк. – 1990. – № 11. – С. 45–49.

50. Еремеева Л. А. Соотношение моральных и правовых характеристик личности несовершеннолетних правонарушителей, кандидат пед. наук, Иркутск, 13.00.01; 19.00.01. специальность: общая психология; 183 с.

51. Ефимов М. А. Причины и условия, способствующие преступности несовершеннолетних / Ефимов М. А., Лобанов В. А. ; под. ред. В. Г. Калмыкова // Предупреждение правонарушений несовершеннолетних : [сб. ст.]. – Минск : Беларусь, 1978 с. – 191 с.

52. Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога. Навчальний посібник для ВНЗ. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2008 . - 240 с.

53. Заверико Н. В. Соціальна педагогіка [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. В. Заверико ; ДВНЗ "Запоріж. нац. ун-т" МОН України. - Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2011. - 259 с.

54. Запорожан І. Г. Педагогічні основи правовиховної роботи з молодшими школярами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 "Теорія і методика виховання" / Запорожан Іван Григорович ; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Т., 2002. – 20 с.

55. Заросинський Ю. Л. Правові засоби профілактики правопорушень неповнолітніх / Заросинський Ю. Л. // Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді : наук.-метод. зб. ст. / за заг. ред. В. П. Пастухова. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 151–159.

56. Зверева І. Д. Проблеми соціального захисту сиріт / Зверева І. Д. // Довіра і надія. – К., 1996. – № 2 : Соціальна підтримка сиріт. – С. 4–10.

57. Зінич В. М. Дільничний інспектор міліції як суб'єкт профілактики правопорушень: організаційно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Зінич Василь Матвійович ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2007. – 211, [3] арк.

58. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Змановская Е. В. – М. : Академия, 2003. – 288 с.

59. Зюбин Л. М. Растить человека: Записки психолога / Л. М. Зюбин. – Л. : Лениздат, 1988. – 143 с.

60. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації : навч.-метод. комплекс / авт.-упоряд. : О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, З. П. Кияниця [та ін.] ; за заг. ред. І. Д. Зверевої, Ж. В. Петрочко. – К. : Фенікс, 2007. – С. 286–298.

61. Інтерактивні технології навчання у початкових класах / Авт.-упор. І. І. Дівакова . – Тернопіль : Мандрівець, 2007. – 180 с.

62. Казачінер О. С. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх / Казачінер О. С. // Вихов. робота в шк. – 2008. – № 8. – С. 13–14.

63. Калиняк М. Я. Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень підлітків в діяльності правоохоронних органів [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Калиняк Мар'яна Ярославівна ; АПН України, Ін-т пробл. виховання. - К., 2009. - 235

64. Кальченко Т. Л. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні спеціальними органами та установами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Кальченко Тетяна Леонідівна ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 225 арк.

65. Канішевська Л. В. Особливості вихованості учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт як суб'єктів пізнання та самопізнання / Канішевська Л. В. // Духовність як основа консолідації суспільства ; Наук.-дослід. ін.-т «Проблеми людини»: аналіт. розроб., пропоз. наук. та практ. працівників. – К., 1999. – Т. 16. – С. 486–492.

66. Канішевська Л. В. Формування гуманних відносин учнів I-IV класів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у позаурочній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Канішевська Л. В. ; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1995. – 23 с.

67. Капська А. Й. Соціально-педагогічна підтримка дітей групи ризику / Капська А. Й. // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді. – Черкаси, 2003. – С. 79–84.

68. Караман О. Л. Соціально-педагогічні умови захисту дитинства в діяльності загальноосвітньої школи [Текст] : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.05 / Караман Олена Леонідівна ; Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. - Луганськ, 2002. - 20 с.: рис.

69. Караман О. Л. Технологія профілактичної роботи в системі «соціальний захист дитинства» / Караман О. Л. // Теоретичні та медичні засади соціально-педагогічної підготовки вчителя. – К. ; Житомир, 1999. – С. 43–46.

70. Кащенко В. П. Педагогическая коррекция: Исправление недостатков характера у детей и подростков: Книга для учителя / Кащенко Всеволод Петрович. – М. : Просвещение, 1992. – 223 с.

71. Квітка Я. М. Попередження адміністративних правопорушень серед неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Квітка Яніна Михайлівна ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 226 арк.

72. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка [Текст] : сучасна парадигма / Н. В. Ківенко [и др.]. - Ірпінь : Академія держ. податкової служби України, 2002. - 240 с.

73. Кіричевська Є. В. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах: стратегії подолання / Кіричевська Є. В. // Практ. психологія та соц. робота. – 2010. – № 8. – С. 4–9.

74. Клішевич Н. А. Соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою (друга половина ХХ - початок ХХІ століття) [

Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Клішевич Наталія Анатоліївна ; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. - К., 2011. - 20 с.

75. Кобзар Б. С. Специфіка позаурочної виховної роботи з учнями шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків / Кобзар Б. С., Постовойтов Є. П. ; Ін-т проблем виховання АПН України. – К. : СтилоС. – 1997. – 312 с.

76. Ковтун Т. В. Профілактика протиправної поведінки неповнолітніх у змісті гуманітарної освіти / Ковтун Т. В. // Гуманітарна освіта: досвід і проблеми. – Ужгород, 1999. – С. 424–427.

77. Ковчина І. М. Особливості забезпечення здійснення профілактики правопорушень серед дітей молодшого шкільного віку нормативно-правовою базою / Ковчина І. М., Поляновська О. Р. // Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 5, Педагогічні науки: реалії та перспективи : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. С. Корця, П. В. Дмитренка. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 13. – С. 114–119.

78. Ковчина І. М. Правозахист дітей та молоді через соціальне дозвілля / Ковчина І. М. // Наука і сучасність. – К., 2000. – Вип. 1, ч. 3. – С. 3–11.

79. Ковчина І. М. Роль загальноосвітньої школи у процесі соціального виховання дитини / Ковчина І. М. // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. «Педагогіка і психологія». – Вінниця, 2004. – № 10. – С. 55–60.

80. Ковчина І. М. Соціально-правовий захист молодших учнів шкіл-інтернатів / Ковчина І. М., Поляновська О. Р. // Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 5, Педагогічні науки: реалії та перспективи : зб. наук. пр. / за ред. В. П. Сергієнка. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 20. – С. 69–72.

81. Козубовська І. В. Рання профілактика правопорушень неповнолітніх в діяльності шкільної психологічної служби / І. В. Козубовська, В. В. Сагарда, Г. В. Товканець // Сучасні підходи та моделі розв'язання проблеми попередження правопорушень, наркоманії серед учнівської і студентської молоді : зб. наук. ст. та матеріалів перед. досвіду. – К. : ІЗИН, 1997. – С. 162–167.

82. Козубовська І. В. Рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх (психолого-педагогічні аспекти) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Козубовська І. В. ; Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1996. – 422 с.

83. Козубовська І. В. Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи : матеріали доп. та повідомл. Міжнар. наук.-практ. конф. ; за ред. І. В. Козубовської, І. І. Миговича / І. В. Козубовська, О. О. Хоменко. – Ужгород, 1999. – Ч. 1. – 412 с.

84. Колб О. Г. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх у слідчих ізоляторах МВС України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Колб Олександр Григорович ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1997. – 239 с.

85. Колесіна Т. Є. Рання профілактика відхилень у поведінці учнів / Колесіна Т. Є. // Профілактика правопорушень серед неповнолітніх (Проблеми спільної роботи комісії у справах неповнолітніх та органів освіти

України) : зб. наук.-метод. ст. – К. : Академпрес, 1994. – С. 81.

86. Конвенція ООН про права дитини: (Конвенцію ратифіковано Постановою Верховної Ради України від 27 лют. 1991 р. № 789-ХІІ (789-12) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_021.

87. Конституція України : [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР] // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. № 30. – Ст. 141. – Зі змінами ; ост. ред. 30 верес. 2010 р.

88. Концепція превентивного виховання дітей і молоді : Затв. Президією АПН України, 25 лют. 1998 р. № 1-7/3-21 // Учитель. - 2000. - № 1/3. С. 6-11.

89. Комаров В. А. Діяльність центрів зв'язків з громадськістю органів внутрішніх справ України щодо зміцнення правопорядку та профілактики правопорушень: організаційно-правові питання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Комаров Володимир Анатолійович ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2005. – 238 арк.

90. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям : метод. посіб. / Безпалько О. В., Гурковська Л. П., Журавель Т. В. та ін. ; за ред. Звереві І. Д., Петрович Ж. В. – К. : Калита, 2010. – 376 с.

91. Коробко С. Л. Робота психолога з молодшими школярами [Текст] : метод. посібник / С. Л. Коробко, О. І. Коробко ; ред. С. Д. Максименко. - 2-е вид. - К. : Літера ЛТД, 2008. - 416 с.: рис.

92. Короденко М. Название статьи [Електронний ресурс] / М. Короденко // Освіта України. – 2010. – № 25. – Режим доступу до журн. : http://www.osvita-ukrainy.com.ua/osvita_ukrayni.php?id=44&article_id=484.

93. Краковский А. П. Трудный возраст (О психологических особенностях младших подростков и путях решения «проблемы пятых классов») / Краковский Александр Петрович. – М. : Просвещение, 1966. – 160 с.

94. Краснобаева Т. М. Социально-педагогические аспекты профилактики правонарушений среди несовершеннолетних подростков 13-14 лет средствами физического воспитания : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Краснобаева Т. М. ; ВНИИ физ. культуры и спорта. – М., 1996. – 188 с.

95. Краснова Н. П. Методика работы социального педагога / Краснова Н. П., Харченко Л. П. ; Луган. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2001. – 112 с.

96. Кривильова О. Готуємо майбутніх учителів до самостійної творчої діяльності / О. Кривильова // Рід. шк. – 2006. – № 6. – С. 17.

97. Крижна Л. В. Попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових відносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Крижна Людмила Володимирівна ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2000. – 215 арк.

98. Кримінальний кодекс України : прийнятий 05 квіт. 2001 р. № 2341-III // Офіц. вісн. України. – 2001. № 21. – Ст. 1. – Зі змінами ; ост. ред. 05 січ. 2011 р.

99. Кудикіна Н. В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі : монографія / Кудикіна Н. В. – К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2003. – 272 с.

100. Кузнецова О. А. Педагогічні умови формування моральних норм поведінки молодших школярів [Текст] : автореф... канд. пед. наук: 13.00.01 / Кузнецова Олена Анатоліївна ; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського. - О., 1997. - 24 с.

101. Кулешов О. О. Діяльність адміністративної служби міліції по припиненню правопорушень (організаційно-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Кулешов Олександр Олександрович ; Донец. юрид. ін-т. – Ірпінь, 2005. – 203 арк.

102. Курс кримінології: Особлива частина : підручник : у 2 кн. / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін. ; за заг. ред. О. М. Джузи. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 480 с.

103. Куфаев В. И. Педагогические меры борьбы с правонарушениями несовершеннолетних / Куфаев В. И. – М. : Работник Просвещения, 1927. –

104. Кушнар'ов С. Причини та умови розвитку злочинності неповнолітніх / С. Кушнар'ов // Соц. педагогіка: теорія та практика. – 2008. – № 1. – С. 47.

105. Лазурский А. Ф. Школьные характеристики / А. Ф. Лазурский. – Изд. 2-е. – СПб, 1913. – 214 с.

106. Лактіонова Г. М. Участь дітей у процесі прийняття рішень: сучасні підходи та стратегії / Лактіонова Г. М. // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – К., 2004. – Вип. 6, кн. 1. – С. 324–329.

107. Линник Л. М. Соціально-педагогічні засади профілактичної роботи важковиховуваними підлітками : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Линник Леся Миколаївна ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.

108. Лодатко Є. О. Моделирование освітніх систем в контексті ціннісної орієнтації соціокультурного простору [текст] / Є. О. Лодатко // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – Вип. 112. – Черкаси, 2007. – С. 32-40.

109. Лютый В. Социальная профилактика негативных явлений // Дети в кризисных ситуациях: профилактика негативных явлений и социально-психологическая помощь / В. Лютый ; отв. ред. И. Д. Зверева. – К. : Наук. світ. – 2001. – С. 15–25.

110. Макаренко А. С. Вибрані педагогічні твори / Макаренко А. С. – К. ; Х. : Радян. шк., 1947. – С. 9.

111. Макаренко А. С. Педагогические сочинения : в 8 т. / Макаренко А. С. – М., 1984. – Т. 4. – С. 139–140.

112. Малахова О. В. Педагогічні умови соціалізації молодших школярів у стосунках з однолітками [Текст] : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / Малахова Оксана Валеріївна ; Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. - Луганськ, 2007. - 19 с.

113. Малько А.О. Формування методологічних основ соціальної педагогіки : культурологічний підхід [Текст] : збірник наукових трудов / А.О. Малько // Соціалізація особистості : Збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - Київ : Логос, 2002. - Т. 17, Вип. 2. - С. 3-13.
114. Маслоу А. Г. Новые рубежи человеческой природы [Текст] : пер. с англ. / А. Маслоу ; общ. ред. Г. А. Балл [и др.]. - М. : Смысл, 1999. - 425 с. - (Золотой фонд мировой психологии).
115. Матвієнко О. В. Виховання молодших школярів: теорія і технологія / Матвієнко О. В. – К. : Стилос, 2006. – 543 с.
116. Медико-психологічні та соціальні проблеми дітей-сиріт / під ред. М. М. Коренева, І. С. Лебедь, Р. О. Мойсеєнко. – К., 2003. – 239 с.
117. Медико-соціальні та правові аспекти девіантної поведінки дітей та підлітків : метод. рек. / Слабкий Г. О., Беспалько О. В., Коган О. В., Федьков О. О. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – 32 с.
118. Методичні рекомендації щодо удосконалення утримання та виховання дітей у дитячих інтернатних закладах на принципах, що базуються на Конвенції ООН про права дитини / Л. С. Волинець (авт.-упоряд.) та ін. ; В. Т. Биковський (голова ред. кол.) ; Укр. ін.-т соц. досліджень. – К. : Студцентр, 1998. – 192 с.
119. Мещанінов О. П. Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні [текст]: монографія / О. П. Мещанінов. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – 460 с.
120. Методические материалы и дидактический инструментарий к психолого-педагогическому практикуму / сост. : Г. И. Вергелес, С. А. Котова, Л. Н. Кутергина и др. ; науч. ред. Л. А. Матвеева. – Спб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. – 179 с.
121. Мішечкіна М. Є. Виховання впевненості у собі у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку : [монографія] / Марина Мішечкіна. – Донецьк : Юго-Восток, 2009. – С. 73.
122. Міщик Л. І. Способи адаптації особистості у напруженій ситуації в умовах нового соціального середовища / Міщик Л. І. // Соціалізація особистості. – К., 2000. – Вип. 2. – С. 19–27.
123. Михеев В. И. Моделирование и методы теории измерений в педагогике [текст]: – 3-е изд., стереотип. / В. И. Михеев. – М.: КомКнига, 2006. – 200 с.
124. Молодиченко В. В. Модернізація цінностей в українському суспільстві засобами освіти (філософський аналіз) / Молодиченко В. В.; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К.: Знання України, 2010. — 383 с.
125. Монахов В. М. Педагогическое проектирование - современный инструментарий дидактических исследований / В. М. Монахов // Школьные технологии. – 2001. – №5. – С.75-89.

126. Невский И. А. Берегите детство – будущее человечества / Невский Игорь Александрович. – М. : Знание, 1989. – С. 23–39. – (В помощь лектору. Секция пропаганды педагогических и психологических знаний).

127. Невский И. А. Трудный успех: (Без «трудных» работать можно): Из опыта работы / Невский Игорь Александрович. – М. : Просвещение, 1981. – С. 5–59.

128. Немченко С. Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Немченко Сергій Геннадійович ; Бердян. держ. пед. ун-т. – Бердянськ, 2006. – 295 арк. : мал., табл. – Бібліогр.: арк. 173–194.

129. Обухов В. М. Педагогическая диагностика отклонений в нравственном развитии подростков : дис. ... канд. пед. наук : номер спец. / Обухов В. М. – М., 1973. –

130. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога [Текст] / : учеб. пособие для студентов вузов и практ. работников Р. В. Овчарова. - М. : Творческий Центр "Сфера", 2001. - 479 с.

131. Огренич Н. М. Основи формування соціальної відповідальності вихованців шкіл-інтернатів для дітей-сиріт, та дітей, які залишилися без піклування батьків : метод. рек. / Огренич Н. М. ; Миколаїв. обл. ін.-т удоскон. вчителів. – Миколаїв : (б. в.), 1996. – 21 с.

132. Ожогова Е. Г. Синдром «Психического выгорания» в работе педагога и профессиональные стратегии поведения / Е. Г. Ожогова // Психология и шк. – 2006. – № 2. – С. 107.

133. Омельченко О. Є. Процесуальна діяльність слідчого по попередженню злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Омельченко Олександр Євгенович ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 189 арк. + 14 арк. дод.

134. Онищенко Н. П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів у процесі діяльності дитячих громадських організацій [Текст] : дис ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Онищенко Наталія Петрівна ; Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди. - Переяслав-Хмельницький, 2003. - 232 арк.

135. Оржеховська В. М. Проблеми профілактики правопорушень серед неповнолітніх на сучасному етапі розвитку загальноосвітньої школи / Оржеховська В. М. // Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : зб. наук. ст. ; под. ред. В. М. Оржеховской ; Наук.-дослід. ін-т педагогіки УРСР. – К., 1990. – С. 3–10.

136. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх / Навчально-методичний посібник – К. : 1996 – 352 с.

137. Оржеховська В. М. Соціально-педагогічні основи профілактики правопорушень важковиховуваних учнів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Оржеховська В. М. ; АПН України. – К., 1995. – 440 с.

138. Основні шляхи формування соціальної відповідальності вихованців шкіл-інтернатів для дітей-сиріт : метод. рек. / уклад. Л. С. Дробот, Б. С. Кобзар, Є. П. Постовойтов. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 18–19.

139. Осухова Н. Застосування психодрами в психотерапії з дітьми, що пережили насильство / Н. Осухова // Психолог : [вкладка]. – 2006. – № 12. – С. 2–3.
140. Педагогічні технології: наука – практиці : навч.-метод. щоріч. / О. І. Кульчицька, С. О. Сисоєва, Я. В. Цехмістер / за ред. С. О. Сисоєвої. – К. : ВПОЛ, 2002. – Вип. 1. – С. 95.
141. Петрочко Ж. В. Дитина в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав [Текст] : монографія / Ж. В. Петрочко ; Ін-т пробл. виховання НАПН України. - Рівне : [О. Зень], 2010. - 367 с.
142. Петрочко Ж. В. Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як пріоритет соціально-педагогічного забезпечення їхніх прав / Петрочко Ж. В. // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. «Педагогічні науки». – 2008. – Вип. 121. – С. 96102.
143. Петрочко Ж. В. Теоретико-концептуальні основи соціально-педагогічного забезпечення прав дітей / Петрочко Ж.В. // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології : зб. наук. пр. / за заг. ред. В.Г. Бутенко. – Херсон. : Херсонський НТУ. – 2011. – С. 314–321.
144. Петухов Е. І. Педагогические основы предупреждения отклонений в нравственном развитии и поведении школьников : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Петухов Евгений Иванович ; Херсон. пед. ин-т им. Н. К. Крупской. – Херсон., 1985. – 367 с.
145. Пеша І. В. Причини та наслідки поширення соціального сирітства в Україні / І. В. Пеша // Наук. вісн. Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. – О., 2000. – Вип. 5-6. – С. 168–173.
146. Пехота О. М. Индивидуализация профессионально-педагогической подготовки учителя: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.04. / Пехота Олена Миколаївна ; АПН України, Інститут педагогіки і психології професійної освіти. - К., 1997. - 529 с.
147. Писарева Т. В. Психолого-педагогические основы единства изучения и воспитания «трудных» подростков : дис ... канд. психол. наук : номер спец. / Т. В. Писарева. – Казань, 1971. –
148. Пихтіна Н. П. Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки : навч.-метод. посіб. / Пихтіна Н. П., Новгородський Р. Г. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 239 с.
149. Підласий І. П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів: (експериментальні матеріали) / Підласий І. П., Шарапова О. В. – Черкаси : ЧДТУ, 2002. – 44 с.
150. Піщенко Г. І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Піщенко Геннадій Іванович ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1999. – 198 арк.
151. Поляничко А. О. Роль соціального педагога у формуванні правової культури виховання школи-інтернату для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Поляничко А. О. // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. пр. Сер. «Педагогіка та психологія». – Чернівці, 2005. – Вип. 244. – С. 140145.

152. Поляновська О. Р. Здійснення профілактично-інформаційної роботи з дітьми-сиротами молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу / Поляновська О. Р. // Проблеми освіти в контексті гуманізації суспільства: П'яті педагогічні читання пам'яті М. М. Дарманського : за результатами всеукр. наук.-практ. конф., (Хмельницький, число квіт. 2010 р.). – Хмельницький, 2010. – С.
153. Поляновська О. Р. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до навчально-виховної роботи з дітьми-сиротами в закладах інтернатного типу / Поляновська О. Р. // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / гол. ред. А. Й. Сиротенко. – Хмельницький : ХГПА, 2008. – Вип. 4. – С. 126–129.
154. Поляновська О. Р. Позакласна виховна робота як один із шляхів профілактики правопорушень дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Поляновська О. Р. // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / гол. ред. А. Й. Сиротенко. – Хмельницький : ХГПА, 2008. – Вип. 3. – С. 158–162.
155. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання [Текст] : наук.-метод. посібник / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко ; заг. ред. Пометун: Олена Іванівна. - К. : А.С.К., 2006. - 192 с.
156. Попелишко О. А. Пріоритетні напрями попередження та протидії правопорушенням і злочинності неповнолітніх / Попелишко О. А. // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія : матеріали метод. семінару Акад. пед. наук України, (Київ, 12 листоп. 1998 р.). – К. : Гнозис, 1998. – С. 536–541.
157. Правонарушение несовершеннолетних и их предупреждения / науч. ред. Б. Волков, М. Лысов. – Казань : Изд-во Казан ун-та, 1983. – С. 23–95.
158. Превентивне виховання учнівської молоді: інноваційні технології : навч.-метод. посіб. / Дем'янюк Т. Д., Байрамова М. Г., Оржеховська В. М., Мельничук Л. С. – К. ; Рівне : Волин. обереги, 2006. – 360 с.
159. Приходько В. М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей : наук.-метод. посіб. / Приходько В. М. – Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 288 с.
160. Прихожан А. М. Психология сиротства / Прихожан А. М., Толстых Н. Н. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – С. 56.
161. Прітченко Т. Ф. Бездоглядність – крок до злочинності / Прітченко Т. Ф. // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді / за заг. ред. А. Й. Капської, С. П. Архипової ; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (Черкаси, 30-31 жовт. 2003 р.). – Черкаси : УНУ, 2003. – С. 191–195.
162. Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми [Електронний ресурс] : Наказ М-ва освіти і науки України від 25 груд. 2006 р. № 844. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.1332.0>.
163. Про додаткові заходи щодо захисту прав та законних інтересів дітей [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 04 трав. 2007 р. №

376/2007. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=376%2F2007>

164. [Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 8 липня 1995 р. № 502 \[Електронний ресурс\] : Постанова Кабінету Міністрів України № 1015 від 8 серпня 2007. - Режим доступу — \[ligazakon.ua/I_doc2.nsf/link/ed_2007_08_08/an/31/KP071015.html#31\]\(http://ligazakon.ua/I_doc2.nsf/link/ed_2007_08_08/an/31/KP071015.html#31\)](#)

165. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січ. 2005 р. № 2342-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 6. – Ст. 147. – Зі змінами ; ост. ред. 07 жовт. 2010 р.

166. Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року” [Електронний ресурс] : Закон України від 05 берез. 2009 р. № 1065-VI. – Режим доступу: <http://www.ligazakon.ua/juritprof>.

167. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 27 лют. 2004 р. № 2. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0006700-83>.

168. Про затвердження Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 трав. 2006 р. № 623. – Режим доступу: <http://www.ligazakon.ua/juritprof>. – Зі змінами ; ост. ред. 19 верес. 2007 р.

169. Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 18 берез. 1998 р. № 200/98. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=200/98>.

170. Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007-2009 роки [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 груд. 2006 р. № 1767. – Режим доступу: <http://www.ligazakon.ua/juritprof>. – Зі змінами ; ост. ред. 05 листоп. 2008 р.

171. Про затвердження Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [Електронний ресурс] : Наказ Міністерства ОНСМС України від 21 вересня. 2004 р. № 747/460. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1278-04>.

172. Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 05 трав. 2008 р. № 411/2008. – Режим доступу: <http://www.ditu.gov.ua/president/1587>.

173. Про Національну програму правової освіти населення [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 18 жовт. 2001 р. № 992/2001. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=992%2F2001>.

174. Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх : Закон України від 24 січ. 1995 р. № 20/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 6. – Ст. 35. – Зі змінами ; ост. ред. 14 квіт. 2009 р.
175. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 30. – С. 142. – Зі змінами ; ост. ред. 06 лип. 2010 р.
176. Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 11 лип. 2005 р. № 1086/2005. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1086/2005>.
177. Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 05 квіт. 1994 р. № 226. – Режим доступу: <http://www.ligazakon.ua/juritprof>. – Зі змінами ; ост. ред. 20 серп. 2008 р.
178. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 16 квіт. 2004 р. № 5. – Режим доступу: <http://www.uapravo.net/data/base30/ukr30877.htm>.
179. Про соціальні послуги : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 966-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 358. – Зі змінами ; ост. ред. 15 груд. 2009 р.
180. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21 черв. 2001 р. № 2558-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 42. – Ст. 213. – Зі змінами ; ост. ред. 15 січ. 2009 р.
181. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні : Закон України від 05 лют. 1993 р. № 2998-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 16. – Ст. 167. – Зі змінами ; ост. ред. 23 груд. 2010 р.
182. Про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 року): Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : [Державна доповідь]. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж., 2000. – 138 с.
183. Про створення кримінальної міліції у справах неповнолітніх [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 08 лип. 1995 р. № 502. – Режим доступу: <http://www.ligazakon.ua/juritprof>. – Зі змінами ; ост. ред. 08 серп. 2007 р.
184. Про схвалення Концепції Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року [Електронний ресурс] : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 вер. 2010 р. № 1911-р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
185. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006-2016 роки” [Електронний ресурс] : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 квіт. 2006 р. № 229-р – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=229-2006-%F0>

186. Програма соціально-психологічної реабілітації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах шкіл-інтернатів / О. Е. Беляєва, Н. М. Колотій, С. М. Циліурік та ін. – Х., 2004. – 21 с.
187. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх та молоді / Кльоц Л. А., Носок Н. О., Шугай Т. Й., Завадська Н. В. // *Практ. психологія та соц. робота.* – 2009. – № 6. – С. 19, 21.
188. Профілактика правопорушень і злочинності в учнівському середовищі : метод. рек. / О. П. Кондратюк, Н. А. Ткачова, А. О. Молчанова та ін. ; кер. авт. кол. В. Ф. Орлов. – К. : Грамота, 2003. – С. 5–35.
189. Психотерапевтическая энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_psychotherapeutic/383/САМОКОНТРОЛЬ%20/%2023.08.10/
190. Рижанова А. О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Алла Олександрівна Рижанова. — Луганськ, 2005. — 442 с.
191. Редкин П. Г. Избранные педагогические сочинения / Редкин Петр Григорьевич. – М. : Учпедгиз, 1958. – С. 175–212.
192. Роков Г. Общественное воспитание в средней школе / Г. Роков // *Вестн. воспитания.* – 1907. – № 1. – С. 20–45.
193. Романюк Л.В. Розвиток ціннісних орієнтацій в процесі неперервної освіти [Текст] / Романюк Л.В. // *Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Зб. наук.пр. - К., 2001.- Ч.1. - С.345-349.*
194. Серєда П. П. Педагогічні засади попередження бездоглядності та правопорушень неповнолітніх / Серєда П. П. – К., 1974. – 187 с.
195. Сенько В. Г. Профилактическая работа с трудновоспитуемыми младшими школьниками / Сенько В. Г. // *Предупреждение педагогической запущенности и правонарушений школьников : сб. науч. тр. / под. ред. М. А. Алемаксина.* – М., 1980. – С. 80–90.
196. Северов А. П. Психологические особенности асоциального поведения несовершеннолетних : дис. канд. психол. наук : 19.00.07 / Северов Александр Петрович. – К., 1979. – 143 л.
197. Сисоєва С.О., Кристочук Т.Є. Педагогічний експеримент у наукових дослідженнях неперервної професійної освіти : [навч.-метод. посіб .]. – Луцьк, ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2009. – 460 с.
198. Ситник О. М. Пріоритетні напрямки діяльності комісій у справах неповнолітніх / О. М. Ситник // *Профілактика правопорушень серед неповнолітніх (Проблеми спільної роботи комісії у справах неповнолітніх та органів освіти України) : зб. наук.-метод. ст.* – К. : Академпрес, 1994. – С. 18–22.
199. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : Підручник . 2-е вид. / Пер. з рос. – Харків : Консум, 2005. – 656 с.
200. Словник законодавчих термінів. – К. : Основа, 2000. – 608 с.
201. Словник основних термінів і понять з превентивного виховання / уклад. В. М. Оржеховська ; АПН України, Ін-т проблем виховання. – Т. : Терно-граф, 2007. – 200 с.

202. Сорока-Росинский В. Н. Педагогические сочинения / Сорока-Росинский Виктор Николаевич ; АПН СССР. – М. : Педагогика, 1991. – С. 139–231. – (Педагогическая библиотека).
203. Соціальна педагогіка : підручник / за ред. А. Й. Капської. – 4-те вид., виправл. та допов. – К. : Центр учб. л-ри, 2009. – С. 410.
204. Соціальна робота: технологічний аспект : навч. посіб. / за ред. проф. А. Й. Капської. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 352 с.
205. Соціальна та психологічна адаптація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до умов інтернатного закладу : наук.-метод. посіб. / за ред. Н. І. Клокар, Л. А. Петушкової. – Біла Церква : КОПОПК, 2007. – 96 с.
206. Соціальні та психологічні потреби дітей, які виховуються в інтернатних закладах: знання, ставлення, поведінка, практика діяльності. : результати дослідж. серед фахівців соц. сфери та дітей-вихованців інтернат. закл. / Київ. міжнар. ін.-т соціології, Представництво Дит. Фонду ООН в Україні (ЮНІСЕФ). – К. : Лік, 2006. – 63 с.
207. Соціально-психологічне самопочуття дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються в інтернатних закладах [Текст] : научное издание // Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 р.) / Рук. Роботы Л.С. Волинець. - К. : 2000. - С. 72-81.
208. Соціально-психологічні причини та проблеми сучасного сирітства в Україні // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К., 1998. – Вип. 7. — С. 54–57.
209. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. проф. І.Д. Зверєвої. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.
210. Социальная педагогика : курс лекций / под общ. ред. М. А. Галагузовой. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
211. Соціальна педагогіка: теорія і технології [Текст] : підручник для студ. ВНЗ / Т. Ф. Алексеєнко [та ін.] ; ред. І. Д. Зверєва ; Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут проблем виховання АПН України. - К. : Центр навчальної літератури, 2006. - 314 с.
212. Степаненко Л. Педагогічні умови морального виховання учнів шкіл-інтернатів / Людмила Степаненко // Почат. шк. – 1998. – № 6. – С. 58–59
213. Стоюнин В. Я. Избранные педагогические сочинения / Стоюнин В. Я. ; ред. кол.: Шадриков В. Д. (гл.ред.) и др. ; АПН СРСР. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с.
214. Стратонов В. М. Соціальна профілактика правопорушень серед неповнолітніх / Стратонов В. М // Зб. наук. пр. Херсон. держ. пед. ун-ту. Сер. «Педагогічні науки». – Херсон, 1998. – С. 79–82.
215. Сушик Н. соціально-педагогічна робота в інтернатних закладах для дітей-сиріт / Н. Сушик // Проблеми педагогічних технологій. – Луцьк, 2003. – Вип. 1. – С. 249–266.

216. Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Теория социальных технологий: Учеб. Пособие. –К.: МАУП,2004. – 608 с.
217. Татенко В. А. Психолого-педагогические механизмы формирования поступка учащегося : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Татенко Виталий Александрович. – К., 1978. – 162 л.
218. Теорія держави і права. Академічний курс [Текст] : підручник / О. В. Зайчук [та ін.] ; ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. - 2-ге вид., переробл. і доп. - К. : Юрінком Інтер, 2008. - 688 с.
219. Терещенко В. І. Соціальне середовище і деякі гуманістичні корективи в роботі з важковиховуваними учнями / Терещенко В. І. // Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : зб. наук. ст. / за ред. В. М. Оржеховської ; Наук.-дослід. ін-т педагогіки УРСР. – К., 1990. – С. 11–20.
220. Тернопільська В. І. Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук . ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / В. І. Тернопільська. – К., 2003. – 20 с.
221. Технології соціально-педагогічної роботи : навч.-метод. посіб. / Л. М. Завацька, О. Г. Платонова, О. В. Михайленко, Т. В. Янченко. – Чернігів : Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2005. – 110 с.
222. Терещенко В. И. Система профилактики правонарушений среди детей и подростков средствами гуманизации современной школы : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Терещенко Владимир Иванович ; АПН Украины. – К., 1997. – 226 с.
223. Тлумачний словник з теорії держави і права / Авт.-упоряд. К.Г. Волинка. – К. : Магістр – ХХІ сторіччя, 2006. – 112 с.
224. Товканець Г. В. Корекція відхилень у поведінці важковиховуваних учнів молодшого шкільного віку засобами професійно-педагогічного спілкування : автореф. дис. на здобуття. наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13. 00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Товканець Г. В. – К., 1999. – 15 с.
225. Троцько В. Г. Можливості навчально-виховного процесу щодо запобігання девіантної поведінки молоді / В. Г. Троцько, І. М. Трубавіна // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія : матеріали метод. семінару Акад. пед. наук України. – К. : Гнозис, 1998. – С. 266–271.
226. Турчак А. Л. Предупреждение вредных привычек у старших подростков средствами физической культуры : дис. ... канд. пед. наук : 13.00. 01 / Турчак Анатолий Леонидович ; АПН, Ин-т педагогике. – К., 1993. – 184 с.
227. Ушинский К. Д. Об учебно-воспитательной работе в школе: (отрывки из педагогических произведений) / Ушинский К. Д. ; вступ. ст. В. Я. Струминского. – М. : Учпедгиз, 1939. – С. 3–121.
228. Ушинский К. Д. О нравственном элементе в русском воспитании / К. Д. Ушинский // Собр. пед. соч. – СПб. : Тип. М. Меркушева и Н. Лебедева, 1894. – 54 с.

229. Федоренко О. І. Соціально-педагогічні підходи до профілактики правопорушень неповнолітніх та молоді / Федоренко О. І. // Актуальні проблеми профілактики злочинності та правопорушень серед неповнолітніх : матеріали наук.-практ. конф., (Львів, 22-23 листоп. 2002 р.). – Л. : ЛІВС при НАВС України, 2004. – С. 40–49.
230. Федорченко Т. Є. Рання профілактика девіантної поведінки молодших школярів : навч.-метод. посіб. / Т. Є. Федорченко, О. В. Потапова. – Запоріжжя : Тандем, 2008. – 236 с.
231. Фелинская Н. И. О роли биологических и социальных факторов в формировании патологии личности несовершеннолетнего правонарушителя / Фелинская Н. И. // Вопросы изучения детей с отклонениями в поведении : [материалы к конф.] : сб. ст. ; редкол.: И. А. Невский (отв. ред.) [и др.] – М., 1968. – С. 107–118.
232. Фіцула М. М. Особливості виховної роботи в спеціальній школі. На матеріалах спеціальних шкіл з особливим педагогічним режимом : дис. ... канд. пед. наук / Фіцула Михайло Михайлович ; Київ. держ. пед. ін.-т ім. О. М. Горького. – К., 1968. – 299 с.
233. Фіцула М. М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання [Текст] : навч.-метод. посібник / М. М. Фіцула, І. І. Парфанович. - Вид. 2-ге, перероб. та допов. - Т. : Навчальна книга - Богдан, 2008. - 432 с.
234. Формування життєвих навичок у випускників шкіл-інтернатів : метод. посіб. / упоряд. : Гордійчук С. Ф. та ін. ; за заг ред. Панка В. Г. ; Укр. наук.-метод. центр практ. психол. і соц. роботи. – Донецьк : Вебер, Донец. філ., 2009. – 163 с.
235. Формування ключових компетентностей молодших школярів: самоосвіта, самооцінка, самоконтроль (за результатами роботи міської творчої групи вчителів початкових класів) / за ред. Р. О. Романчук. – Запоріжжя : ЛТД, 2009. – 120 с.
236. Фурдей С. Г. Понятие социальной технологии // Социальная работа /под общей ред. проф. В. И. Курбатова. Ростов на Дону “Феникс”, 1999. – 186 с.
237. Харченко С. Я. Соціально-педагогічні технології [Текст] : навч.-метод. посібник / Сергій Якович Харченко [и др.] ; Науково-дослідний центр проблем соціальної педагогіки та соціальної роботи АПН України і Луганського національного педагогічного ун-ту ім. Тараса Шевченка. - Луганськ : Альма-матер, 2005. - 552 с.
238. Хлебцевич К. В. Соціальна адаптація дітей-сиріт засобами фізичного виховання і спорту [Текст] : автореф. дис... канд. наук з фіз. виховання і спорту: 24.00.02 / Хлебцевич Катерина Віталіївна ; Харківська держ. академія фізичної культури. - Х., 2007. - 21 с.
239. Черненко С. В. Особливості правового виховання учнів у процесі навчання / Черненко С. В. // Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді : наук.-метод. зб. ст. / за заг. ред. В. П. Пастухова. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 61–71.

240. Чорна О. О. Виховання у молодших школярів шанобливого ставлення до людей : метод. рек. для вчителів почат. шк. батьків / Чорна О. О. – Умань : Софія, 2009. – С. 21.

241. Шаповал В. І. Організаційно-правові основи діяльності Державної служби охорони при МВС України щодо попередження та припинення правопорушень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Шаповал Володимир Іванович ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 194 арк.

242. Шарапова О. В. Педагогічні умови комплексної корекції девіантної поведінки молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / О.В. Шарапова. – К., 2003. – 21 с.

243. Шаргородська С. Насилля в сім'ї: види, наслідки, шляхи подолання / С. Шаргородська // Соц. педагог. – 2007. – № 2. – С. 14.

244. Шахрай В.М. Технології соціальної роботи. Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2006. - 464 с.

245. Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Шацкий С. Т. – М., 1980. – Т. I. – С. 121–126.

246. Шведова Ж. І. Педагогічні проблеми профілактики правопорушень неповнолітніх / Шведова Ж. І. // Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи. – О., 2001. – С. 162–164.

247. Шелгунов Н. В. Избранные педагогические сочинения / Шелгунов Николай Васильевич ; под ред. Н. К. Гончарова. – М., Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1954. – С. 43–53 ; 260–277.

248. Шилкунова З. І. Педагогічні умови формування конструктивного ставлення до себе у молодших школярів у процесі навчальної діяльності [Текст] : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.09 / Шилкунова Зоя Ігорівна ; Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. - Х., 2005. - 20 с.

249. Штанько А.О. Правопорушення як вид правової поведінки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандид. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / А. О. Штанько – К., 2009. – 21 с.

250. Шульга В. В. Соціальний педагог у загальноосвітньому навчальному закладі / Шульга В. В. ; [наук. ред. В. Г. Панок, І. І. Цишко] ; АПН України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 121 с.

251. Щодо подолання злочинності серед неповнолітніх та організації профілактичної роботи [Електронний ресурс] : Лист М-ва освіти і науки України від 13 верес. 2010 р. № 1/9-623. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/other/8993>.

252. Щодо профілактики злочинності і правопорушень серед дітей, захисту їх прав на освіту [Електронний ресурс] : Наказ М-ва освіти і науки України від 29 жовт. 2010 р. № 1023. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/other/10249>.

253. Юридично-соціальний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pilga.in.ua/node/2011>.
254. Яковенко С. И. Психологическое условие формирования у трудновоспитуемых учащихся доверия к педагогам : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Яковенко Сергей Иванович. – К., 1983. – 158 с.
255. Янченко Ю. А. Педагогические условия предупреждения правонарушений среди учащихся средних профтехучилищ : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Янченко Юрий Андреевич ; НИИ педагогики УССР. – К., 1986. – 203 с.
256. Becker H. Outsiders / H. Becker. – N. Y. : Studies in the Sociology of Deviance : Free Press, 1966. – P. 57–97.
257. Parsons T. Deviant behavior / T. Parsons. – Philadelphia : Social deviance. – 1975. – P. 156–166.
258. Preventing drug abuse among children and adolescents. A research-based guide. – N. Y. : NIDA, 1999. – 167 p.
259. Ruttier M. Helping troubled children / M. Ruttier. – London : Penguin Books, 1984. – 475 p.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФІЛАКТИКИ
ПРАВОПОРУШЕНЬ СЕРЕД ДІТЕЙ-СИРІТ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В НАВЧАЛЬНО-
ВИХОВНИХ ЗАКЛАДАХ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ

/ ДОДАТКИ /

Анкета № 1
на визначення рівня правової обізнаності дітей-сиріт молодшого
шкільного віку

1. Чи знаєш ти, що означають слова “права” та “обов’язки”?

1. Так

2. Ні

3. Не дуже

4. Твій варіант відповіді _____

2. Чи чув ти колись такі назви: “Конституція України”, “Декларація прав дитини”, “Конвенція про права дітей”, Закон України “Про охорону дитинства”?

1. Так

2. Ні

3. Не пам’ятаю

4. Твій варіант відповіді _____

3. Якщо так, то що означають ці назви?

4. Продовж ці рядки:

Ніхто не має права: ображати, карати, принижувати...

Кожен має право: захистити, вибачити, врятувати...

Додаток Б
Анкета № 2
на виявлення рівня сформованості в дітей-сиріт знань про
загальнолюдські цінності

1. Вибери з переліку якостей ті, які ти хочеш виробити в себе: працювитість, наполегливість, хитрість, щирість, вміння брехати, обізнаність, впертість, співчутливість, байдужість, життєрадісність, улесливість.

2. Що таке “добро” для тебе?

3. Що таке неправда, брехня для тебе?

4. Чи є у тебе друзі?

1. Так, багато друзів
 2. Так, але їх небагато
 3. Ні
 4. Ніхто не хоче зі мною дружити
 5. Ні, але хочу їх мати
 6. Твій варіант відповіді _____
5. Яких людей ти найчастіше обираєш собі в друзі?
1. Однокласників або однолітків
 2. Старших школярів
 3. Людей, які вміють розважатися
 4. Не знаю
 5. Твій варіант відповіді _____

Продовження додатка Б

6. Якщо тебе випадково хтось штовхне на перерві, ти...?

1. Штовхнеш у відповідь
 2. Підеш далі
 3. Розізлишся
 4. Не прореагуєш
 5. Помстишся
7. Чи хочеться тобі коли-небудь взяти чужу річ без дозволу?
1. Інколи
 2. Так
 3. Ніколи
 4. Твій варіант відповіді _____

8. Розкажи про випадки зі свого життя, коли ти повівся несправедливо (наприклад, обманув, образив, скривдив когось).

9. Чи знаєш ти, як себе захистити, коли тебе скривдять або твоє життя опиниться під загрозою?

1. Так, я знаю, куди потрібно звернутись
2. Я завжди захищаю себе сам
3. Ні
4. Твій варіант відповіді _____

Продовження додатка Б
Таблиця Б.1

Аналіз відповіді на питання “Вибери з переліку якостей ті, які ти хочеш виробити в себе”

Відповіді	Житомирська область			Вінницька область			Хмельницька область			Середній показник по трьох областях		
	Хлопчиків і дівчат / %	Дітей / %	Середній вік / %	Хлопчиків і дівчат / %	Дітей / %	Середній вік / %	Хлопчиків і дівчат / %	Дітей / %	Середній вік / %	Хлопчиків і дівчат / %	Дітей / %	Середній вік / %
Працьовитість	29 80,5%	21 87,5%	50 84%	31 73,8%	25 83,3%	56 78,5%	26 72,2%	28 77,7%	54 74,9%	86 75,5%	74 82,8%	160 79,1%
Наполегливість	19 52,7%	15 62,5%	34 57,6%	12 28,5%	16 53,3%	28 40,9%	15 41,6%	12 33,3%	27 37,4%	46 40,9%	43 49,7%	89 45,3%
Хитрість	2 5,5%	2 8,3%	4 6,9%	7 16,6%	5 16,6%	12 16,6%	3 8,3%	2 5,5%	5 6,9%	12 10,1%	9 10,1%	21 10,1%
Щирість	10 27,7%	19 79,1%	29 53,4%	26 61,9%	28 93,3%	54 77,6%	26 72,2%	33 91,6%	59 81,9%	62 53,9%	80 88%	122 70,9%
Вміння брехати	2 5,5%	1 4,1%	3 4,8%	1 2,4%	1 3,3%	2 2,8%	2 5,5%	3 8,3%	5 6,9%	5 4,5%	5 5,2%	10 4,9%
Обізнаність	21 58,3%	11 45,8%	32 52,1%	12 28,5%	13 43,3%	25 35,9%	13 36,1%	9 25%	22 30,5%	46 40,9%	33 38%	79 39,5%
Впертість	5 13,8%	12 50%	17 31,9%	-	-	-	7 19,4%	1 2,7%	8 11,1%	12 11,1%	13 17,5%	25 14,3%
Співчутливість	29 80,5%	16 66,6%	45 73,5%	18 42,8%	10 33,3%	28 38,1%	22 61,1%	24 66,6%	46 63,8%	69 61,5%	50 55,5%	109 58,5%
Байдужість	4 11,1%	1 4,1%	5 7,6%	3 7,1%	-	3 3,5%	2 5,5%	2 5,5%	4 5,5%	9 7,9%	3 3,2%	12 5,5%
Життєрадісність	27 75%	16 66,6%	43 70,8%	16 38,1%	11 36,6%	27 37,3%	24 66,6%	21 58,3%	45 62,4%	67 59,9%	29 53,8%	96 56,9%
Улесливість	11 30,5%	4 16,6%	15 23,5%	8 19%	-	8 9,5%	5 13,8%	3 8,3%	8 11,1%	24 21,1%	7 8,3%	31 14,7%

Продовження додатка Б
Таблиця Б.2

Аналіз відповіді на питання “Що таке “добро” для тебе?”

Відповіді	Житомирська область			Вінницька область			Хмельницька область			Середній показник по трьох областях		
	Хлопчиків / %	Дівчаток / %	Середній вік / %	Хлопчиків / %	Дівчаток / %	Середній вік / %	Хлопчиків / %	Дівчаток / %	Середній вік / %	Хлопчиків / %	Дівчаток / %	Середній вік / %
Врятувати когось, допомогти	19 52,8%	12 50%	31 51,4%	8 19%	15 50%	23 34,5%	12 33,3%	16 44,4%	28 38,9%	39 35%	43 48,1%	82 41,5%
Поділитись	6 16,7%	5 20,8%	12 18,7%	11 26,2%	6 20%	17 23,1%	3 8,3%	3 8,4%	6 8,4%	20 17%	14 16,4%	34 16,7%
Коли мені щось дарують	4 11,1%	4 16,7%	8 13,9%	1 2,4%	4 13,4%	5 7,9%	1 2,8%	2 5,5%	3 4,2%	6 5,4%	10 11,9%	8,7%
Поважають, люблять, дружать	-	1 4,2%	1 2,1%	5 12%	-	5 6%	4 11,1%	3 8,4%	7 9,8%	9 7,7%	4 4,2%	13 11,9%
Любити родину, старших людей	-	2 8,3%	2 4,2%	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Коли мені допомагають	2 5,5%	-	2 2,8%	2 4,7%	-	2 2,4%	-	4 11,1%	4 5,5%	4 3,4%	4 -	8 1,7%
Чесність, щирість	-	-	-	4 9,5%	3 10%	7 9,8%	4 11,1%	5 13,9%	9 12,4%	8 6,9%	8 8%	16 7,5%
Робити добрі вчинки	5 13,9%	-	5 6,9%	11 26,2%	2 6,6%	13 16,4%	6 16,7%	1 2,8%	7 9,7%	22 18,9%	3 3,1%	25 11%
Красти	-	-	-	-	-	-	-	2 5,5%	2 2,8%	-	-	-
Не красти	-	-	-	-	-	-	4 11,1%	-	4 5,5%	-	-	-
Життя	-	-	-	-	-	-	1 2,8%	-	1 1,4%	-	-	-
Вчитись	-	-	-	-	-	-	1 2,8%	-	1 1,4%	-	-	-

Продовження додатка Б
Таблиця Б.3

Аналіз відповіді на питання “Що таке неправда, брехня для тебе?”

Відповіді	Житомирська область			Вінницька область			Хмельницька область			Середній показник по трьох областях		
	Хлопчиків і батьків / %	Дівчаток і мам / %	Середній показник / %	Хлопчиків і батьків / %	Дівчаток і мам / %	Середній показник / %	Хлопчиків і батьків / %	Дівчаток і мам / %	Середній показник / %	Хлопчиків і батьків / %	Дівчаток і мам / %	Середній показник / %
Коли обманюють, кажуть неправду	14 38,9%	7 29,2%	21 34,1%	17 40,5%	9 30%	26 35,3%	13 36,1%	12 33,3%	25 34,7%	44 38,5%	28 30,8%	
Вкрав і не зізнався	7 19,4%	6 25%	13 22,2%	-	-	-	4 11,1%	-	4 5,5%	11 10,1%	6 8,3%	
Гріх, зло, погана справа	7 19,4%	5 20,8%	12 20,1%	-	7 23,4%	7 11,7%	8 22,2%	6 16,7%	14 19,5%	15 13,8%	18 20,3%	
Погана звичка	5 13,9%	-	5 6,9%	9 21,4%	6 20%	15 20,7%	-	-	-			
Коли в мене щось забирають, крадуть	3 8,3%	-	3 4,2%	5 11,9%	-	5 5,9%	-	-	-			
Пообіцяти і не зробити	-	-	-	6 14,3%	-	6 7,1%	5 14%	4 11,1%	9 12,5%			
Неправда, що треба жаліти людей	-	-	-	5 11,9%	-	5 5,9%	-	-	-			
Якщо когось убив і не сказав нікому	-	-	-	-	-	-	3 8,3%	-	3 4,2%			
Жадібність, улесливість, байдужість	-	3 12,5%	3 6,3%	-	4 13,3%	4 6,7%	3 8,3%	-	3 4,2%			
Обманути вчителя, старших	-	2 8,3%	2 4,1%	-	-	-	-	3 8,3%	3 4,1%			
Не знаю	-	1	1	-	4	4	-	2	2			

		4,2%	2,1%		13,3%	6,7%		5,6%	2,8%			
Мовчати, коли бачив, що розбили вікно, щось вкрали, зламали ручку	-	-		-	-		-	9 25%	9 12,5%			

Продовження додатка Б
Таблиця Б.4

Аналіз відповіді на питання “Чи є у тебе друзі?”

Відповіді	Житомирська область			Вінницька область			Хмельницька область			Середній показник по трьох областях		
	Хлопчик	Дівчатка	Середня	Хлопчик	Дівчатка	Середня	Хлопчик	Дівчатка	Середня	Хлопчик	Дівчатка	Хлопчик
Так, багато друзів	26 72,2%	15 62,5%	41 67,3	25 59,5%	21 70%	46 64,7%	20 55,5%	24 66,6%	44 61%	71 62,4%	60 66,3%	131 64,3%
Так, але їх небагато	8 22,2%	7 29,1%	15 25,6%	13 30,9%	8 26,7%	21 28,8%	10 27,7%	9 25%	19 26,3%	31 26,9%	24 26,9%	55 26,9%
Ні	1 2,8%	1 4,2%	2 3,6%	1 2,3%	1 3,3%	2 2,8%	3 8,3%	2 5,5%	5 13,8%	5 4,4%	4 4,3%	9 4,3%
Ніхто не хоче зі мною дружити	1 2,8%	-	1 1,4%	3 7,1%	-	3 3,5%	1 2,7%	1 2,7%	2 5,5%	5 4,2%	1 0,9%	6 2,5%
Ні, але хочу їх мати	-	1 4,2%	1 2,1%	-	-	-	2 5,5%	-	2 5,5%	2 1,8%	1 1,4%	3 1,6%

Таблиця Б.5

Аналіз відповіді на питання “Яких людей ти найчастіше обираєш собі в друзі?”

												Кі льк. / %
Штовхнеш у відповідь	2 5,6%	1 4,1%	3 4,9%	3 7,1%	1 3,3%	4 5,2%	5 13,9%	1 2,7%	6 8,3%	10 8,9%	3 3,4%	13 6,2%
Підеш далі	20 55,5%	18 75%	38 65,3%	21 50%	19 63,3%	40 56,6%	21 58,3%	24 66,7%	45 62,5%	62 54,6%	61 68,4%	123 61,5%
Розізлишся	2 5,6%	3 12,5%	5 9,1%	5 11,9%	1 3,3%	6 7,6%	6 16,7%	2 5,6%	8 11,2%	13 9,5%	6 7,1%	19 8,3%
Не прореагуєш	8 22,2%	1 4,1%	9 13,1%	5 11,9%	6 20%	11 16%	4 11,1%	7 19,4%	11 15,2%	17 15,1%	14 14,5%	31 14,8%
Помстишся	4 11,1%	1 4,1%	5 7,6%	8 19,1%	3 10%	11 14,6%	-	2 5,6%	2 2,8%	12 10,1%	6 6,6%	18 8,4%

Таблиця Б.7

**Аналіз відповіді на питання “Чи хочеться тобі коли-небудь взяти
чужу річ без дозволу?”**

Відпові ді	Житомирська область			Вінницька область			Хмельницька область			Середній показник по трьох областях		
	Х ло пч ик и кі ль к. / %	Ді вч ат ка кі ль к. / %	Се ре дн ій по ка зн ик кі ль к. / %	Х ло пч ик и кі ль к. / %	Ді вч ат ка кі ль к. / %	Се ре дн ій по ка зн ик кі ль к. / %	Х ло пч ик и кі ль к. / %	Ді вч ат ка кі ль к. / %	Се ре дн ій по ка зн ик кі ль к. / %	Х ло пч ик и кі ль к. / %	Ді вч ат ка кі ль к. / %	Х ло пч ик и кі ль к. / %
Інколи	4 11,1%	5 20,8%	9 15,9%	7 16,7%	5 16,7%	12 16,7%	4 11,1%	5 13,9%	9 12,5%	15 13%	15 17,1%	30 15%
Так	3 8,4%	1 4,2%	4 6,3%	3 7,1%	4 13,3%	7 10,2%	4 11,1%	2 5,6%	6 8,4%	10 8,8%	7 7,7%	17 8,3%
Ніколи	29 80,5%	18 75%	47 77,8%	32 76,2%	21 70%	53 73,1%	28 77,8%	29 80,5%	57 79,1%	89 78,2%	68 75,2%	157 76,7%

Продовження додатка Б
Таблиця Б.8

Аналіз відповіді на питання “Розкажи про випадки зі свого життя, коли ти повівся несправедливо (наприклад, обманув, образив, скривдив когось)”

Відповіді	Житомирська область			Вінницька область			Хмельницька область			Середній показник по трьох областях		
	Хлопчиків	Дівчаток	Середній	Хлопчиків	Дівчаток	Середній	Хлопчиків	Дівчаток	Середній	Хлопчиків	Дівчаток	Середній
Образив когось (друга, меншого, вихователя)	6 16,7%	7 29,2%	13 22,9%	6 14%	13 43%	19 28,5%	8 22%	6 17%	14 19,5%	20 17,6%	26 29,7%	46 23,7%
Вдарив, побив друга	7 19,5%	6 25%	13 22,3%	13 30%	11 37%	24 33,5%	12 33%	18 50%	30 41,5%	32 27,5%	35 37,3%	67 32,4%
Обманув	9 25%	6 25%	15 25%	7 17%	6 20%	13 18,5%	8 22%	9 25%	17 23,5%	24 21,3%	21 23,3%	45 22,3%
Забрав цукерку	3 8,3%											
Штовхнув друга	4 11,1%			6 14%								
Погано повівся, і мене вдарили	4 11,1%						2 5%					
Не послушав маму	3 8,3%											
Вкрав		5 20,8%		5 13%				3 8%				
Розбив вікна вихователям				1 3%								
Не слухав вихователя, вчителів				3 6%			4 13%					
Спалив бабці соломку				1 3%								
Не знаю							2 5%					

Аналіз відповіді на питання “Чи знаєш ти, як себе захистити, коли тебе скривдять або твоє життя опиниться під загрозою?”

Відповіді	Житомирська область			Вінницька область			Хмельницька область			Середній показник по трьох областях		
	Хлопчик	Дівчатка	Середній показник	Хлопчик	Дівчатка	Середній показник	Хлопчик	Дівчатка	Середній показник	Хлопчик	Дівчатка	Середній показник
Так, я знаю, куди потрібно звернутися	18 50%	14 58,3%	32 54,1%	24 57,1%	13 43,3%	37 50,2%	15 41,7%	18 50%	33 45,9%	57 49,6%	45 50,5%	102 50,1%
Я завжди захищаю себе сам	14 38,9%	7 29,2%	21 34,1%	11 26,2%	8 26,7%	19 26,5%	17 47,2%	10 27,8%	27 37,5%	42 37,4%	25 27,9%	67 32,6%
Ні	4 11,1%	3 12,5%	7 11,8%	7 16,7%	9 30%	16 23,3%	4 11,1%	8 22,2%	12 16,6%	15 13%	20 21,6%	35 17,3%

Таблиця Б.10

Кількісні показники відповіді на запитання “Продовж ці рядки: ніхто немає права...; кожен має право...”

Житомирська область			Вінницька область			Хмельницька область			Середній показник по трьох областях		
Хлопчик	Дівчатка	Середній показник	Хлопчик	Дівчатка	Середній показник	Хлопчик	Дівчатка	Середній показник	Хлопчик	Дівчатка	Середній показник
опч	і	ре	ло	вч	ре	ло	вч	ре	ло	вч	Хл
пч	в	дн	пч	ат	дн	пч	ат	дн	пч	ат	опч
ик	ч	ій	ик	ка	ій	ик	ка	ій	ик	ка	ики
и	а	по	и	кі	по	и	кі	по	и	кі	і
к	т	ка	кі	ль	ка	кі	ль	ка	кі	ль	дів
и	к	зн	ль	к.	зн	ль	к.	зн	ль	к.	чат
к	а	ик	к.	/	ик	к.	/	ик	к.	/	ка
і	к	кі	/	%	кі	/	%	кі	/	%	кіл
л	і	ль	%		ль	%		ль	%		ьк.
ь	л	к.			к.			к.			/ %
к	ь	/			/			/			
.	к	%			%			%			

Відповіді	/ %	/ %										
Битися, вбивати	22 61,1%	13 54,1%	35 57,6%	14 33,3%	9 30%	23 31,6%	27 75%	21 58,3%	48 66,6%	63 56,4%	43 47,4%	106 51,9%
Брехати	10 27,7%	4 16,6%	14 22,1%	3 7,1%	-	3 3,5%	7 19,4%	6 16,6%	13 18%	20 18%	10 11%	30 14,5%
Вживати нецензурні слова	6 16,6%	4 16,6%	10 16,6%	-	-	-	7 19,4%	-	7 9,7%	13 12%	4 5,5%	17 8,7%
Обзиватися	6 16,6%	4 16,6%	10 16,6%	-	6 20%	6 10%	7 19,4%	7 19,4%	14 19,4%	13 12%	17 19,4%	30 15,7%
Красти	4 11,1%	5 20,8%	9 15,9%	10 23,8%	11 36,6%	21 30,2%	9 25%	5 13,8%	14 19,4%	23 19,9%	21 23,7%	44 21,8%
Палити	4 11,1%	-	4 5,5%	5 11,9%	5 16,6%	10 14,2	1 2,7%	-	1 1,35%	10 8,5%	5 5,5%	15 7%
Катувати, образати	4 11,1%	7 29,1%	11 20,1%	2 4,7%	9 30%	11 17,3%	9 25%	7 19,4%	16 22,2	15 27,7%	23 28%	38 27,8%
Принижувати	-	7 29,1%	7 14,5%	8 19%	-	8 9,5%	3 8,3%	-	3 8,9%	11 9,1%	7 9,7%	18 9,4%
Садити в тюрму	-	-	-	-	-	-	3 8,3%	-	3 4,2%	3 2,7%	0 -	3 1,4%
	Кожен має право...											
Допомогти комусь	12 33,3%	10 41,6%	22 37,4%	13 30,9%	10 33,3%	23 32,1%	18 50%	7 19,4%	25 34,7%	43 38%	27 31,4%	70 34,7%
Оберігати, захищати, врятувати	5 13,8%	2 8,3%	7 11,1%	4 9,5%	-	4 10,2%	7 19,4%	9 25%	16 22,2%	16 4,6%	11 11,1%	27 7,8%
Дружити	5 13,8%	-	5 6,9%	-	-	-	-	-	-	5 4,6%	0 -	5 2,3%
На життя	3 10%	5 20,8%	8 15,4%	-	-	-	1 3%	4 11,1%	5 7%	4 4,3%	9 10,6%	13 7,4%
Пожаліти	3 8,3%	3 12,5%	6 10,4%	-	-	-	4 12%	-	4 6%	7 6,7%	3 4,1%	10 5,4%
Одружуватися, любити	2 5,5%	-	2 2,7%	-	2 6,6%	2 3,3%	1 2,7%	3 8,3%	4 5,5%	3 2,7%	5 4,9%	8 3,8%
Вибачитись	2 5,5%	-	2 2,7%	-	4 13,3%	4 6,6%	-	4 11,1%	4 5,5%	2 1,8%	8 8,1%	10 4,9%
Вибачити	-	-	-	11 26,1%	-	11 13,1%	-	-	-	11 8,7%	0 -	11 4,3%
Не образати, не битися	-	-	-	7 16,6%	-	7 8,3%	-	2 5,5%	2 2,7%	7 5,5%	2 1,8%	9 3,6%
Ділитися	-	3 12,5%	3 6,2%	8 19%	2 6,6%	10 12,8%	-	3 8,3%	3 4,15%	8 6,3%	8 9,1%	16 7,7%
Спілкування	-	-	-	-	-	-	1 2,7%	-	1 1,35%	1 0,9%	0 -	1 0,45%
На відпочинок (гратися, малювати, подорожувати)	2 5,5%	4 16,6%	6 11,05%	-	5 16,6%	5 8,3%	3 8,3%	-	3 4,15%	5 4,6%	9 11%	14 7,8%
	-	-	-	-	5	5	-	3	3		8	8

Робити корисну справу, добро					16,6%	8,3%		8,3%	4,15%	-	8,3%	4,1%
Захистити малих дітей	-	-	-	-	4 13,3%	4 6,6%	-	-	-	-	4 4,4%	4 2,2%
Не знаю	-	-	-	-	-	-	-	2 5,5%	2 2,75%	-	0 1,8%	0 0,9%

Додаток В Анкета № 3

на визначення інтересів та мотивації дітей-сиріт в інтернатних закладах

1. Чи подобається тобі працювати (наприклад, прибирати у класі, саджати дерева, прибирати кімнату)?

1. Так, це приносить задоволення
3. Особливого задоволення не отримую
4. Ні
5. Працюю, коли маю бажання

2. Тобі подобається навчатися?

1. Так
2. Ні
3. Не знаю

3. Чи любиш ти читати?

1. Так
2. Ні
3. Інколи

4. Чи хотів би ти дізнатися свої права та обов'язки?

1. Так
2. Ні
3. Не знаю

Продовження додатка В

Таблиця В.1

Аналіз відповіді на питання “Чи подобається тобі працювати (наприклад , прибирати у класі, саджати дерева, прибирати кімнату)?”

Відповіді	Житомирська область			Вінницька область			Хмельницька область			Середній показник по трьох областях		
	Хлопчиків	Дівчат	Середній	Хлопчиків	Дівчат	Середній	Хлопчиків	Дівчат	Середній	Хлопчиків	Дівчат	Хлопчиків
Так, це приносить задоволення	20 55,5%	17 70,8%	37 63,2%	23 54%	22 73,4%	45 63,7%	19 52,7%	24 66,6%	43 59,65%	62 54%	63 70%	125 62%
Особливого задоволення не отримую	4 11,2%	3 12,5%	7 11,9%	7 17%	3 10%	10 13,5%	5 14%	5 14%	10 14%	16 14%	11 12,3%	27 13,2%
Ні	1 2,7%	1 4,2%	2 3,5%	5 13%	2 6,6%	7 9,8%	4 11,1%	3 8,3%	7 9,7%	10 9%	6 6,6%	16 7,8%
Працюю, коли маю бажання	11 30,6%	3 12,5%	14 21,5%	7 16%	3 10%	10 13%	8 22,2%	4 11,1%	12 16,7%	26 23%	10 11,1%	36 17,1%

Таблиця В.2

Аналіз відповіді на питання “Тобі подобається навчатися?”

Відповіді	Житомирська область			Вінницька область			Хмельницька область			Середній показник по трьох областях		
	Хлопчиків	Дівчат	Середній	Хлопчиків	Дівчат	Середній	Хлопчиків	Дівчат	Середній	Хлопчиків	Дівчат	Хлопчиків
	лопчиків	дівчат	середній	лопчиків	дівчат	середній	лопчиків	дівчат	середній	лопчиків	дівчат	лопчиків

	Кі льк. / %	к. / %	ЗН ик кі льк. / %	Кі льк. / %	к. / %	ЗН ик кі льк. / %	Кі льк. / %	к. / %	ЗН ик кі льк. / %	Кі льк. / %		ка кіл ьк. / %
Так	26 72,2%	18 75%	44 73,6%	30 71,4%	22 73,4%	52 72,4%	25 69,5%	25 69,5%	50 69,5%	81 71,1%	65 72,6%	146 71,8%
Ні	5 13,9%	3 12,5%	8 13,2%	5 12%	4 13,3%	9 12,7%	5 13,8%	4 11,1%	9 12,5%	15 13,2%	11 12,3%	26 12,7%
Не знаю	5 13,9%	3 12,5%	8 13,2%	7 16,6%	4 13,3%	11 14,9%	6 16,7%	7 19,4%	13 18,1%	18 15,8%	14 15,1%	32 15,5%

Продовження Додатка В

Таблиця В.3

Аналіз відповіді на питання “Чи любиш ти читати?”

Від пові ді	Житомирська область			Вінницька область			Хмельницька область			Середній показник по трьох областях		
	Х ло пч ик и кі льк. / %	Ді вч ат ка кі льк. / %	Се ре дн ій по ка зн ик кі льк. / %	Х ло пч ик и кі льк. / %	Ді вч ат ка кі льк. / %	Се ре дн ій по ка зн ик кі льк. / %	Х ло пч ик и кі льк. / %	Ді вч ат ка кі льк. / %	Се ре дн ій по ка зн ик кі льк. / %	Х ло пч ик и кі льк. / %	Дівч атка кільк. / %	Хл опч ики і дів чат ка кіл ьк. / %
Так	25 69,4%	16 66,6%	41 68%	28 66%	21 70%	49 68%	25 69,4%	26 72%	51 70,7%	78 68,3%	63 69,5%	141 68,9%
Ні	6 16,6%	4 16,7%	10 16,7%	5 13%	5 16,7%	10 14,9%	6 16,6%	5 14%	11 15,3%	17 15,4%	14 15,8%	31 15,6%
Інколи	5 14%	4 16,7%	9 15,4%	9 21%	4 13,3%	13 17,2%	5 14%	5 14%	10 14%	19 16,3%	13 14,6%	32 15,5%

Таблиця Б.4

Аналіз відповіді на питання “Чи хотів би ти дізнатися свої права та обов’язки?”

Відповіді	Житомирська область			Вінницька область			Хмельницька область			Середній показник по трьох областях		
	Хлопчик	Дівчатка	Середній	Хлопчик	Дівчатка	Середній	Хлопчик	Дівчатка	Середній	Хлопчик	Дівчатка	Середній
Так	29 80,6%	21 87,5%	50 84,1%	34 80,9%	23 76,7%	57 78,8%	30 83,3%	26 72,2%	56 77,8%	93 81,6%	70 78,8%	163 80,2%
Ні	3 8,3%	2 8,3%	5 8,3%	2 4,8%	3 10%	5 7,4%	2 5,6%	4 11,1%	6 8,4%	7 6,2%	9 9,8%	16 8%
Не знаю	4 11,1%	1 4,2%	5 7,7%	6 14,3%	4 13,3%	10 13,8%	4 11,1%	6 16,7%	10 13,9%	14 12,2%	11 11,4%	25 11,8%

Додаток Д

Анкета для опитування педагогічних працівників навчально-виховних закладів інтернатного типу

Шановний респонденте!

Просимо Вас відповісти на питання анкети з метою з’ясування актуальності досліджуваної теми та основних проблем, що виникають при здійсненні профілактики правопорушень дітей вчителями

1. Чи подобається Вам ваша робота?

1) так;

2) ні;

3) не дуже;

4) ваш варіант відповіді _____

2. Чи почувате Ви себе комфортно в середовищі колег?

1. так;

2. ні;

3. як коли;

4. ваш варіант відповіді _____
3. Чи є у Вас необхідне методичне забезпечення для роботи?

4. Чи відчуваєте Ви недостатність знань, умінь та навичок для роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування?
- 1) так;
 - 2) ні;
 - 3) інколи;
 - 4) часто.
5. Як Ви розумієте термін “профілактика правопорушень”?

Продовження додатка Д

6. Які форми, методи, засоби організації навчально-виховної діяльності Ви використовуєте з метою здійснення профілактики правопорушень у вашому класі?

7. Чи є у Вашому класі діти, що проявляють схильність до порушення норм поведінки (наприклад, систематично порушують дисципліну, псувають шкільне майно, крадуть у товаришів та ін.)?

- 1) так, багато;
- 2) так, кілька;
- 3) ні;
- 4) ваш варіант відповіді _____

8. Як Ви вирішуєте проблеми, що виникають з дітьми, схильними до порушень в поведінці?

- 1) самостійно;
- 2) звертаєтесь по допомогу до адміністрації або соціального педагога, психолога;
- 3) здебільшого ігноруєте проблему;
- 4) Ваш варіант відповіді _____

9. Назвіть нормативно-правові акти, у яких описуються права дітей, їх обов'язки, вимоги до профілактичної діяльності країни, що має запобігати виникненню злочинів.

Продовження додатка Д

10. Висловіть свої пропозиції щодо вдосконалення виховного процесу в закладах інтернатного типу.

Вкажіть, будь ласка, деякі відомості про себе:

11. Вкажіть, будь ласка, хто заповнював анкету

11.1) класний керівник;

11.2) вчитель-предметник;

11.3) соціальний педагог;

11.4) вчитель початкових класів;

11.5) завуч (з навчальної, виховної роботи).

12. Вкажіть, будь ласка, свій вік _____

13. Вкажіть, будь ласка, яка у Вас освіта:

13.1) неповна вища;

13.2) вища;

13.3) бакалавр;

13.4) магістр.

14. Вкажіть, будь ласка, стаж роботи:

14.1) менше року;

14.2) до 5 років;

14.3) від 5 до 10 років;

14.4) більше 10 років.

Дякуємо за співпрацю!

Продовження додатка Д

Результати анкетування вихователів та вчителів по трьох областях разом

1. Чи подобається Вам ваша робота?

Так – 100 %

2. Чи почуваете Ви себе комфортно в середовищі колег?

Так – 80 %

Ні – 10 %;

Як коли – 10 %

3. Чи є у Вас необхідне методичне забезпечення для роботи?

Так – 60 %

Бажаю кращого методичного забезпечення літературою – 3 %

Частково – 31 %;

Не дали відповіді – 6 %

4. Чи відчуваєте Ви недостатність знань, умінь та навичок для роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування?

Так – 3 %

Ні – 40 %

Інколи – 57 %

5. Як ви розумієте термін “профілактика правопорушень”?

Житомирська

Превентивна робота, попередження правопорушень – 47 %;

Застереження від неправильного вчинку – 9 %;

Система виховних заходів, ігор, бесід, тренінгів для попередження правопорушень – 17 %;

Пропедевтична бесіда, аналіз ситуацій, які виникають в дитячому колективі, формування понять “добра поведінка”, “погана поведінка”, “порушення дисципліни” – 9 %;

Роз’яснення, усвідомлення, засвоєння правил поведінки – 9 %;

Не дали відповіді – 9 %.

Продовження додатка Д

Вінницька

Попередження правопорушень, ознайомлення дітей з законами та мірою відповідальності за правопорушення – 36 %;

Проведення лекцій, тренінгів, перегляд фільмів на відповідну тему – 18 %;

Виховання громадської відповідальності й свідомості учнів, самодисципліни, необхідність дотримуватись моральних і правових норм, поваги до закону – 10 %;

Виховна робота з дітьми, залучення їх до занять спортом, в гуртках за інтересами. Проведення виховних бесід, роз’яснювальна робота, різні види впливу – 18 %;

Проведення різних форм виховної роботи – 10 %;

Застереження перед здійсненням правопорушень. пояснення наслідків правопорушень – 8 %.

Хмельницька

Попередження правопорушень шляхом проведення індивідуальної роботи, виховних заходів – 50 %;

Відсутня відповідь – 25 %;

Запобіжні засоби щодо порушення поведінки дітьми – 25 %.

6. Які форми, методи, засоби організації навчально-виховної діяльності Ви використовуєте з метою здійснення профілактики правопорушень у вашому класі?

Бесіди – 56 %;

Практичні заняття – 3 %;

Психологічні ігри – 16 %;

Години спілкування – 16 %;

Виховні години – 21 %;

Тренінги – 10 %;

Перегляд фільмів – 13 %;

Диспути – 16 %;
 Розбір виховних ситуацій – 24 %;
 Зустрічі з міліцією – 10 %;
 Консультації, інструктажі – 5 %;
 Анкетування, опитування – 8 %;
 Наведення позитивних прикладів з життя людей, які чогось досягли, – 10 %;
 Інтерактивні методи – 3 %;
 Діагностування – 14 %;
 Круглі столи – 8 %;
 Індивідуальна робота – 25 %;
 Словесні методи, заохочення – 8 %;

7. Чи є у Вашому класі діти, що проявляють схильність до порушення норм поведінки (наприклад, систематично порушують дисципліну, псують шкільне майно, крадуть у товаришів та ін.).

Так, кілька – 84 %;
 Ні – 16 %.

8. Як Ви вирішуєте проблеми, що виникають з дітьми, схильними до правопорушень в поведінці?

Самостійно – 89 %;
 Звертаюсь по допомогу до психолога, соціального педагога, директора – 15 %.
 Залежить від ситуації – 5 %.

9. Назвіть нормативно-правові акти, у яких описуються права дітей, їх обов'язки, вимоги до профілактичної діяльності країни, що має запобігти виникненню злочинів.

Закон України “Про охорону прав дитини” – 18 %;
 Декларація прав дитини – 76 %;
 Конституція України – 66 %;
 Конвенція про права дитини – 56 %;

Закони України – 3 %;
 Національна програма “Діти України” – 3 %;
 Закон України “Про загальну середню освіту”, ст.53 – 3 %;
 Національна програма “Освіта. Україна ХХІ століття” – 3 %;
 Закон України “Про органи і служби у справах неповнолітніх” – 3 %;
 Програма подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2011 рр. – 3 %;
 Програма профілактики злочинності на 2006 – 2011 рр. – 3 %;
 Національна програма виховання дітей та молоді в Україні – 3 %;
 Правила для учнів – 11 %;

10. Висловіть свої пропозиції щодо вдосконалення виховного процесу в закладах інтернатного типу.

38 % – не дали відповіді.

Житомир

Покращити матеріально-технічну базу; збільшити кількість ПК; дисків із фільмами про превентивне виховання; більше зустрічей з талановитими людьми; індивідуальна робота; створити доброзичливу атмосферу; ввести штрафні бали за порушення дисципліни; зменшити кількість дітей в класах і виховних групах.

Вінниця

Більше показувати фільмів – 24 %, запрошувати людей, які реабілітувались, працівників міліції – 16 %; створити клуби, наприклад, для молодших школярів “Вивчаємо статут школи” – 8 %; більше просвітницької роботи – 8 %; проводити заняття в ігровій формі – 16 %; залучати дітей до праці, організація роботи за інтересами – 16 %; індивідуальна робота – 16 %; більше слідкувати за поведінкою учнів в навчальній та позаурочній роботі – 8 %; більше спілкуватися з учнями, співпереживати їхнім проблемам, створити сприятливий мікроклімат для того, щоб дитина почувала себе комфортно в колективі – 16 %.

Продовження додатка Д

Хмельницький

Звертати увагу на виконання обов'язків учнями – 25 %;

Відповіді не вказали – 75 %.

11. Посада

Вчитель початкових класів – 78 %;

Вчитель-предметник – 5 %;

Вихователь – 17 %.

12. Вік (кількість)

27 – 1, 28 – 1, 30 – 2, 32 – 2, 33 – 1, 35 – 1, 36 – 2, 38 – 2, 39 – 1, 40 – 2, 41 – 2, 42 – 2, 46 – 1, 47 – 2, 48 – 1, 59 – 1.

13. Освіта

Вища – 84 %;

Неповна вища – 14 %;

Бакалавр – 2 %.

14. Досвід роботи

Більше 10 років – 81 %

Від 5 до 10 років – 16 %.

Менше року – 3 %.

Додаток Е

Текст опитувальника на виявлення рівня правомірної поведінки для дітей-сиріт молодшого шкільного віку

Прочитай запропоновані тобі у таблиці речення, проте не всі одразу, а по черзі. Якщо те, про що йдеться в реченні, навряд чи про тебе – обведи кружечком одиницю; ти буваєш таким, але не дуже часто – обведи двійку; прагнеш до того, щоб бути саме таким – вибери трійку, твердження точно про тебе – четвірку. Якщо тобі щось не зрозуміло, запитай у того, хто проводить опитування. Ставлячи той чи інший кружечок, не намагайся створити гарне враження своїми відповідями, пиши так, як все є насправді. Заздалегідь вдячні тобі за щирість та відвертість.

№ п/п	Зміст суджень	Бали			
		1	2	3	4
1.	Я знаю свої права та обов'язки і значення назв “Конституція України”, “Декларація про права дитини”, “Конвенція ООН про права дітей”.	1	2	3	4
2.	Я не роблю того, за що б мені потім було соромно.	1	2	3	4
3.	Я з повагою ставлюся до оточуючих людей, допомагаю їм.	1	2	3	4
4.	Я не намагаюсь показати, що я кращий (ща), ніж є насправді.	1	2	3	4
5.	Я вважаю себе чесним (ною), не обманюю інших.	1	2	3	4
6.	Я виконую доручену мені справу.	1	2	3	4
7.	Мені легко спілкуватися будь з ким.	1	2	3	4
8.	Я роблю так, як вчить прислів'я: “Сім раз відмір, один раз відріж”.	1	2	3	4
9.	Я контролюю свої вчинки, навіть тоді, коли злюсь.	1	2	3	4
10.	Я можу керувати своїм настроєм, переживаннями.	1	2	3	4
11.	Я йду на поступки, якщо ситуація може посварити мене з другом (подругою).	1	2	3	4
12.	Я легко розпізнаю настрій інших людей, дітей.	1	2	3	4
13.	Я завжди уважно слухаю того, з ким розмовляю.	1	2	3	4
14.	У будь-якій ситуації я почуваюсь впевнено.	1	2	3	4
15.	Я готовий (ва) відповідати за свої вчинки.	1	2	3	4
16.	Мої вчинки відповідають правилам поведінки (у нашій школі, на вулиці, місцях відпочинку (театр, парк, музей)).	1	2	3	4
17.	Я вмю скласти розпорядок свого дня (виділити час на відпочинок, виконання уроків; відвідування гуртків).	1	2	3	4

18.	Я люблю виконувати складні завдання, придумувати цікаві відповіді на них.	1	2	3	4
19.	Я навчаюсь для того, щоб стати в майбутньому відомою людиною, зробити щось важливе для людей.	1	2	3	4
20.	Я люблю дізнаватись щось нове: читати, слухати, бачити.	1	2	3	4
21.	Якщо я в чомусь помилився (лась), то визнаю це спокійно, роблю висновки.	1	2	3	4
22.	Якщо я заслужив (ла) на зауваження, то не ображаюсь, сприймаю його спокійно, намагаюсь виправитись.	1	2	3	4
23.	Я поведжусь так, щоб нікому не робити шкоди: ні людям, ні тваринам.	1	2	3	4
24.	У мене постійно чисто у кімнаті. Я охайний (на) та доглядаю за своєю зовнішністю.	1	2	3	4

Питання на виявлення показників когнітивного компонента: 1, 7, 13.

Високий рівень – 3 бали; середній рівень – 2 бали; низький рівень – 1 бал

Питання на виявлення показників емоційно-мотиваційного компонента: 2, 8, 9, 10, 11, 12, 19, 20, 22.

Високий рівень – 9-7 балів; середній рівень – 6-4 бали; низький рівень – 3-1 бал.

Питання на виявлення показників поведінкового компонента: 3, 4, 5, 6, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 23, 24.

Високий рівень – 12-9 балів; середній рівень – 8-5 балів; низький рівень – 4-1 бал.

Додаток Ж

Опитувальник для оцінювання якостей правомірної поведінки дітей -сиріт незалежними експертами

Оцініть, будь ласка, вказані якості, що сприяють прояву правомірної поведінки у дітей-сиріт молодшого шкільного віку за такою шкалою:

- якість дуже слабо сформована у дитини - 1;
- прояв якості має ситуативний характер - 2;
- якість сформована на середньому рівні - 3;
- якість сформована на високому рівні - 4.

№ п/п	Зміст суджень	Бали			
		1	2	3	4
1.	Правова обізнаність.	1	2	3	4
2.	Моральна стійкість.	1	2	3	4

3.	Доброта.	1	2	3	4
4.	Чесність.	1	2	3	4
5.	Щирість.	1	2	3	4
6.	Відповідальність.	1	2	3	4
7.	Комунікативні уміння: культура спілкування, вміння формулювати думки, наводити аргументи.	1	2	3	4
8.	Емоційна врівноваженість.	1	2	3	4
9.	Здатність до самовдосконалення.	1	2	3	4
10.	Здатність до саморегуляції.	1	2	3	4
11.	Здатність до компромісу.	1	2	3	4
12.	Здатність до емоційної емпатії.	1	2	3	4
13.	Здатність слухати співрозмовника.	1	2	3	4
14.	Впевненість у собі.	1	2	3	4
15.	Соціальна відповідальність.	1	2	3	4
16.	Дисциплінована поведінка.	1	2	3	4
17.	Організованість.	1	2	3	4
18.	Творча активність.	1	2	3	4
19.	Внутрішня мотивація.	1	2	3	4
20.	Пізнавальна активність.	1	2	3	4
21.	Самокритичність.	1	2	3	4
22.	Здатність сприймати критику інших.	1	2	3	4
23.	Правова поведінка.	1	2	3	4
24.	Побутові уміння.	1	2	3	4

Питання на виявлення показників когнітивного компонента: 1, 7, 13.

Високий рівень – 3 бали; середній рівень – 2 бали; низький рівень – 1 бал

Питання на виявлення показників емоційно-мотиваційного компонента:
2, 8, 9, 10, 11, 12, 19, 20, 22.

Високий рівень – 9-7 балів; середній рівень – 6-4 бали; низький рівень – 3-1 бал.

Питання на виявлення показників поведінкового компонента: 3, 4, 5, 6,
14, 15, 16, 17, 18, 21, 23, 24.

Високий рівень – 12-9 балів; середній рівень – 8-5 балів; низький рівень – 4-1 бал.

Додаток 3 **Діагностичні бесіди для учнів 1-4 класів**

Бесіда (1-2 клас)

1. Ти слухаєшся вчителя, вихователя?
2. Ти знаєш правила поведінки учнів: як поводитись на уроках, на перерві?
3. Ти чув коли-небудь вислів “права дитини”? Що він означає?
4. Як ти розумієш слово “обов’язок”?
5. Ти знаєш, у яких документах йдеться про права дітей? Назви їх.
6. Яким би ти хотів бути: добрим, щирим, чесним, улесливим, допитливим, сильним, хитрим?
7. Чи є у тебе улюблений герой мультфільму? Назви його.
8. Ти б хотів бути на нього схожим, чому?
9. Яким має бути твій друг?
10. Як ти розумієш слова “бути хорошим”?
11. Ти часто сперечаєшся з хлопчиками твого класу?
12. Суперечка може перейти в бійку?
13. Тебе ображають старші школярі?
14. Ти бачив коли-небудь, як ображають інших дітей у школі?
15. Якщо тобі не подобається хтось із твоїх однокласників, як ти себе з ним поводитимеш?
16. Ти можеш стримати бажання розпочати бійку або сварку навіть тоді, якщо дуже хочеться?
17. Ти любиш виконувати домашнє завдання?
18. Ти хотів би більше дізнатися про свої права та обов’язки?
19. Ти хотів би прочитати книгу, де було б написано про твої права та обов’язки?

20. Ти завжди добре поводишся чи лише, коли поруч вчитель, вихователь?

21. Ти любиш допомагати іншим? Чому?

22. У тебе багато друзів?

23. Тебе люблять діти у класі?

Бесіда (3-4 клас)

1. Чим тобі подобається займатися найбільше?
2. Тобі подобається навчатися? Чому?
3. Ти любиш читати книги? Дізнаватися щось нове?
4. Якщо у тебе буде вибір – зробити уроки чи піти погуляти, що ти вибереш?
5. Якщо тобі не подобається щось у твоєму характері, ти готовий це змінити?
6. Трапляється таке, що ти гніваєшся на когось, злишся?
7. Ти можеш приборкати у собі такі відчуття?
8. Що для тебе важливіше – досягти того, що ти бажаєш, незважаючи ні на що, чи відмовитись від бажаного, якщо це шкодить іншим?
9. Тобі подобається виконувати доручення, що тобі дають в школі?
10. Ти завжди пам'ятаєш своє доручення і виконуєш його вчасно?
11. Тобі подобається робити хороші вчинки для інших людей?
12. Що для тебе головне – подяка за добру справу чи радість від того, що ти комусь допоміг?
13. Ти легко знаходиш спільну мову з іншими дітьми, дорослими, однокласниками?
14. Ти завжди дотримуєшся правил поведінки?
15. Чи бачив ти коли-небудь в школі, щоб учні палили?
16. Чи палять твої однокласники?
17. Чи часто ти спостерігаєш бійки між учнями?
18. Чи часто тебе самого ображали?
19. Якщо тебе намагаються образити, як ти будеш себе захищати?
20. Чи крали щось у тебе?
21. Чи бачив ти коли-небудь, як крали щось у інших дітей?

Критерії оцінювання діагностичних бесід

Критерії оцінювання когнітивного компонента та його показників

Високий рівень: дитина чітко називає правила поведінки учнів, може ілюструвати їх конкретними прикладами, має розуміння поняття “права дитини”, а також називає документи, у яких вони зазначені, розуміє, що кожна людина, зокрема, й він сам, має виконувати певні обов'язки, може пояснити значення цього слова.

Середній рівень: дитина знає, що таке “правила поведінки учнів”, чітко їх озвучує, проте приклад, де конкретно (на перерві чи уроці) їх використовувати, навести не може. Пояснює значення понять “права” та

“обов’язки”, проте із труднощами згадує, у яких документах йдеться про них, називає деякі свої права та обов’язки.

Низький рівень: дитині важко висловити завершену думку, яка б розкривала зміст поняття “правила поведінки учнів”, називає лише 1-2 правила поведінки, не розрізняє понять “права” та “обов’язки”, проте через деякий час може згадати кілька документів, у яких вони записані, права та обов’язки називає із значними труднощами та припускається помилок.

Критерії оцінювання емоційно-мотиваційного компонента та його показників

Високий рівень: дитина вміє стримувати свої бажання, любить виконувати домашнє завдання, у відповідях на запитання чітко прослідковується бажання до пізнання нового, зокрема, правових знань. Виявляє бажання свідомо поводити себе дисципліновано, прагне до соціально активної поведінки (допомога іншим) та може назвати мотиви, чому хоче так діяти.

Середній рівень: дитина ствердно відповідає на запитання, що передбачають діагностику самоконтролю та стриманості емоційної сфери, проте не заперечує, що інколи справитись зі своїми бажаннями буває непросто, прослідковується бажання до пізнання нового, зокрема й своїх прав. На запитання, що передбачають діагностику свідомої дисциплінованої поведінки, відповідає невпевнено, зізнається, що переважно слухняна, коли поруч вчитель, прагне до соціально активної поведінки, але аргументом, через що це робить, називає похвалу інших або власну вигоду.

Низький рівень: дитина стверджує, що не вміє контролювати бажання, домашнє завдання виконує, але каже, що за можливості unikнути цього, завжди скористається нагодою. На запитання, які діагностують пізнавальну активність, прагнення до отримання правових знань, відповідають, що не дуже люблять вчитися та запам’ятовувати щось нове, дисципліновано поводяться лише за присутності вчителя, не прагнуть до соціально активної поведінки.

Критерії оцінювання поведінкового компонента та його показників

Високий рівень: діти чітко називають своїх улюблених героїв мультфільмів, характеризують друга, про якого мріють, називаючи переважно позитивні риси, не вступають у конфлікти зі своїми однокласниками, якщо вони все ж виникають, то вирішуються мирно. Дитина стверджує, що спостерігала негативну поведінку, проте сама ніколи не ставала учасником таких дій, у класі має багато друзів.

Середній рівень: діти мають улюблених героїв мультфільмів, але вони не завжди обирають таких, що характеризуються позитивною поведінкою. Чітко усвідомлюють, якими б хотіли бачити своїх друзів, переважно описують їх як соціально активних та таких, що відповідають прийнятим нормам поведінки. Не провокують конфліктні ситуації, але на провокацію інших інколи можуть піддатись. У класі мають багато друзів.

Низький рівень: діти за улюблених героїв мультфільмів обирають таких, що характеризуються негативною поведінкою, у характеристиці друга, про якого мріють, називають риси характеру негативного забарвлення, вступають у конфліктні ситуації та часто самі їх провокують, спостерігали насильство з боку інших школярів і самі брали участь в таких діях, мають друзів у класі, але їх небагато.

Додаток К

Правила поведінки школярів

1. На уроці треба сидіти тихо, слухати уважно, не крутитись.
2. Якщо хочеш відповісти на запитання вчителя, обов'язково піднімай руку.
3. З сусідом по парті не розмовляй, це може відволікати інших дітей, лише тоді можна це робити, коли щось важливе недочув.
4. Якщо ти чомусь не хочеш в певний момент виконувати завдання, просто тихенько посидь.
5. Якщо виникла якась непередбачувана ситуація – тобі стало погано, або щось стало боліти, то терміново про це повідом вчителя.
6. Якщо хтось погано відповідає на питання, поставлене вчителем, або не знає матеріалу, який потрібно було вивчити, – не смійся з нього, ти образиш його гідність.
7. Якщо ти не виконав домашнє завдання, то повідом про це вчителя.

8. Уважно слухай відповіді інших дітей на уроці.
9. Якщо тобі щось не зрозуміло з пояснення вчителя, то попроси його пояснити це ще раз.
10. Не грайся іграшками на уроках.

Правила поведінки у кімнаті

1. Твоя кімната завжди має бути охайною та чистою, тому завжди прибирай зайві речі після гри.
2. Для того, щоб кімната була затишна та гарна, прикраси її своїми малюнками та аплікаціями.
3. Одяг складай до шафи, а не розкидай по кімнаті.
4. Якщо у тебе є спільні іграшки з твоїми сусідами, то зберігай їх на видному місці, щоб кожен міг погратися, коли захоче.
5. Якщо хтось із твоїх сусідів по кімнаті вчить уроки, то не заважай йому – помалюй чи почитай книжку.
6. Намагайся жити мирно із сусідами по кімнаті, не сваритися.

Продовження додатка К

7. Обирайте на кожен день чергового, який буде стежити за порядком у кімнаті.
8. Якщо ти хочеш взяти річ, яка тобі не належить, то спочатку запитай у сусіда, чи можна це зробити.
9. У кожного з вас буває день народження, дуже гарний день в житті кожної людини. Вітайте один одного з цим святом, виготовляючи подарунки власноруч.
10. Прокинувшись зранку, обов'язково побажайте один одному гарного дня та посміхніться.

У їдальні

1. Перед тим як сісти за стіл, обов'язково треба вимити руки.
2. До їдальні заходити, не штовхаючись, не поспішаючи. Так само потрібно і виходити.
3. Сидіти за столом треба рівно, не розмахуючи руками, без метушні, бо можна зачепити когось з сусідів та й самому забруднитися їжею.
4. Голосно не розмовляйте.
5. Їсти потрібно, не поспішаючи, добре пережовуючи, щоб не поперхнутися.
6. Після завершення їжі прибери посуд.
7. По можливості старайся дякувати працівникам їдальні за їжу.

На прогулянці

1. Збираючись на прогулянку, одягайся по погоді.
2. Гуляючи, не виходь за межі інтернату, там може бути небезпечно.
3. Не можна ламати дерева та рвати квіти, що ростуть на території.
4. Не причиняйте шкоди тваринкам, які живуть на території двору школи, краще подружиться з ними.
5. Не обзивайте інших дітей.

6. З іншими дітьми на вулиці можна пограти цікаві ігри.
7. Граючись з дітьми на вулиці, дотримуйся правил.

Додаток Л

Матеріали та проблемні ситуації для аналізу дітьми-сиротами молодшого шкільного віку

Звичайна людина.

Жили внук і дідусь в степу біля дороги. Всі, хто проїздив, пили завжди воду з їхньої криниці, дякували. Одного разу відро впало в колодезь, і вони сидять, пити хочуть, а набрати води нічим. Вранці проїздив віз, а на ньому чоловік. Він призупинив коней, поглянув і поїхав далі. Дід з онуком помітили у нього під соломою на возі відро. І внук запитує у діда:

- Що це за людина?
- Це не людина, – відповів дід.

Опівдні їхав інший віз, чоловік зупинився, узяв відро, прив'язав, набрав води, напився, залишки води вилив, забрав відро і поїхав.

- А це що за людина?
- І це ще не людина.

Увечері проїжджає ще один віз. Чоловік поглянув, зістрибнув, узяв відро, набрав води, дав напитися води дідові і внукові, напився сам, подякував і поїхав.

- А це що за людина?
- Звичайна людина.

В.О. Сухомлинський

Два друга

Два друга пішли у садок по ягоди. Петрик назбирав дуже багато, а Миколка значно менше. Подумав Миколка: “Як це я повернусь додому майже з порожнім кошиком? Ні, так не буде!”

Вирішив хлопчик забрати ягоди у друга. Поки Петрик збирав ягоди біля куща, Миколка тихенько підійшов до його кошика і пересипав собі половину. Повернувшись до кошика, хлопчик побачив, що він спорожнів, що дуже його здивувало.

- Що трапилось, поки я збирав ягоди під кущем? – запитав він у Миколки.

Продовження додатка Л

- Не знаю, я ж теж був зайнятий, – відповів хлопчик, ховаючи свого кошика за спиною.

Запитання:

- Чи правильно вчинив Миколка?
- Чи міг би він виправити свій вчинок?
- Чи можна Миколку назвати справжнім другом?

Наталина лялька

Наталя поверталася зі школи із дуже гарним настроєм. Сьогодні мама подарувала їй нову ляльку, та ще й гарні оцінки отримала.

Вона показувала однокласникам нову іграшку, і всі дівчатка сказали, що лялька дійсно дуже гарна. Дівчинка поспішала додому, наче на крилах... І от раптом їй дорогу перегородили Настя та Іра – учениці з іншого класу.

- Віддай ляльку! – сказала Настя.
- Не віддам, вона моя!
- Віддай, а то гірше буде!
- Ні!
- Ну що ж, сама напросилась...

Іра штовхнула дівчинку, та спіткнулась і впала, а Настя тим часом взяла портфель і забрала ляльку.

Поки Наталя підвелася, дівчат вже й сліду не було. Вона заплакала та засмучена пішла додому.

Запитання:

- Як можна охарактеризувати вчинок дівчат?
- Чому не можна брати чужі речі, якщо навіть дуже хочеться їх мати?
- Яке покарання може спіткати дівчат?
- Що треба було б зробити школярам, щоб виправити ситуацію?

Продовження додатка Л

Ранок

Сьогодні ти прокинувся раненько
Через цвірінкання горобчика біля вікна.
Ти встав, поглянув навкруги,
І щось тобі страшенно сумно стало.
Все, як завжди...
Там спить Петро, там Дмитрик,
А там Володька, що його ти не злюбив,
Хоча чогось поганого тобі він не зробив.
Від цього стало ще сумніше,
І захотілось радощів та змін!
Тут ти побачив на стільці біля Володьки
Гарненький іграшковий автомобіль.
І вмить ти вирішив, що він твоїм вже має стати,
І план ти став у голові складати, як зробити це.
Та й довго думати тобі не довелося –
Всі ж сплять, залишилось лиш встати
Й забрати бажане з стільця,
А там проблем вже й взагалі ніяких.
Хай спробує Володька довести,
Що це його, а не твоя машина.
Хай спробує, якщо не побоїться він твого гніву.

І тут, знову невчасно, зацвірінькав горобець.
 Ні, всі і далі спали, але ти зупинивсь на мить.
 Володька хлопець, якщо чесно, непоганий,
 Та й іграшок у нього більш нема.
 Він, як і ти, росте без мами...
 І ти подумав, що ж машинка та?
 Це іграшка, яка тут є, а тут її уже немає,
 А хлопчик цей дружити із тобою може

Продовження додатка Л

І іграшку він сам тобі погратись дасть.
 Ти посміхнувся й зрозумів, що так негоже
 Та, пританцьовуючи, рушив до вікна
 Горобчика похастувати і побажати
 Усім навколо гарного дня.

Запитання:

- Чи правильне рішення прийняв хлопчик?
- Чому дружба дорожча за іграшки?
- Які наслідки може мати крадіжка?

Додаток М **Виховні ситуації**

На перерві

Продзвенів дзвінок. Ірина Петрівна звернулася до класу:

- Урок закінчено. Можете відпочивати.
- Ура! Перерва! – закричали діти.

Петрик миттю вибіг з класу і з розбігу застрибнув на сходи та стрімголов з'їхав вниз. Він навіть не встиг помітити, що хлопчик з першого класу стояв унизу, а коли помітив, то вже не встиг зупинитись. Хлопчик впав та розплакався.

В їдальні

Прийшла пора обіду. Усі діти класу разом з Іриною Петрівною пішли до їдальні.

Столи вже були накриті. Для обіду приготували корисні для дітей страви однією з яких була вівсяна каша. Діти сіли за столи та почали їсти.

- Яка гидота! – несподівано для всіх викрикнув Іван. – Жах, а не каша. Самі їжте цю гидоту, а я не буду!

Велика перерва

Була велика перерва. Учні гралися на вулиці. Пройшов дощ, і на асфальті з'явилися великі калюжі. Катруся посковзнулася і впала в калюжу. Хлопчики, її однокласники, які знаходились поруч, голосно розсміялись. Катруся не могла підвестися, тому що дуже боліло коліно. На очі набігали сльози, а зовсім близько стояли товариші і сміялися.

Раптом до дівчинки підійшов Сергійко, її сусід, допоміг піднятися, почистити одяг, запитав, чи не боляче вдарилась.

Дмитрикові черевики

Дмитрик торсає лід носком черевика. Вихователь зупиняє його й каже:

- Зіпсуєш черевики – будуть вони виглядати, як старі, та ще й протікатимуть, якщо підошва відірветься.

Продовження додатка М

- Ну то й що? – безтурботно відповідає хлопчик – порвуться, то й нові куплять.

Оленчине горе

Оленка прийшла до школи заплакана, але ніхто з товаришів не запитав, що з нею трапилося.

До класу зайшла Ірина Петрівна і одразу помітила сльози на очах Оленки. Вона підійшла до неї та запитала:

- Що з тобою трапилося, чому ти заплакана?
- У мене сильно болить живіт, – відповіла дівчинка.

Учителька попросила Маринку зі старших класів відвести дівчинку до медпункту. Розпочався урок.

Додаток Н
Система організаційних форм виховної роботи з дітьми-сиротами
молодшого шкільного віку, орієнтована на профілактику
правопорушень

Показники	Клас/ форми профілактики
	1-й клас
Правова обізнаність	Декада правових знань; предметні тижні з правової освіти; зустрічі з працівниками служби у справах дітей; зустріч з працівниками правоохоронних органів; конкурс малюнків “Я і мої права”; бесіда “Права дитини”; загальношкільна лінійка, присвячена Дню прав дітей; уявна подорож “Конвенція ООН про права дитини”; вікторина “Мир і дружба не дива, або знай свої права”; гра “Правовий букварик”; бесіда “У гостях у світлофора Моргайка”.
Знання про загальнолюдські цінності	Записи в альбомі “Скарбничка добрих та корисних справ”; операції “Турбота”, “Милосердя”; “Свято ввічливості”; гра-подорож до країни Ввічливості та Доброти; сторінками усного журналу “Творіть добро, щоб кращим став цей світ”; бесіда “Скромність прикрашає людину”; акція “Діти, допоможіть дітям”; бесіда “10 заповідей людяності”; “Давайте жити дружно!”; “Що таке добре, що таке погано?”; уявна подорож у країну Людяності.
Знання про способи спілкування	Гра “Розкажи мені про себе”; школа шляхетних дітей “Як потрібно вітатися”; виховна година “Чуйність”; “Коли яке слово мовити”; “Букварик чемності” (або “Абетка доброго спілкування”); гра “У школі гарних манер”.
Наявність знань про організацію життя та побуту	Свято “У гостях у Мийдодира”; бесіда “Як будувати свій день”; бесіда “Людина серед людей – твоя поведінка в громадських місцях”; класна година “Збережи здоров’я на все життя”; конкурс-огляд “Найкраща спальня”; свято “Господарі свого дому”; тиждень “Людина та її здоров’я”

	; бесіда “Твої трудові обов’язки в школі і вдома”; “Ціна однієї хвилини”; “Моє та наше”; “Бджілка мала, а й та працює”.
	2-й клас
Правова обізнаність	Предметні тижні з правової освіти; декада правових знань (конкурс “Розгадай кросворд”); зустрічі з працівниками служби у справах дітей; зустріч з працівниками правоохоронних органів; конкурс малюнків “Я і мої права”; конкурс малюнків “Я люблю життя, а ти?”; бесіда “Мої обов’язки і права”; виховна година “Діти: злочин і кара”; класна година “Конституція України – головний закон держави”; вікторина “Знаємо свої права, виконуємо обов’язки”; загальношкільна лінійка присвячена Дню прав дітей; поновлення матеріалів у “Куточку правових знань”; ознайомлення з “Декларацією прав людини”; година спілкування “На паралельних дорогах прав і обов’язків”; “Правова відгадайка”; “Я малюю свої права”; “Зводимо Замок Закону” (гра-“конструктор”); “Я – дитина, я – людина”; “Азбука громадянина”; бесіда “Вчимо закони змалку”; “Правила дорожні повинен знати кожен”; “Життя людини – найвища цінність”.
Знання про загальнолюдські цінності	Операції “Турбота”, “Милосердя”; виховна година “Світ не без добрих людей”; записи в альбомі “Скарбничка добрих та корисних справ”; конкурс малюнка “Мій вірний товариш”; “Людьми не народжуються, а стають”; бесіда “Обман і вигадка – одне і те ж саме?”; виховна година “Не роби іншому того, чого не бажаєш для себе”; година спілкування “Доброта починається з дитинства”; Міжнародний день спонтанного прояву доброти (17.02); акція “Пам’ять” (благоустрій території братської могили); бесіда “Умій поважати старших і однолітків”; акція “Грані добра” (допомога учасникам ВВВ); “Діти-герої”; “Турнір ввічливих та добрих”; “Як друг у тебе є, життя радісним стає”; “Нехай завжди світить сонечко ввічливості”.
Знання про способи спілкування	Виховна година “Культура спілкування”; круглий стіл “Як поводитись в конфліктній ситуації”; “Лайка – не доказ”; виховна бесіда “Кажімо більше теплих слів”; “Етичний кодекс класу”; виховна година “Усе задумано мудро в природі: жити всім треба в мирі та згоді”; бесіда “Ми і люди навколо нас”; “Говори завжди правду”; уроки гарної поведінки “Про чемність і гречність”.

Наявність знань про організацію життя та побуту	Розподіл доручень; бесіда “Як будувати свій день”; “Твоє здоров’я в твоїх руках”; бесіда “Людина серед людей – твоя поведінка в громадських місцях”; “Наш вибір – здоровий спосіб життя”; тиждень “Людина та її здоров’я”; “Не ім’я красить людину, а людина ім’я”.
	Виховні заходи 3-й, 4-й клас
Правова обізнаність	Предметні тижні з правової освіти; декада правових знань; зустрічі з працівниками служби у справах дітей; зустріч з працівниками правоохоронних органів; бесіда “Міжнародні правові документи захисту прав дітей”; бесіда “Особа, суспільство, держава”; виховна година “Виконуй обов’язки, поважай правопорядок і закон”; загальношкільна лінійка, присвячена Дню прав дітей; “Правила та закони в твоєму житті”; випуск стіннівки “Мої права не порушують права інших”, коміксів до Всесвітнього дня дітей; диспут “Яким є ідеал сучасної людини, громадянина України?”; “Мир дітям землі” (18.09); виставка-вікторина “Правовий ключик”; виставка-кросворд “Перехрестя Мудрого Закону”; турнір знавців закону і права або турнір юних правознавців; брейн-ринг “Юні правознавці”; ток-шоу “Заборонений плід – солодкий?”; “Дозволене і заборонене”; бесіда “Порушити легко кордони Закону, та кара тяжка за межею чека”; правовий лабіринт “Як я знаю свої права”, “Не заблукати на стежках закону”.
Знання про загальнолюдські цінності	Виховна година “Любов до ближнього – джерело величчя людини”; круглий стіл на тему “Твори добро, бо ти людина”; диспут “Дисципліна – це добре чи погано?”; “Що означає думати самостійно?”; бесіда “Ввічливість – окраса людської душі”; “Милосердя і любов до ближнього”; “Брати наші менші”; година запитань і відповідей “Духовні цінності українців”; акція “Пам’ять”; обговорення “Як ви розумієте і співвідносите поняття “свобода” і “відповідальність”?”; День толерантності; “Запрошення до люстерка”; експрес – інформація “Ідіть добрими у світ життя...”; “Хай добрим буде розум ваш, а серце — мудрим буде”; “Щастя, як ми його розуміємо?”; “Сім кольорів щастя”; “Щедрість і жадібність?” (обговорення думок); “У чистій воді риби багато, а у доброзичливої людини друзів багато”.

Знання про способи спілкування	Тренінг “Я і моя роль у класі”; бесіди “Як подолати свої недоліки”; бесіди “Про зовнішність, мову і духовну культуру”.
Наявність знань про організацію життя та побуту	“Людина серед людей – твоя поведінка в громадських місцях”; реклама шкільних та позашкільних гуртків та секцій на тему: “Спорт та здоров’я”; конкурс плакатів “Діти за здоровий спосіб життя”; свято “Господарі свого дому”; диспут “Шкідливі звички чи життя у своє задоволення”; трудовий десант “Шкільний двір”; свято “Пташка славиться піснею, а людина справою”.

Додаток П

Казка “Про країну Права”

Одного дня в країні Правознавства відбулася ну зовсім неймовірна історія, і ніхто із сусідніх країн не міг повірити, що там таке могло трапитися.

А все почалося з малого хитрого кошеняти, яке забуло, де живе, а головне про те, що кожен має право на життя. Кошеня-лизуня побачило горобчика, такого гарненького, пухкенького, а зранку вибігло, ще й не поснідавши, і так захотіло ним поласувати, що нестерпне бажання це зробити не давало йому спокою. Проте Кошеня добре розуміло, що воно ще не настільки спритне та майстерне, щоб спіймати горобчика, тому вирішило

піддобритися до нього, перемогти Горобця-плакунця хитрістю.

- Ой, Горобче, ти такий дужий та спритний. Я постійно тобою милуюся.

- Правда, – здивувався горобчик – а я і не знав про це.

- Правда, правда, ну просто очей не одвести, та от тільки зір у мене погіршився не можу добре тебе роздивитися. Може, підстрибнеш до мене поближче.

Тут вулицею прогулювались давні друзі – Вовк-забіяка та Лисиця-задавака. Побачили вони, що діється, та й все зрозуміли, бо ж кому, як не їм, вміти розпізнавати хитрощі. І вирішили вони самі горобцем поласувати, ну то й що, що маленький, зате екзотика. Покликали вони Кошеня-лизуня та й кажуть:

- У нас для тебе гарна пропозиція – ми тобі молочка козячого, дуже корисного для дітей, а ти нам горобця віддаси.

Подумало кошеня з хвильку та й вирішило, який толк з того горобця – одне пір'я та кістки, а от молочко козине дійсно гарний сніданок, та й пристало на пропозицію хитрих друзів. От і вирішили вони втрюх подальшу долю горобця. Та в цей час за кущиком мирно сидів Зайчик-побігачик і все почув про їх підступ. Заєць страшенно налякався. Та, мабуть, ніхто ніколи і не зустрічав сміливих зайців. Проте, трохи заспокоївшись, дуже швидко пострибав до Мудрої сови, може, вона чим зарадить. Часу було обмаль і не

Продовження додатка П

можна було зволікати, Горобець-плакунець був у великій небезпеці, можна сказати, навіть смертельній. Та на те Сова і мудра, щоб швидко приймати рішення. Вона одразу ж сказала Зайцю, щоб чимдуж стрибав до королеви права, бо лиш вона зможе допомогти. Він так і зробив. Почувши історію про горобця, Королева миттю наказала привести до неї суддів, взяла свою чарівну палицю та зайця і вже через секунду була на місці злочину. Лисиця-задавака та Вовк-забіяка вже спіймали горобця, проте сперечалися про те, як його ділити. Королева правознавства прибула якраз вчасно.

- Іменем закону наказую вам зупинитись!

Махнула чарівною палицею, і всі учасники змови опинилися у клітці. Горобець врятований, правда, він дуже плакав чи то від щастя, чи то від страху. З тих пір його й прозвали Горобець-плакунець. Заєць дуже тішився, що подолав свій страх і врятував горобця. Ну, а що буде надалі з кривдниками, вирішуватимуть вже судді у суді.

От і казці кінець, а хто слухав – молодець.

Додаток Р
Кількісний аналіз рівня правомірної поведінки дітей-сиріт
молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного
типу за результатами трьох діагностичних методик

Таблиця Р.

1

Рівень правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку
за результатами незалежних експертних оцінок

Блоки	2007-2008 н.р.		2008-2009 н.р.		2009-2010 н.р.	
І блок	2 клас		3 клас		4 клас	
	заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %	
	48 /100%	45 /100%	48 /100%	45 /100%	48 /100%	45 /100%
Рівні / Критерії	К 1	Е 1	К 1	Е 1	К 1	Е 1
Високий						
Когнітивний	8,3% / 4	6,7% / 3	10,4% / 5	11,1% / 5	12,5% / 6	17,7% / 8
Емоційно- мотиваційний	12,5% / 6	8,9% / 4	12,5% / 6	15,5% / 7	14,6% / 7	22,2% / 10
Поведінковий	8,3% / 4	6,7% / 3	8,3% / 4	11,1% / 5	10,4% / 5	15,6% / 7
Середній						
Когнітивний	50% / 24	48,9% / 22	52,1% / 25	60% / 27	52,1% / 25	66,7% / 30
Емоційно- мотиваційний	54,2% / 26	51,1% / 23	54,2% / 26	57,8% / 26	56,2% / 27	64,4% / 29
Поведінковий	50% / 24	52,1% / 23	52,1% / 25	57,8% / 26	52,1% / 25	62,2% / 28
Низький						
Когнітивний	41,7% / 20	44,4% / 20	37,5% / 18	28,9% / 13	35,4% / 17	15,6% / 7
Емоційно- мотиваційний	33,3% / 16	40% / 18	33,3% / 16	26,7% / 12	29,2% / 14	13,3% / 6
Поведінковий	41,7% / 20	42,2% / 19	39,6% / 19	31,1% / 14	37,5% / 18	22,2% / 10
ІІ блок	1 клас		2 клас		3 клас	
	заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %	
	36/100%	33/100%	36/100%	33/100%	36/100%	33/100%

	К 2	Е 2	К 2	Е 2	К 2	Е 2
Високий						
Когнітивний	6,3% / 3	4,4% / 2	8,3% / 4	11,1% / 5	8,3% / 4	13,3% / 6
Емоційно-мотиваційний	10,4% / 5	8,9% / 4	10,4% / 5	13,3% / 6	10,4% / 5	15,6% / 7

Продовження додатка Р

Поведінковий	12,5% / 6	11,1% / 5	12,5% / 6	15,6% / 7	14,6% / 7	20% / 9
Середній						
Когнітивний	50% / 24	46,7% / 21	47,9% / 23	53,3% / 24	50% / 24	62,2% / 28
Емоційно-мотиваційний	47,9% / 23	44,4% / 20	50% / 24	57,8% / 26	50% / 24	64,4% / 29
Поведінковий	47,9% / 23	46,7% / 21	47,9% / 23	53,3% / 24	47,9% / 23	62,2% / 28
Низький						
Когнітивний	43,7% / 21	48,9% / 22	43,8% / 21	35,6% / 16	41,7% / 20	24,5% / 11
Емоційно-мотиваційний	41,1% / 20	46,7% / 21	39,6% / 19	28,9 / 13	39,6% / 19	20% / 9
Поведінковий	39,6% / 19	42,2% / 19	39,6% / 19	31,1% / 14	37,5% / 18	17,8% / 8
ІІІ блок	-		1 клас		2 клас	
			заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %	
			22/100%	20/100%	22/100%	20/100%
Високий	-		К 3	Е 3	К 3	Е 3
Когнітивний			9,1% / 2	10% / 2	9,1% / 2	15% / 3
Емоційно-мотиваційний			13,6% / 3	10% / 2	13,6% / 3	20% / 4
Поведінковий			13,6% / 3	10% / 2	9,1% / 2	15% / 3
Середній						
Когнітивний			50% / 11	45% / 9	50% / 11	65% / 13
Емоційно-мотиваційний			50% / 11	50% / 10	54,6% / 12	65% / 13
Поведінковий			40,9% / 9	45% / 9	50% / 11	65% / 13
Низький						
Когнітивний			40,9% / 9	45% / 9	40,9% / 9	20% / 4
Емоційно-мотиваційний			36,4% / 8	40% / 8	31,8% / 7	15% / 3
Поведінковий			45,5% / 10	45% / 9	40,9% / 9	20% / 4
Загальна кількість учнів	204					

Таблиця Р.

2

Рівень правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку за результатами опитування молодших школярів

Блоки	2007-2008 н.р.	2008-2009 н.р.	2009-2010 н.р.
-------	----------------	----------------	----------------

І блок	2 клас		3 клас		4 клас	
	заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %	
	48 /100%	45 /100%	48 /100%	45 /100%	48 /100%	45 /100%

Продовження додатка Р

Рівні / Критерії	К 1	Е 1	К 1	Е 1	К 1	Е 1
Високий						
Когнітивний	18,7% / 9	15,5% / 7	20,8% / 10	24,4% / 11	22,9% / 11	31,1% / 14
Емоційно-мотиваційний	14,6% / 7	11,1% / 5	14,6% / 7	20% / 9	16,7% / 8	28,9% / 13
Поведінковий	10,4% / 5	8,9% / 4	12,5% / 6	17,8% / 8	12,5% / 6	24,4% / 11
Середній						
Когнітивний	50% / 24	48,9% / 22	50% / 24	57,8% / 26	50% / 24	64,4% / 29
Емоційно-мотиваційний	39,6% / 19	37,8% / 17	41,7% / 20	46,7% / 21	43,7% / 21	57,8% / 26
Поведінковий	47,9% / 23	46,7% / 21	50% / 24	57,8% / 26	52,1% / 25	60% / 27
Низький						
Когнітивний	31,3% / 15	35,6% / 16	29,2% / 14	17,8% / 8	27,1% / 13	4,5% / 2
Емоційно-мотиваційний	45,8% / 22	51,1% / 23	43,7% / 21	33,3% / 15	39,6% / 19	13,3% / 6
Поведінковий	41,7% / 20	44,4% / 20	37,5% / 18	24,4% / 11	35,4% / 17	15,6% / 7
ІІ блок	1 клас		2 клас		3 клас	
	заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %	
	36/100%	33/100%	36/100%	33/100%	36/100%	33/100%
	К 2	Е 2	К 2	Е 2	К 2	Е 2
Високий						
Когнітивний	11,2% / 4	9,1% / 3	11,1% / 4	18,2% / 6	13,9% / 5	24,2% / 8
Емоційно-мотиваційний	8,3% / 3	6,1% / 2	8,3% / 3	18,2% / 6	11,1% / 4	27,3% / 9
Поведінковий	13,9% / 5	9,1% / 3	13,9% / 5	21,2% / 7	13,9% / 5	30,3% / 10
Середній						
Когнітивний	44,4% / 16	42,4% / 14	47,2% / 17	48,5% / 16	50% / 18	60,6% / 20
Емоційно-мотиваційний	41,7% / 15	39,4% / 13	44,5% / 16	51,5% / 17	47,2% / 17	60,6% / 20
Поведінковий	44,4% / 16	42,4% / 14	47,2% / 17	57,6% / 19	47,2% / 17	63,6% / 21
Низький						
Когнітивний	44,4% / 16	48,5% / 16	41,7% / 15	33,3% / 11	36,1% / 13	15,2% / 5
Емоційно-мотиваційний	50% / 18	54,5% / 18	47,2% / 17	30,3 / 10	41,7% / 15	12,1% / 4
Поведінковий	41,7% / 15	48,5% / 16	38,9% / 14	21,2% / 7	38,9% / 14	6,1% / 2
ІІІ блок	-		1 клас		2 клас	
			заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %	
			22/100%	20/100%	22/100%	20/100%
Високий	-		К 3	Е 3	К 3	Е 3

Когнітивний		9% / 2	5% / 1	9% / 2	15% / 3
Емоційно-мотиваційний		13,6% / 3	10% / 2	13,6% / 3	15% / 3

Продовження додатка Р

Поведінковий		9,1% / 2	5% / 1	9% / 2	20% / 4
Середній					
Когнітивний		50% / 11	45% / 9	54,6% / 12	60% / 12
Емоційно-мотиваційний		50% / 11	45% / 9	50% / 11	60% / 12
Поведінковий		45,5% / 10	50% / 10	50% / 11	65% / 13
Низький					
Когнітивний		41% / 9	50% / 10	36,4% / 8	25% / 5
Емоційно-мотиваційний		36,4% / 8	45% / 9	36,4% / 8	25% / 5
Поведінковий		45,5% / 10	45% / 9	41% / 9	15% / 3
Загальна кількість учнів	204				

Таблиця Р.

3

Рівень правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку за результатами діагностичної бесіди

Блоки	2007-2008 н.р.		2008-2009 н.р.		2009-2010 н.р.	
І блок	2 клас		3 клас		4 клас	
	заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %	
	48 /100%	45 /100%	48 /100%	45 /100%	48 /100%	45 /100%
Рівні / Критерії	К 1	Е 1	К 1	Е 1	К 1	Е 1
Високий						
Когнітивний	14,6% / 7	11,1% / 5	16,7% / 8	17,8% / 8	16,7% / 8	22,2% / 10
Емоційно-мотиваційний	8,3% / 4	6,7% / 3	10,4% / 5	13,3% / 6	10,4% / 5	20% / 9
Поведінковий	6,3% / 3	6,7% / 3	8,3% / 4	15,6% / 7	10,4% / 5	24,4% / 11
Середній						
Когнітивний	50% / 24	46,7% / 21	47,9% / 23	55,5% / 25	52% / 25	66,7% / 30
Емоційно-мотиваційний	47,9% / 23	44,4% / 20	50% / 24	53,4% / 24	50% / 24	62,2% / 28
Поведінковий	47,9% / 23	44,4% / 20	47,9% / 23	57,7% / 26	50% / 24	66,7% / 30
Низький						
Когнітивний	35,4% / 17	42,2% / 19	35,4% / 17	26,7% / 12	31,3% / 15	11,1% / 5
Емоційно-мотиваційний	43,8% / 21	48,9% / 22	39,6% / 19	33,3% / 15	39,6% / 19	17,8% / 8
Поведінковий	45,8% / 22	48,9% / 22	43,8% / 21	26,7% / 12	39,6% / 19	8,9% / 4

Продовження додатка Р

II блок	1 клас		2 клас		3 клас	
	заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %	
	36/100%	33/100%	36/100%	33/100%	36/100%	33/100%
	К 2	Е 2	К 2	Е 2	К 2	Е 2
Високий						
Когнітивний	8,4% / 3	6,1% / 2	11,1% / 4	18,2% / 6	13,9% / 5	24,2% / 8
Емоційно-мотиваційний	5,6% / 2	6,1% / 2	8,4% / 3	18,2% / 6	11,1% / 4	21,2% / 7
Поведінковий	5,6% / 2	6,1% / 2	8,4% / 3	15,2% / 5	8,4% / 3	21,2% / 7
Середній						
Когнітивний	47,2% / 17	42,4% / 14	47,2% / 17	51,5% / 17	47,2% / 17	66,7% / 22
Емоційно-мотиваційний	44,4% / 16	39,4% / 13	47,2% / 17	54,5% / 18	50% / 18	63,6% / 21
Поведінковий	47,2% / 17	42,4% / 14	50% / 18	57,5% / 19	47,2% / 17	63,6% / 21
Низький						
Когнітивний	44,4% / 16	51,5% / 17	41,7% / 15	30,3% / 10	38,9% / 14	9,1% / 3
Емоційно-мотиваційний	50% / 18	54,5% / 18	44,4% / 16	27,3 / 9	38,9% / 14	15,2% / 5
Поведінковий	47,2% / 17	51,5% / 17	41,6% / 15	27,3% / 9	44,4% / 16	15,2% / 5
III блок	-		1 клас		2 клас	
			заг. кільк. уч. / %		заг. кільк. уч. / %	
			22/100%	20/100%	22/100%	20/100%
Високий						
		-		К 3	Е 3	К 3
Когнітивний			9,1% / 2	10% / 2	13,6% / 3	20% / 4
Емоційно-мотиваційний			9,1% / 2	5% / 1	9,1% / 2	20% / 4
Поведінковий			13,6% / 3	5% / 1	9,1% / 2	15% / 3
Середній						
Когнітивний			50% / 11	50% / 10	50% / 11	60% / 12
Емоційно-мотиваційний			45,5% / 10	45% / 9	50% / 11	60% / 12
Поведінковий			45,5% / 10	45% / 9	50% / 11	65% / 13
Низький						
Когнітивний			40,9% / 9	40% / 8	36,4% / 8	20% / 4
Емоційно-мотиваційний			45,5% / 10	50% / 10	40,9% / 9	20% / 4
Поведінковий			40,9% / 9	50% / 10	40,9% / 9	20% / 4
Загальна кількість учнів	204					